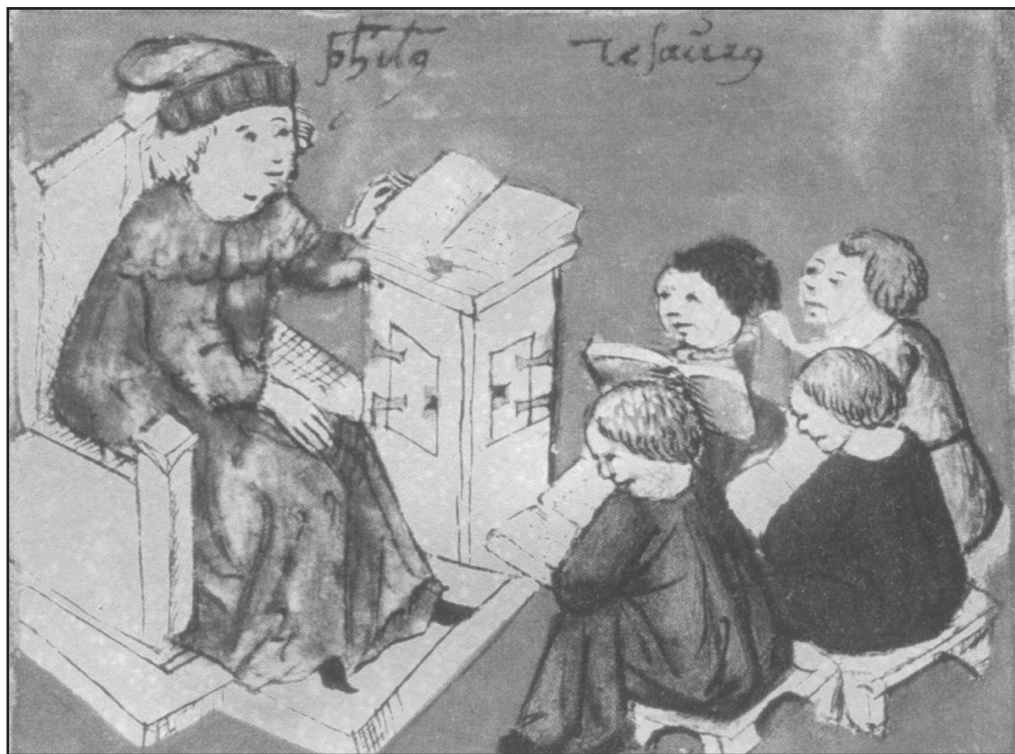

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXXIV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

Belvedere Történész Műhely

A Műhelytanulmányok rovatot szerkesztették: Dávid Benjámin, Lengyel Ádám

nka

– MMXXII TAVASZ –

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság SZEGFŰ LÁSZLÓ (elnök), JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE, RÁCZ LAJOS

Tanácsadó testület ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, BANGÓ JENŐ, CSABA LÁSZLÓ,
GARDA DEZSŐ, GEBEI SÁNDOR, JOHN GOODWIN, PAPP SÁNDOR,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZELENYI IVÁN, UTASI ÁGNES, VERES VALÉR

Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, MIKLÓS PÉTER, NAGY GÁBOR DÁNIEL,
PLUGOR RÉKA, SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

Munkatársak DÁVID BENJÁMIN, FLOUTIER JEREMY, GATTI BEÁTA,
GAUSZ ILDIKÓ, KÓSA MAJA, LENGYEL ÁDÁM, SÁNTA TAMÁS

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

Számunk az EIKKA Alapítvány, Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Petőfi Kulturális Ügynökség, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriért Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet, az SZTE Történettudományi Intézet, az SZTE JGYPK HÖK és a ZEPA Alapítvány támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:
www.belvedere.meridionale.hu

Alap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. Aközlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. Abenyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. Akét lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelenítéséről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

A szerkesztőség címe: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36/62-546-252

E-mail: foszerkeszto@belvedere.hu

Kiadja a Belvedere Meridionale Kft.

Technikai szerkesztő: Szabó Erik, s-Paw Bt.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

Tartalom

MŰHELYTANULMÁNYOK

BERECZ GÁBOR

A LEGIO II ADIVTRIX centurióinak karrierjei - Összevetésben a LEGIO VI VICTRIX centurióival

Career Path of the Centurions of LEGIO II ADIVTRIX – Compared to the Centurions of the LEGIO VI VICTRIX

DOI 10.14232/belv.2022.1.1.....5

MIHÁLYI DOROTTYA

Két hét Tunéziában és Algériában: Paul Sabatier utazása az észak-afrikai francia gyarmatokon

Two Weeks in Tunisia and Algeria: The Journey of Paul Sabatier in the French Colonies of North-Africa

DOI 10.14232/belv.2022.1.2.....25

BALIGA VIOLETTA LILLA

Kávéház és emlékezetpolitika – A Schowanetz-kávéház hétköznapi és ünnepei a századforduló Budapestjén

Café and Memory Policy – The Schowanetz Café’s Weekdays and Celebrations in Turn-of-the-Century Budapest

DOI 10.14232/belv.2022.1.3.....37

PAP PÉTER ISTVÁN

A Mezőhegyesi Állami Gazdaság a gazdasági reform tükrében: üzemtörténeti áttekintés és szempontjai 1957–1989

The Mezőhegyes State Farm in the View of the Economic Reforms: Company History and Aspects Between 1957–1989

DOI 10.14232/belv.2022.1.4.....54

LENGYEL ÁDÁM

Az 1989-es líbiai MiG „incidens”

The Libyan MiG „Incident” of 1989

DOI 10.14232/belv.2022.1.5.....78

JUHÁSZ ESZTER

Egy hon- és népismeret tankönyv néprajzi tájakról szóló fejezetének vizsgálata

The Analysis of an Ethnography Textbook’s Chapter about Ethnographic Landscapes

DOI 10.14232/belv.2022.1.6.....91

TANULMÁNYOK

MAROSVÁRI ATTILA

Csanád vármegye idegen megszállásának diplomáciai háttere (1918–1919)

The Diplomatic Background to the Foreign Occupation of Csanád County (1918–1919)

DOI 10.14232/belv.2022.1.7.....107

FÓTI MIKLÓS – PÁNYA ISTVÁN

A török defterek topográfiai adatainak felhasználása, mint a településhálózat rekonstruálásának eszköze: A bajai és a zombori náhije települései

Topographic data as a resource for the reconstruction of settlement network in the Ottoman-Turkish tax-registers (defters): the settlements in the nahiyes of Baja and Zombor

DOI 10.14232/belv.2022.1.8.....130

DOMINEK DALMA LILLA

SETÉNYI JÁNOS

A tehetségfogalom változásai és a tehetségazonosítás

Changes in the concept of talent and talent identification

DOI 10.14232/belv.2022.1.9.....148

TÉKA

ZSIGA NIKOLETTA EVELIN

Mátyás király emlékkönyv.Könyvismertető.

King Matthias Memorial Book. Review.

DOI 10.14232/belv.2022.1.10.....159

DÁVID BENJÁMIN

Emlékkönyv II. Rákóczi Ferencről.Könyvismertető.

Memorial book of Ferenc Rákóczi II. Review.

DOI 10.14232/belv.2022.1.11.....163

ERDŐS ANDRÁS PATRIK

Egy elfeledett hadjárat csatái és mindennapjai

Battles and Everyday of a Forgotten Campaign

DOI 10.14232/belv.2022.1.12.....167

MEZEI TÍMEA

Lemorzsolódási kockázat és erőforrások a felsőoktatásban

Dropout risk and resources in higher education. Review.

DOI 10.14232/belv.2022.1.13.....174

BERECZ GÁBOR

bereczgabor14@gmail.com

Történelem-latin OMA, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

A LEGIO II ADIVTRIX centurióinak karrierjei - Összevetésben a LEGIO VI VICTRIX centurióival

Career Path of the Centurions of LEGIO II ADIVTRIX –
Compared to the Centurions of the LEGIO VI VICTRIX

ABSTRACT

This paper will compare the epigraphic evidence of the centurions from the Pannonian *legio II adiutrix* with those of the centurions of the *legio VI victrix* from Britain. The research will consider the seemingly similar amounts of epigraphic evidence from both legions, with particular consideration to the approximately equal time spent by both legions in their own garrisons, in Aquincum and in Eburacum, as well as the geographical factors.

Whilst there has been much research into the *legio II adiutrix*, little has been documented with regard to the centurions' careers. This paper will summarise the military history of both legions and emphasize the differences between them, specifically the promotions and transfers of the centurions that occurred within their careers.

KEYWORDS

careers of the centurions, *legio II adiutrix*, *legio VI victrix*, epigraphic comparison, tendencies

DOI 10.14232/belv.2022.1.1

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.1.1>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Berecz Gábor (2022): A LEGIO II ADIVTRIX centurióinak karrierjei - Összevetésben a LEGIO VI VICTRIX centurióival. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 1. 5–24. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A *centuriók* a Római Birodalom hadszervezetének egyik speciális rétegét alkották, ugyanis a hivatásos állomány számára elérhető legmagasabb pozícióban szolgáltak. E rendfokozat/beosztás felett (a modern hadtudomány kifejezéseit némiképp problémás alkalmazni ez esetben) valójában már csak a lovagrendű vagy senatori rendbeli posztokkal találkozunk, melyek betöltése a császárkorban jól meghatározott lovagi vagy senatori karrierutak végigjárásához volt elengedhetetlen.

Jelen tanulmánynak nem célja, hogy alapos portréját nyújtsa a *centurióknak*, hiszen egyrészt terjedelmileg kivitelezhetetlen lenne, másrészt számos munka foglalkozott már behatóan velük.¹ Mindazonáltal annyit mindenképp lényeges kiemelni, hogy a császárkori *legiók centuriáit* irányították. Egy *legio* 59 *centuriából* állt, melyek közül a legelső megkettőzött létszámú volt: ennek élén a rangidős *centurio*, a *primus pilus* szolgált. A többi *centurio* kb. 80 embernek parancsolt.² Fontos szerepük volt a toborzásban, a kiképzésben, az állomány nyilvántartásában, harctéri vezetésében, de számos történetírónál olyan erős szimbolikával, s olyan hősies toposzokkal jelennek meg, hogy úgy tűnik, a hadsereg moráljának fenntartásához, a katonák harci kedvének növeléséhez is jelentős mértékben hozzájárultak.³ Lényeges még arról is szólni, hogy a *centuriókra* egyfajta „importált, provinciális arisztokráciaként” is tekinthetünk.⁴

A vizsgált alakulatok hadtörténete

A *centuriókat* felirataik alapján számos nézőpontból lehet vizsgálni (származás, karrier, életkor, vagyon, családmódel, vallás stb.), ám ezúttal karrierjeikre helyeződik a fókusz. A vizsgálataim a pannoniiai Aquincumban állomásozó *legio II adiutrix* említett tisztjeire irányulnak, de az elemzés során kapott eredmények kontextualizálhatósága érdekében a *legio VI victrix* hasonló adataival kerülnek összevetésre. A kontrollcsoportul választott alakulat mellett szól, hogy földrajzilag igencsak távol állomásozott a *II adiutrix*től (Britanniában), így érdekes különbségeket lehetett feltételezni, másfelől viszont azonos időintervallum (ld. alább), és kb. azonos mennyiségű felirat (*II adiutrix*: 49, *VI victrix*: 28) állt a rendelkezésünkre a vizsgálatok elvégzéséhez. Ahhoz, hogy megfelelően tudjuk értelmezni az egyes *centuriói* karriereket, elengedhetetlen ismerni a két egység hadtörténetét, amit tömören az alábbi táblázatban foglaltam össze:

¹ Néhány fontosabb mű: DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 90–97., 106–119.; LE BOHEC 1993. 46–49.; CAMPBELL 1994. 46–47.; KEPPIE 1998. 146–152.; WARD 2012.; KYRYCHENKO 2014.; CUPCEA 2018.

² DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 90–97. LE BOHEC 1993. 46–49.; KEPPIE 1998. 146–152.; CAMPBELL 2006. 46–47.

³ WARD 2012, 19–55, 73–85, 182–191, *passim*.

⁴ CUPCEA 2018.

A LEGIO II ADIVTRIX HADTÖRTÉNETE					
Császár	Datálás	Esemény	A <i>legio</i> diszlokációja	Részvétel ⁵	Szakirodalom/forrás: ⁶
Nero	69	A <i>legio</i> felállítása	Róma	L	Tac. <i>hist.</i> 3.50.3.
Vespasianus	70	<i>iusta legio</i> – hivatalos alakulattá válás	Róma	L	LŐRINCZ 2000b. 160. és CIL XVI 10., illetve AE 1932, 27.
	69–71	Batavus felkelés	Germania Inferior	L	Tac. <i>hist.</i> 5.14.
	71	átvezénylik a <i>legiót</i>	Britannia	L	LŐRINCZ 2000b. 160.
	71–78	Agricola hadjáratai	Lindum, Britannia	L	<i>Lindum</i> : RIB 253, RIB 258. Deva: RIB 475, RIB 476, RIB 477, RIB 478, RIB 479, RIB 480, RIB 481, RIB 482, RIB 483, RIB 484, RIB 485. és J. Brian Campbell, 'legio,' NP VII 9 skk. ld. 'Legio II Adivtrix' és LŐRINCZ 2000b. 161., és HESSELL 2000. 446–457.
Vespasianus Titus Domitianus	78–84	ismeretlen	Deva, Britannia	L	LŐRINCZ 2000b. 161–162 szerint Sirmiumban állomásozott, vö. Mócsy 1974, 82–86. Másképpen FPA 2. 171–174. Ld. még Kovács 2014. 76–84. A dák expedícióhoz CIL XIII 6357.
Domitianus	84–85/86	ismeretlen	Pinnata Castra (?), Britannia	L	
Domitianus	85–86	átvezénylik a <i>legiót</i>	a mai Szerémség, Pannonia	L	LŐRINCZ 2000b. 161–162 szerint Sirmiumban állomásozott, vö. Mócsy 1974, 82–86. Másképpen FPA 2. 171–174. Ld. még Kovács 2014. 76–84. A dák expedícióhoz CIL XIII 6357.
	89	átvezénylik a <i>legiót</i>	Aquincum	L	
		germán expedíció	Germania	V	
92	Velius Rufus dák expedíciója	dák törzsterület	V		
Traianus	105–106	második dák háború	dák királyság, illetve törzsterület	L	LŐRINCZ 2000b. 163–164. (szerinte mindkét dák háborúban részt vett) és FPA 2, 176–177. Vö. még Mócsy 1974. 91–92., illetve AE 1951. 52., AE 1939, 81a. és AE 1939. 81b. Ld. még Kovács 2014. 84–87.
	113–117	parthus hadjárat	Parthus Birodalom: Észak-Mesopotamia, Assyria	L	LŐRINCZ 2000b. 164. Vö. FPA 2. 179–181., és Mócsy 1974. 99–102. Ld. még Kovács 2014. 88–93.

⁵ Ti. L=*legio* (azaz a teljes alakulat), V=*vexillatio* (azaz az alakulat egy különítménye). Ahol kérdőjel szerepel, ott nem igazolható megnyugtatóan az alakulat részvétele.

⁶ A könnyebb áttekinthetőség végett a táblázatban feltüntetett hivatkozások szolgálnak „lábjegyzetként”.

Hadrianus	117/118–119	iazyg lázadás	Pannoniától keletre, iazyg törzsterület: Duna-Tisza köze, Tiszántúl	L	LŐRINCZ 2000b. 164. Vö. FPA 2. 179–181., és MÓCSY 1974. 99–102. Ld. még Kovács 2014. 88–93.
Hadrianus	132–135	Bar-Kochba-féle zsidó felkelés	Közel-Kelet, Iudea	V	Lőrincz 2000, 166.
L. Verus	162–166	parthus hadjárat	Parthus Birodalom nyugati tartományai	L	FPA 3, 284–299., és MÓCSY 1974. 183–200., valamint LŐRINCZ 2000b. 166. továbbá M. Valerius Maximianus expedíciója: CIL III 13439. Ld. még Kovács 2014. 115–151.
M. Aurelius	166/167–180	markomann–kvád–szarmata háború	dunai provinciák: Pannonia, és a mai Szlovákia egyes területei	L	
M. Aurelius	175	Avidius Cassius usurpatiója	keleti provinciák, elsősorban Syria	L	
Septimius Severus	193–197	polgárháború	elsősorban Itália, Syria és Gallia	L	FPA 4, 180–182. MÓCSY 1974. 200–203. és LŐRINCZ 2000b. 166., valamint Kovács 2014. 175–183.
	197–202	parthus háború	Parthus Birodalom: határmenti kliens fejedelemségek	L	
Caracalla	213	alemann háború	Rajna-Majna-Neckar vidéke	L	FPA 4. 180–182. Vö. MÓCSY 1974. 200–203. Caracalla alemann hadjáratáról: LŐRINCZ 2000b. 167.
	213–217	parthus háború	Parthus Birodalom: Mesopotamia északi része	L	
Severus Alexander	231–233	perzsa háború	Mesopotamia, Syria, Cappadocia	V	Kovács 2014. 216–217.
Maximinus Thrax	235–238	germán hadjárat	Germania	L	FPA 5, 144–149. Vö. MÓCSY 1974. 202., illetve Kovács 2014. 229–230.
		polgárháború	Itália	L	
III. Gordianus	243–244	perzsa háború (?)	Szászánida Birodalom Mesopotamia	L (?)	FPA 5. 149–150. és Kovács 2014. 230–231. Vö. MÓCSY 1974. 202–203.
Philippus Arabs	244–249	gót és karp betörések	Pannonia	L	FPA 5. 150–151. vö. Kovács 2014. 231–234.

Gallienus	261	polgárháború	Pannonia	L	FPA 5. 170–171. vö. Kovács 2014. 240–257.
II. Claudius	269	gótok elleni háború	Naissus (Moesia)	L	LŐRINCZ 2000b. 167., illetve Kovács 2014. 257–258.
Aurelianus	273	palmyrai hadjárat (?)	Palmyra	L (?)	FPA 5, 181. és Kovács 2014, 264.

Az alakulat – általunk ismert – utolsó említése egy 4. század végi, 5. század eleji viszonyokat bemutató, a római tisztségviselőket összegző állami hivatali kézikönyvben, a 420-as évekre keltezhető *Notitia Dignitatumban* található.⁷

Ami a *VI victrix* történetét illeti, nem rendelkezünk annyi adattal, mint a *II adiutrix* kapcsán. Továbbá ezek egy része a *principatus* létrejötte előtti polgárháborús eseményekhez köthető, ám ezek ismertetése nem tartozik a dolgozat időspektrumához.

A LEGIO VI VICTRIX HADTÖRTÉNETE					
Császár	Datálás	Esemény	A <i>legio</i> diszlokációja	Részvétel	Szakirodalom/forrás:
Vespasianus	70–71	áthelyezés Leonból a Rajna-vidékre	Neuss	L	HASSALL 2000. 447–457.
Traianus	103	áthelyezés Veterába	Vetera	L	
Hadrianus	122	áthelyezés Britanniába	Eburacum	L	
	2. sz.	<i>vexillatiós</i> hadműveletek a birodalmi háborúkban (?)	birodalom-szerte	V	KEPPIE 2000. 30–35.
Septimius Severus	208–211	harc a Skót-felföld megszerzéséért	Skót-felföld	L	
	3. sz.	carpovi erőd építése	Skócia	L (?)	

Valamikor később, a 3. század során Britannia Inferior⁸ egyedüli alakulata maradt a *VI victrix*. Tudomásunk van továbbá arról, hogy a 3. század elején – s ez a *centuriók* földrajzi mobilitása szempontjából fontos – Luceriába telepítették le az egység katonáit, ám ennek oka tisztázatlan.⁹

⁷ *Not. Dig. occ.* XXXIII.: 1) *Praefectus legionis secundae adiutricis cohortis quintae partis superioris, Aliscae*; 2) *Praefectus legionis secundae adiutricis partis inferioris, Florentiae*; 3) *Praefectus legionis secundae adiutricis partis superioris, Acinco*; 4) *Praefectus legionis secundae adiutricis, in castello contra Tautantum*; 5) *Praefectus legionis secundae adiutricis, Cirpi*; 6) *Praefectus legionis secundae adiutricis, Lussonio*.

⁸ Alsó-Britannia, a Septimius Severus – Caracalla alatt kettéosztott Britannia északi tartománya Eburacum székhellyel.

⁹ KEPPIE 2000. 30–35.: Keppie szerint a luceriai *deductiók* datálása bizonytalan, ám más vélemények is ismertek: VI/24., Aurelius Cupitus, a *VI victrix* Lucerából előkerült felirata = AE 1969/70, 157; datálása Severus-kori.

A CENTURIÓK KARRIERJEI - ELŐLÉPTETÉSEK

Ahhoz, hogy a *centuriók* alakulaton belüli előléptetéseit vizsgálhassuk, az egyedüli biztos segítségünk a felirat szövege lehet. A problémát az jelenti, hogy a császárkori *legiók* 59 *centuriója* között fennálló rangsoron belüli előléptetések működése némiképp homályba burkolózik, noha a beosztások elnevezéseit ismerjük. *Cohorsonként* csökkenő rendben: *pilus prior*, *princeps prior*, *hastatus prior*, *pilus posterior*, *princeps posterior*, *hastatus posterior*. Az első, dupla csapáserejű *cohors* élén álló parancsnokot nem *pilus priornak*, hanem *primus pilusnak* nevezték. Ő volt a legmagasabb rangú *centurio*. Tudjuk, vagy inkább valószínűsíthetjük, hogy az egyes előléptetések a *hastatus posteriortól* a *pilus prior*, valamint a X-től az I *cohors* – és így végül a *primus pilus* tisztsége – irányába történtek. Minden bizonnyal a nagyobb szolgálati idő is járhatott valamiféle megkülönböztető tisztelettel.¹⁰

Egy adott *legio centurionatusán* belül azonban rendkívül nehéz volt magasabb pozíciókba kerülni. Ennek oka az volt, hogy az előléptetés egy másik *centuria* élére való kinevezéssel járt volna együtt.¹¹ A problémát pedig az jelentette, hogy – a rendkívüli esetektől eltekintve¹² – egy *legiónak* ugyanannyi *centuriója* volt, ahány *centuriója*. Így tehát a *centuriók* előléptetéseit úgy lehetett megoldani, ha a *centuriók* mintegy spirálisan mozogtak az alakulatok között, egységről egységre folyamatosan magasabb beosztásba kerülve. A *legión* belüli előléptetések akkor váltak gyakorivá, amikor Septimius Severus reformjainak köszönhetően a mindenkor *primus pilus* egy év után felvételt nyert a lovagrendbe. Így aztán az évente megüresedő pozíció lehetőséget teremtett az alakulaton belüli mozgások felgyorsítására, megsokszorozására.¹³

Mindennek okán a vizsgált *centurióknál* is hasonló tapasztalatok mutatkoztak. Mindössze egy olyan *centurio* van, akinek feliratán egyértelműen, konkrét megnevezésekkel szerepel, hogy egyazon alakulaton belül egy másik *cohorsba*, vagy a *centurionatuson* belüli magasabb beosztásba léptették elő. Mindazonáltal meg kell említenünk néhány feliratot, melyek talán ugyanilyen előléptetést sejtetnek.

M. Saenius Nepotianus (II/17.)¹⁴ 2. század első felére keltezhető feliratáról tudjuk, hogy *hastatus* volt a *II adiutrixben*. Ennél több adattal azonban nem rendelkezünk: nem ismerjük, hogy *hastatus prior* vagy *posterior* volt-e, sem azt, hogy e beosztása előtt vagy után hol szolgált, és hogy az alakulaton belül léptették-e elő.

C. Cuspius Secundus (II/27.) *exercitator* (lovassági kiképző) volt a *II adiutrixben* valamikor a 2. században. Korábban *evocatus* lehetett valamelyik Róma-városi *cohorsnál*. Az *evocatus* szolgálati idejük leteltével a császár válaszotta ki a legkiválóbbak közül, s ezután egy-egy *legióhoz* kerültek. Többnyire igazgatási feladatokat láttak el, s néhány év alatt *centurióvá* léptették őket elő.¹⁵ Cuspiust a *II Adiutrixben* mindenképp létszámfeletti *centuriónak* kell tekintenünk, vagyis nem egy *centuria* élén állt, hanem rendkívüli megbízatásokat látott el.

¹⁰ DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 90–97.; LE BOHEC 1993. 46–49.; KEPPIE 1998. 151–152.; CAMPBELL 2006. 46–47.

¹¹ Ti. vagy egy magasabb rangú *cohorsba* kerül ugyanazon elnevezésű beosztásban – pl. *hastatus posterior* a X *cohorsban* → *hastatus posterior* a IX *cohorsban* –, vagy ugyanazon *cohors*on belül jut magasabb beosztásba – pl. *princeps prior* a VI *cohorsban* → *pilus prior* a VI *cohorsban*).

¹² ZEHETNER 2016. A CIL VIII 18065. számú felirata egy *cohors* élén 7 *centuriót* említ, a megszokott 6 helyett.

¹³ DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 90–97.; KEPPIE 1998. 151.; CAMPBELL 2006. 47.

¹⁴ Ld. melléklet

¹⁵ FIEBIGER, O.: 'Evocati' RE VI 1145–1152, különösképp 1148 skk.

P. Aelius Romanus (II/33.) a *legio II adiutrix centuriója* volt. A 2. század második felében, legkésőbb a 3. század elején, a Severus-dinasztia idején élhetett. Hogy milyen egységekben szolgált korábban (vagy szolgált-e másutt egyáltalán), vagy milyen pozíciókat töltött be a hadseregben, arról nincs tudomásunk. Fia, P. Aelius Marcus azonban már *eques Romanus* volt. Kétséges, hogy apja lovag volt-e, hiszen akkor minden bizonnyal megemlítette volna ezt a feliratán is.

M. Aurelius Claudianus (II/36.) 2. század végi, 3. század eleji felirata számos áthelyezésről tanúskodik, ezért karrierje részletesen a következő alfejezetben lesz tárgyalva, ám jelen vonatkozásban mindenképp meg kell említeni felirata legutolsó adatait: „(*centurioni*) *leg(ionis) I Ital(icae) bis*”. Ez azt jelenti tehát, hogy a *I Italicán* belül biztosan előléptették.

Septimius Messorinus (II/40.) *centurio ordinarius* volt a *legio II adiutrixben* a 3. századi felirata szerint. Az elnevezés értelmezése vitás,¹⁶ F. J. Gilliam szerint csupán annyit jelent, hogy a *centuriók* maguk is egy *ordót* parancsnokoltak. Így aztán Messorinus esetében sem áll módunkban felirata alapján előléptetést feltételezni.

C./G. Terentius Bassus (VI/3. & VI/4.) a *legio VI victrix centuriója* volt az alakulat germaniai (70–122) tartózkodása idején. Feliratából nem tudunk meg semmiféle előléptetést, vagy áthelyezést, ugyanakkor egy különmegbízásra utal, hogy nem csak a *VI victrix*, hanem annak egy *vexillatiója centuriójaként* is azonosítja magát. Ez a *vexillatiós* hadművelet a datálás alapján valahol a Rajna-vidéken lehetett.¹⁷

T. Servaeus Sabinusnak fia, Lucius állította síremlékét (VI/14.) valamikor a második században. Biztosan tudjuk, hogy *primus pilus* volt (így, ha felirata nem is árulkodik előléptetésről, bizonyosan számos ilyenén ment keresztül az alakulaton belül, hogy rangelső *centurio* legyen), ugyanakkor nem derül ki, hogy mely alakulatokban szolgált. Fia a *VI victrix centuriója* volt, talán az, hogy apja egységét nem említi a felirat, utalhat arra, hogy ő maga is a *VI victrix* katonája volt egykoron.

Aelius Antoninus (VI/28.) a *VI victrix centuriója* volt, és egy *numerus*¹⁸ *praepositus*ává nevezték ki, tehát valamiféle különmegbízást teljesített. Kinevezése előbb ideiglenes (*praepositus*), azután végleges (*praefectus*) lehetett, s ezáltal felvételt nyerhetett a lovagrendbe is. A hadműveletről, melyben a bremetennacumi szarmaták fent említett lovas egységét vezette, nem tudunk többet.¹⁹

Az előléptetések bevezetőjében tárgyaltakból talán nem tűnhet meglepetésnek, hogy vizsgált *centurióink* felirataink nagyon csekély mennyiségű, egyazon alakulaton belül történő előléptetést lehetett adatolni. A hadsereg hierachiája, az előléptetési rendszer működése – legalábbis az 1. és 2. században – eleve korlátozta ezek lehetőségét. Ennek megfelelően valóban nem is számolnak be a feliratok egységen belüli előléptetésekről ebben az időszakban sem a *II adiutrixben*, sem a *VI victrixben*. A fent tárgyaltak közül egyedül M. Aurelius Claudianus az, akinél a felirat szövege alapján is bizonyítható, hogy ugyanazon alakulaton belül (ti. a *I Italicában*) előléptetéssel jutalmazták.

¹⁶ GILLIAM 1940. 127–128.: ti. ez utalhat a *centurio* rendfokozatára, amennyiben elfogadjuk, hogy az *ordinarius* kinevezés a *primi ordines* elnevezéssel egyenértékű. Más értelmezések szerint jelentheti azt is, hogy a katona nem rendes, hanem rendkívüli feladatokat lát el a hadseregben.

¹⁷ Ld. „A vizsgált alakulatok hadtörténete” c. fejezetet!

¹⁸ HAYNES 2013. 69–70.

¹⁹ Ld. II/28., és „A vizsgált alakulatok hadtörténete” c. fejezet!

A CENTURIÓK KARRIERJEI - áthelyezések

Mint arról tehát az előző alfejezetben szó volt, a *centuriók* előléptetései a legtöbb esetben áthelyezésekkel jártak együtt. Így most ezen áthelyezések függvényében kell tárgyalnunk a *centuriók* karrierjeit. A *legio II adiutrix centuriói* közül összesen 11 tiszt áthelyezéséről van adat. Ezzel szemben a *legio VI victrixben* csupán 2 *centurio* karrierjét ismerhetjük meg a feliratok alapján. Mindkét alakulatnak vannak olyan *centuriói*, akiket csak egységazonosítóként azonosíthatunk a feliratokon. Ezek a karrierek vizsgálata szempontjából nem nyújtanak segítséget.

Ha a *II adiutrix* és *VI victrix centurióinak* feliratait az „egységazonosítói feliratok” kivonásával kapott összfeliratszámhoz viszonyítjuk (ti. a *II adiutrix*nek 30, a *VI victrix*nek 25 felirata marad így), azt állapíthatjuk meg, hogy feltűnően nagy differencia mutatkozik a két *legio* ismert *centurióinak* fennmaradt karrierjei között: a *II adiutrix* tisztjei közül 37%-ban ismert a hadseregben töltött életpálya, míg ugyanez az arány a *VI victrixnél* 12%.²⁰

Egyfelől ezt magyarázhatja, hogy a *VI victrix* „vizsgálható” feliratainak (ti. az a 25, amelyen nem egységazonosító a *centurio*) több, mint fele oltár. Ezek felirattani sajátossága, hogy középpontban az az isteni lény áll, akinek a dedikáció szól, és a felirat állítójától tiszteletlenség (netán *hybris*) lett volna, ha saját karrierjét tünteti fel, így tehát a legtöbbször csak név, tisztség, és az alakulat neve szerepel a szövegben. Ezáltal érthetővé válik, hogy miért ismerünk ennyivel kevesebb karriert a britanniai csapat tisztjeitől.

Másfelől pedig, ha görcső alá vesszük a két egység történetét, láthatjuk, mennyivel aktívabb volt a *II adiutrix*.²¹ Sokkal több háborút vívhatott, mint a *VI victrix*, és ennek okán egyrészt stratégiai megfontolás is állhatott amögött, hogy a *II adiutrix*be a jobb képességű, harcedzettebb, nagyobb tapasztalattal rendelkező *centuriókat* helyezték át, másrészt éppen a folyamatos háborúk nyújtottak lehetőséget az itt szolgáló tiszteknek arra, hogy a már tárgyalt *virtusukat* megmutassák, s előléptetéseket nyerjenek el. Hipotézisünket azonban bizonyítsák alább az egyes karrierek.

LEGIO II ADIVTRIX

T. Sempronius Augustinus (II/1.) az ekkor még Germaniában (69-71), majd Britanniában tartózkodó *legio II adiutrixben* szolgált először *centurióként*.²² Innen a 75-től Thevestében (a mai Tebesse, Algéria) állomásozó *III Augustába* helyezték át, ahol egy új védelmi rendszer kiépítésén dolgozott a katonai vezetés, ti. az 1. század utolsó harmadában a *Garamantesszal*, *Nasamonnisszal* és a mórokkal is folyamatos háborúkat vívtak.²³ Ezt követően a *XXI rapaxban* szolgált, harcolhatott tehát a chattusok ellen 83-86-ig (törzsterületük a mai Hessen környéke volt), illetve a dákok ellen is 89-ben.²⁴

Q. Antonius Silo (II/7.) először a *I adiutrix centuriója* volt az 1. században. Egysége előbb Hispaniában állomásozott (68-70), majd a germaniai hadsereghez tartozhatott, mielőtt

²⁰ Lényeges azt kiemelni, hogy ezt valódi statisztikaként nem kezelhetjük, hiszen nem reprezentatívak a véletlenszerűen fennmaradt feliratok.

²¹ Ld.: „A vizsgált alakulatok hadtörténete” c. fejezet

²² „A vizsgált alakulatok hadtörténete” c. fejezet

²³ Campbell, Brian 'legio', NP 7. 9. o. skk. ld: *legio III Augusta* vö. LE BOHEC 2000. 374–381.

²⁴ Campbell, Brian 'legio', NP 7. 9. o. skk. ld. *legio XXI rapax* vö. BÉRARD 2000. 49–67. A *legio* Domitianus uralkodása vége felé tűnt el a forrásokból.

Britanniába vezényelték volna. A *I adiutrix* 85/86 körül hagyta el Britanniát, és 89-ben került Brigetióba (a mai Ószőny).²⁵ Ebből az egységből helyezték át az aquincumi *II adiutrixbe*.²⁶ Ezután a thevestei (a mai Tebesse, Algéria) *III Augustában* (ő is harcolhatott a *Garamantesszal*, *Nasamonesszal*, és a mórokkal),²⁷ majd az előbb Dalmatiában, aztán 86-tól Singidunumban (a mai Belgrád) állomásozó *III Flavia felixben* szolgált, melynek egy *vexillatiója* 80-83 között a mai Kosijerevo körüli hídépítési munkálatokban is részt vett.²⁸ Később Vindonissába helyezték át (a mai Windisch, Svájc), a *XI Claudia pia fidelisbe*, amely a 70-es években került ide, és részt vett egy hadjáratban a Neckar felső szakaszánál 73/74-ben, aztán 83-86-ig a chattusok ellen is harcolt. Az alakulat egészen 100/101 körül volt Vindonissában, ezután néhány éves pannoniai tartózkodást követően a Moesia inferiori Durostorumba (a mai Silistra, Bulgária) tették át a *XI Claudia* állomáshelyét.²⁹ Később a centuriót Mogontiacumba (a mai Mainz), a *XXII pia fidelis Domitianába* helyezték át. Germániában a két alakulat valamelyikében egy különmegebízatást teljesített a Fekete-erdőben.³⁰

Q. Marcius Turbo (II/8. – de karrierje más forrásokból ismert), mialatt a *legio II adiutrix centuriója* volt,³¹ megismerte a későbbi császárt, Hadrianust, aki ekkor mint *tribunus laticlavus* (a legioparancsnok helyettese) teljesített szolgálatot az egységben (Fitz Jenő 95-re datálja). Ezt követően egy ismeretlen *legio primus pilusa* volt kétszer is, majd *praefectus vehiculorum* (az állami futárszolgálat felügyelője). Azután a *cohors VII vigilum tribunusa* (a Róma-városi tűzoltóság egységének egyik parancsnoka), később az *equites singulares Augusti praefectura* (a császári lovas testőrgárda parancsnoka), majd *tribunus praetorianus* vagy *praetorianorum* (a császári elit testőrgárda tisztje). Később *procurator ludi magni* (a Iuppiter tiszteletére rendezett ünnepi játékok szervezője), majd a misenumi flotta parancsnoka volt (feladata az lehetett, hogy elfojtsa a 116-ban kitört zsidó felkelést Kyrénében és Egyiptomban). Traianus halála után barátja, az újdonsült császár, Hadrianus Mauretániába küldte ismét egy felkelés leverésére, itt már nem *duxként*, hanem mint *procurator* vagy *procurator pro legato* (intéző, császári megbízott) volt jelen. Ezt követően Pannonia Inferior – és a iazyg-roxolán lázadás miatt – Dacia helytartója is. Később *praefectus praetorio* (a testőrség parancsnoka) lett Hadrianus mellett, ám a kinevezés datálását illetően vannak viták.³²

M. Ulpius Titus (II/14.) a *II adiutrixben* kezdte karrierjét a 2. század első felében,³³ majd a brigetiói *I adiutrixbe* helyezték át. A felirat datálása alapján harcolhatott Traianus dák és parthus hadjáratában is, a Pannoniára törő iazygok ellen (ebben a küzdelemben későbbi alakulata, a *XIII gemina* is involválódott), de akár a 132-135-ig zajló Bar-Kochba-féle zsidó felkelés leverésében

²⁵ Campbell, Brian 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. *legio I adiutrix* vö. LÓRINCZ 2000a. 151–158.

²⁶ Ld: „A vizsgált alakulatok hadtörténete” c. fejezet

²⁷ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. *legio III Augusta* vö. LE BOHEC 2000. 374–381.

²⁸ LE BOHEC – WOLFF 2000. 239–242.

²⁹ FELLMANN 2000. 127–131.

³⁰ FRANKE 2000a. 95–104.

³¹ Ld: „A vizsgált alakulatok hadtörténete” c. fejezetet!

³² Q. Marcius Turbo karrierjével átfogóan foglalkozik: Fitz 1993-1995, I. 339-341. 245. személy, vö. PIR II. M 249. továbbá SHA, u. Hadr., 6, 6-7. és SHA, u. Hadr., 7, 3, valamint AE 1973. 459., illetve Dobó 1968. 46–48. Létezett azonban egy másik Marcius Turbo is, ld. SYME 1962. 87–96.

³³ Ld: „A vizsgált alakulatok hadtörténete” c. fejezetet!

is részt vehetett.³⁴ Ezután szolgált a *XIII geminában*, amely a daciai inváziós haderőhöz tartozott, majd megszálló alakulatként maradt Apulumban (a mai Gyulafehérvár).³⁵ Ezután Troesmisbe (a mai Iglîța-Turcoaia, Románia), a *V Macedonicához* vezetett útja,³⁶ végül a *XIII geminába*, mely 106-tól, a *XV Apollinarist* felváltva Carnuntumban (a mai Bad Deutsch-Altenburg) állomásozott, egy *vexillatiója* azonban a dák hadjáratban is részt vett.³⁷ Végül talán visszatért a *II adiutrixbe*, de ez a felirata sérülése miatt már nem állítható biztosan.

Ti. Claudius Ulpianus (II/19.) szolgálati éveit – valószínűleg a 2. század elején – a *X geminában* kezdte, amely 104/105-től kb. 118-ig Aquincumban helyettesítette a *II adiutrixet*, majd Vindobonában táborozott. A 2. században számos hadjáratban részt vett az alakulat Achaiában, Kis-Ázsiában és Syriában is, harcolt a 132-135 közötti Bar-Kochba-féle zsidó háborúban, majd 162-ben egy cappadociai hadjáratban.³⁸ Ezt követően a *III Flaviához* került (melynek holléte ekkortájt nehezen meghatározható: 119-től Singidunumban állomásozott, de a 2. századból számos keleti felirata is ismert)³⁹ később pedig a cappadociai Meliténében (a mai Malatya, Törökország) állomásozó *XII fulminatához* vezényelték.⁴⁰ Ezután a *III Cyrenaicába* helyezték át, Bostrába (a mai Boszra, Szíria), melynek egy *vexillatiója* részt vett a 132-135-ös Bar-Kochba-féle zsidó felkelés leverésében, s talán Lucius Verus és Avidius Cassius parthus hadműveleteiben is jelen volt.⁴¹ Ennekutána a jeruzsálemi *X fretensisbe* helyezték át (mely szintén harcolt a Bar-Kochba-féle zsidó háborúban, és esetleg Lucius Verus parthus hadjáratában is, sőt Marcus Aurelius egy *vexillatióját* a dunai háborúiban is felhasználhatta),⁴² ezután szolgált a *II adiutrixben*. Aquincumi évei után a *V Macedonicába* vezényelték. Az alakulat először Troesmisben (a mai Iglîța-Turcoaia, Románia) állomásozott, 168-tól azonban már Potaissában (a mai Torda, Románia).⁴³

Cn. Iulius Rufus (II/20.) – Traianus császári titulátúrája alapján 116-117-re datálható felirata nyomán – a *legio II adiutrix centuriójaként* kezdte pályáját,⁴⁴ majd a *legio V Macedonicába* helyezték át, amely vagy Oescusban (a mai Gigen környéke, Bulgária) vagy Singidunumban (Belgrád) állomásozott egészen Traianus dák hadjáratáig, melyet követően székhelye Troesmisben volt (a mai Iglîța-Turcoaia, Románia).⁴⁵ Ezután a *XIII geminába* helyezték, mely Traianus dák háborúi előtt Vindobonában (a mai Bécs), aztán Apulumban (a mai Gyulafehérvár) állomásozott,⁴⁶ később a *XI Claudia pia fidelisbe* (Vindonissa – a mai Windisch, Svájc) került, amely

³⁴ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. legio I adiutrix vö. LŐRINCZ 2000a. 151–158. és „A vizsgált alakulatok hadtörténete” c. fejezet

³⁵ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. legio XIII gemina vö. PISO 2000b. 220–224.

³⁶ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. legio V Macedonica vö. PISO 2000a. 213–218.

³⁷ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. legio XIV gemina vö. FRANKE 2000b, 191–202. valamint a dák háborús részvételről PISO 2000, 224.

³⁸ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. legio X Gemina vö. GÓMEZ-PANTOJA 2000. 169–190.

³⁹ LE BOHEC – WOLFF 2000. 239–242.

⁴⁰ BERTRANDY – RÉMY 2000. 253–257.

⁴¹ GATIER 2000. 341–349.

⁴² DABROWA 2000b. 317–325.

⁴³ PISO 2000, 213–218.

⁴⁴ ld: „A vizsgált alakulatok hadtörténete” c. fejezet

⁴⁵ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. legio V Macedonica vö. PISO 2000. 213–218.

⁴⁶ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. legio XIII gemina vö. PISO 2000. 220–224.

Traianus dák háborúja idején előbb Brigetióban, a *I adiutrix* helyén táborozott, azután áthelyezték Durosturumba – a mai Szilisztra, Bulgária),⁴⁷ végül a *VI ferratába* vezényelték. A legio Arabia provinciában, Raphanae-ban vagy Samosatában tartózkodott 119-ig. A Bar-Kochba-féle zsidó felkelés idején került Judaeába, ahol talán Tel Shalemben állomásozhatott, de rengeteg a bizonytalanság ezzel kapcsolatban.⁴⁸ Rufus végül a *I Italica primus pilusa* lett. Ez a legio részt vett Traianus mindkét dák háborújában, és a moesia Novaeben (4 km-re a mai bulgáriai Svish-tovtól) volt állandó táborhelye.⁴⁹

M. Herennius Valens (II/23.), kinek felirata a 2. század első felére keltezhető, először valamelyik Róma-városi *cohorsnál* szolgált, legnagyobb valószínűséggel a *praetorianus* gárdánál, ahonnan a szolgálati ideje leteltét követően a *princeps az evocati* közé választotta. Így került a *XI Claudiához* Vindonissába (a mai Windisch, Svájc).⁵⁰ Itt rövid idő múlva *centurióvá* léptették elő. Ezután az ekkor nemrég Pannoniába vezényelt *I adiutrixhez* került (Brigetio, a mai Ószőny), és ezen egységben harcolt Domitianus dák háborújában is.⁵¹ Domitianus vagy Nerva dunai háborúi idején útja a *II adiutrixbe* vezetett (1. század vége), Aquincumba (a mai Óbuda).⁵² A második dák háború kitörésekor áthelyezték Carnuntumba (a mai Bad Deutsch-Altenburg), a *XV Apollinarisba*, amely 106-ban keletre távozott (talán 106-117 között Egyiptomban, majd Cappadociában volt, de erre kevés a bizonyíték),⁵³ Valens pedig ezután tért vissza a *I adiutrixbe* (lásd fentebb). Végállomása a *III Flavia* volt, amely 119-ben tért vissza Daciából Singidunumba (a mai Belgrád), ahol az *V cohors hastatus posteriorjaként* szolgált.⁵⁴ A 2. század első harmadában halhatott meg.⁵⁵

L. Artorius Castus (II/34.) a 2. század második felében a Közel-keleten, a szíriai *III Gallianál* kezdte pályafutását. Az alakulat fényes sikereket ért el a Bar-Kochba-féle zsidó felkelés leverésében, ám erősen kétséges, hogy ekkor szolgálatban volt-e már Castus.⁵⁶ Azután a *VI ferrata* (a datálás miatt bizonytalan a pontos helyzete, valahol a Közel-keleten, talán Tel Shalemben táborozott a 132-135. évi zsidó háború után),⁵⁷ a *II adiutrix*,⁵⁸ majd a *V Macedonica* (Potaissa, a mai Torda) következett állomásként.⁵⁹ Ezt követően ugyanebben a *legióban primus pilusszá* léptették elő. Később a misenumi flotta *praepositusa* volt (rendkívüli flottaparancsnok, talán háborús vállalkozás okán), azt követően pedig a britanniai *legio VI victrixnek* lovagrendű parancsnoka (Eburacum, a mai York).⁶⁰ Ugyancsak Britanniában helyi *legiókból* álló *vexillatiót vezetett az Armoricanusok* ellen. Azután a Dalmatiától elkülönített Liburnia provincia

⁴⁷ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. legio XI Claudia Pia Fidelis vö. FELLMANN 2000. 127–131.

⁴⁸ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. legio VI ferrata vö. COTTON 2000. 351–357.

⁴⁹ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. legio I Italica vö. ABSIL 2000. 227–238.

⁵⁰ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. legio XI Claudia vö. FELLMANN 2000. 127–131.

⁵¹ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. legio I adiutrix vö. LŐRINCZ 2000a. 151–158.

⁵² ld: „A vizsgált alakulatok hadtörténete” c. fejezet

⁵³ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. legio XV Apollinaris vö. WHEELER 2000. 259–308.

⁵⁴ LE BOHEC – WOLFF 2000. 239–242.

⁵⁵ Karrierjével részletesen foglalkozik: FITZ 1993-1995, I. 331–332. 236. személy.

⁵⁶ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. legio III Gallica vö. DABROWA 2000a. 309–315.

⁵⁷ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. legio VI ferrata vö. COTTON 2000. 351–357.

⁵⁸ ld: „A vizsgált alakulatok hadtörténete” c. fejezetet!

⁵⁹ PRISO 2000. 213–218.

⁶⁰ KEPIE 2000. 25–35. Vö. HASSALL 2000. 441–457.

procuratora (lovagrendű helytartója) lett. Lovagrendüként betöltött szenatori rendű pozíciói talán Septimius Severus korára és britanniai hadjárataira utalhatnak.⁶¹

M. Aurelius Clemens (II/35.) egyszerű sorból származhatott, és a polgárháború és Septimius Severus keleti hadjáratai adhattak neki lehetőséget az előmenetelre: *centurio* lett a *II adiutrixben*, majd a Közel-Keletre, a *VI ferratába* vezényelték.⁶²

M. Aurelius Claudianus (II/36.) a 2. században először a *II adiutrixben* volt *centurio*. Ezután a *I Italicába* helyezték át (tábor Novaeban volt – 4 km-re a mai bulgáriai Svishtovtól –, és Septimius Severus valamennyi polgárháborús hadműveletében, valamint feltételezhetően Caracalla parthus hadjárataiban is jelen volt az alakulat),⁶³ ahol ő két külön beosztásban is szolgált (*bis*). Azt követően a *III Flaviába* helyezték (melynek holléte nehezen meghatározható, 119-től Singidunumban állomásozik, de a 2-3. században számos keleti felirata ismert),⁶⁴ majd a *XIII geminába*, Apulumba került (a mai Gyulafehérvár), mely Septimius Severus minden háborús akciójában részt vett.⁶⁵ Aztán a keleti *III Gallicában* szolgált, amely Samosatában állomásozott (a mai Samsat, Törökország), de egy *vexillatiója* 195-197-ig Porolissumban táborozott, egy másik pedig 214-217-ig Caracalla parthus hadjárataiban harcolt.⁶⁶ Azután a *VII Claudiába* vezényelték,⁶⁷ később Bonnba (a mai Bonn), a *I Minerviába*,⁶⁸ majd a satalai (a mai Sadak, Törökország) *XV Apollinaris* következett.⁶⁹ Ezután a *XXII primigenia centuriója* volt, talán Mogontiacumban (a mai Mainz), de a *XXII primigeniát* vagy különítményeit ekkoriban több helyen is bevetették (a polgárháború után Septimius Severus 2. parthus hadjárata, 206-208 között Clodius Albinus követői ellen talán egy pannoniai hadjárat, 213-ban Caracalla germán hadjárata).⁷⁰ Végül *princeps prior* volt a *XVI Flavia* második *cohorsában*, (talán Samosatában).⁷¹

P. Aelius Proculus (II/43.) intercisai (a mai Dunaújváros) katonacsaládból származott. Proculus 247-es felirata alapján apja az Intercisában állomásozó, lovassággal is megerősített szír íjász alakulatban, a *cohors I Hemesenorumban* volt *centurio*, és ő maga is itt kezdte pályafutását 220 körül. Ugyanebben a rendfokozatban helyezték át a *II adiutrixbe*,⁷² ahol aztán *exercitator equitum* (a lovasság kiképzője) lett. Innen minden bizonnyal Severus Alexander idején került Rómába, az egyik *cohors urbanába*. Azután a *cohors VII praetoriában*, a császári testőrgárda egyik egységében szolgált. Ebben az alakulatban harcolt Philippus Arabs karpok

⁶¹ Az életutat tárgyalja: FITZ 1993. II. 921. 608. személy.

⁶² Karrierjét vizsgálta: FITZ 1993. II. 936. 642. személy. és a *legio VI Ferratához*: COTTON 2000. 351–357.

⁶³ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. *legio I Italica* vö. ABSIL 2000. 227–238.

⁶⁴ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. *legio IV Flavia* vö. LE BOHEC – WOLFF 2000. 239–242.

⁶⁵ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. *legio XIII gemina* vö. PISO 2000. 220–224.

⁶⁶ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. *legio III Gallica* vö. DABROWA 2000a. 309–315.

⁶⁷ Rendkívül problémás a *legio* lokalizálása, feliratai megtalálhatók Singidunumban, Margumban, Horreum Margiban, Timacum Minusban, illetve Naissusban egyaránt. Traianus dák hadjárataiban jelentős szerepet játszott, ezután talán Drobotában állomásozott, de PISO szerint Philippus Arabs uralma előtt (244 – 249) már egyetlen *vexillatiója* sincs Daciában – hogy hány évvel korábban hagyják el a tartományt, azt nem tudjuk. vö. J. Brian Campbell, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. *legio VII Claudia* továbbá PISO 2000. 218. és LE BOHEC – WOLFF 2000. 242–245.

⁶⁸ LE BOHEC 2000. 83–85. vö. ECK 2000. 87–93.

⁶⁹ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. *legio XV Apollinaris* vö. Wheeler 2000, 259-260, 299-308.

⁷⁰ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. *legio XXII primigenia* vö. Franke 2000a, 95-104.

⁷¹ Campbell, Brian, 'legio,' NP 7, 9. o. skk. ld. *legio XVI Flavia*

⁷² Ld: „A vizsgált alakulatok hadtörténete” c. fejezetet!

elleni hadjáratában is, akiknek a törzsi szállásterülete a Fekete-tengertől észak-nyugatra feküdt, ahol a karpok erődjét megtámadva, 247-ben érte a halál.⁷³

LEGIO VI VICTRIX

M. Iulius Paternus (VI/2.) a dél-galliai Aquae Sextiac-ból (ma Aix-en-Provence) származott. A *VI victrixben* egyszerű *milesként* szolgált, itt még nem volt tisztí rendfokozata. Karrierjét ennek ellenére is érdemes tárgyalni. A felirat széles intervallumú datálása miatt (2. század második fele – 3. század első fele) szolgálati helye lehetett a hispaniai Leonban (a mai León), a Rajna-vidéki Neussban (kb. 70-től 103-ig) vagy Veterában is (a mai Xanten), mielőtt a *legio* 122-ben megérkezett Britanniába.⁷⁴ Innen a *VIII Augustába* helyezték át, ahol már előléptették *centurióvá*. Talán a *VI victrixből* a *VIII Augustába* történő áthelyezése akkor történt, amikor mindkét alakulat egy helyen volt. Ez egyrészt igaz a 70-122 közötti időszakban is, amikor mindkét csapat a Rajnánál található, ám röviddel ez után mindkét *legio* Britanniában volt.⁷⁵ Hogy a *centurionatuson* belül milyen beosztásban szolgált, bizonytalan. Mindenesetre később a *XIII gemina Martia victrix* volt a szolgálati helye (mely ekkoriban a rajnai frontvonalon harcolt a germánok ellen, 97-ben azonban Pannoniába érkezett, majd részt vett Traianus dák hadjárataiban),⁷⁶ majd a *XI Claudia* következett, mely a rajnai frontvonalon állomásozott, azután pedig egy rövid vintonissai (a mai Windisch, Svájc) tartózkodást követően 100-101 körül a pannoniai hadsereghez került, s tábora talán *Brigetióban* lehetett).⁷⁷ Felirata alapján mindkét alakulatban *centurio* volt. Úgy tűnik, hogy mindezen egységekben az 1. század utolsó harmada, az 1-2. század dereka környékén szolgálhatott, ám erre perdöntő bizonyítékunk nincs.

L. Servaeus Sabinus (VI/13.) *centurióként* először a *VIII Hispanában* szolgált a 2. században. Feliratának bizonytalan datálhatósága miatt állomáshelye lehetett Eburacumban (a mai York), Noviomagusban (a mai Nijmegen), majd akár Cappadociában is. A *VIII Hispana* 2. századi történetét illetően számtalan bizonytalanság van, s a *legio* eltűnését azóta is legendák övezik.⁷⁸ Innen a *III Augustába* helyezték át, Thevestébe (a mai Tebesse, Algéria),⁷⁹ végül a *VI victrixben* szolgált, amely 122-ig Veterában (a mai Xanten), majd Eburacumban (a mai York) állomásozott. Amit még fontos kiemelni, hogy édesapja, T. Servaeus Sabinus *primus pilus* volt. Azt azonban nem tudjuk, hogy ő melyik alakulatban szolgált.⁸⁰

ÖSSZEZÉS

Úgy tűnik tehát, hogy – noha ez evidenciaként kínálkozik számunkra – a *centuriók* egységek közötti mobilitásának motorja mindenképp az adódó háborús helyzet lehetett. Az áthelyezések

⁷³ Felirata alapján életútját vizsgálta: FITZ 1993-1995, III 1140. 795. személy.

⁷⁴ Ld.: „A vizsgált alakulatok hadtörténete” c. fejezetet!

⁷⁵ REDDÉ 2000. 122–124.

⁷⁶ FRANKE 2000b. 195–202.

⁷⁷ FELLMANN 2000. 127–131.

⁷⁸ KEPPIE 2000. 25–33.

⁷⁹ LE BOHEC 2000. 374.

⁸⁰ Ld.: „A centuriók karrierjei - előléptetések” c. fejezetet!

néha jelentős földrajzi távolságokat ívelnek át, amelyre csak abban az esetben lehetett feltétlenül szükség, ha az adott *centurio* kellő rutinnal és harci tudással rendelkezett ahhoz, hogy segítségével a problémássá vált határszakaszon gyorsan rendezni tudja sorait az ott állomásozó római haderő – s ez esetben feltételezhetjük, hogy ott éppen nem állt a helytartó rendelkezésére megfelelő minőség vagy mennyiség az ilyen katonatisztek közül.

Ezt az elméletet támaszthatja alá a *II adiutrix* és a *VI victrix* feliratainak összevetése, melyből kiderült, hogy több, mint ötször annyi karriert ismerünk a sok háborúban harcoló *II adiutrixből*, mint az ebből a szempontból kevésbé aktív *VI victrixből*. Emellett természetesen figyelembe kell vennünk azt is, hogy a *centuriók* előléptetésekkel járó áthelyezései a birodalmon belüli társadalmi mobilitást, a provinciális elit esetleges felfrissítését, valamint az egyes térségek romanizációjának felgyorsítását is szolgálták, hiszen a *centuriókkal* együtt jellemzően családjaik is utaztak.

BIBLIOGRÁFIA

ABSIL, MICHEL (2000): Legio I Italica. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 227-238.

BÉRARD, FRANÇOIS (2000): La légion XXIIe Rapax In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 49-67.

BERTRANDY, FRANÇOIS – RÉMY, BERNARD (2000): Legio XII Fulminata. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 253-257.

CAMPBELL, BRIAN (1994): *The Roman Army, 31 BC – AD 337*. London – New York, Routledge.

COTTON, HANNAH (2000): The Legio VI Ferrata. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 351-357.

CUPCEA, GEORGE (2018): Centurions: military or social elite? In Cupcea, George – Varga, Rada (szerk.): *Social Interactions and Status Markers in the Roman World*. Oxford, Archaeopress, 2018, 151-164.

DABROWA, EDWARD (2000): Legio III Gallica. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 309-315.

DABROWA, EDWARD (2000): Legio X Fretensis. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 317-325.

DOBÓ Árpád (1968): *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus*. Budapest, Adolf M. Hakkert.

FEHÉR BENCE – KOVÁCS PÉTER (2004): *Fontes Pannoniae Antiquae II*. Budapest, Károli Egyetemi Kiadó.

FELLMANN, RUDOLF (2000): Die 11. Legion Claudia Pia Fidelis. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 127-131.

FITZ JENŐ (1993-1995): *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I-III*. Budapest, Encyclopaedia.

- FRANKE, THOMAS (2000): Legio XIV Gemina. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 191-202.
- FRANKE, THOMAS (2000): Legio XXII Primigenia. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 95-104.
- GATIER, PIERRE-LOUIS (2000): La legio III Cyrenaica et l'Arabie. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 341-349.
- GILLIAM, FRANK J. (1940): The Ordinarii and Ordinati of the Roman Army. *TAPhA* 71. 127-148.
- GÓMEZ-PANTOJA, JOAQUÍN (2000): Legio X Gemina. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 169-190.
- HASSALL, MARK (2000): The location of legionary fortresses as a response to changes in military strategy: The case of Roman Britain AD 43-84. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 441-457.
- HAYNES, IAN (2013): *Blood of the Provinces*. The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans. Oxford, Oxford University Press.
- KEPPIE, LAWRENCE (1998): *The Making of the Roman Army*. London, Routledge.
- KEPPIE, LAWRENCE (2000): Legiones II Augusta, VI Victrix, IX Hispana, XX Valeria Victrix In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 25-37.
- KOVÁCS PÉTER (2006): *Fontes Pannoniae Antiquae III*. Budapest, PAN.
- KOVÁCS PÉTER (2007): *Fontes Pannoniae Antiquae IV*. Budapest, PAN.
- KOVÁCS PÉTER (2008): *Fontes Pannoniae Antiquae V*. Budapest, PAN.
- KOVÁCS PÉTER (2014): *A History of Pannonia during the Principate*. Bonn, Dr. Rudolf Habelt.
- KYRYCHENKO, ALEXANDER (2014): *The Roman Army and the Expansion of the Gospel: The Role of the Centurion in Luke-Acts*. Berlin – Boston, De Gruyter.
- LE BOHEC, YANN – WOLFF, Catherine (2000): Legiones Moesiae Superioris. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 239-245.
- LE BOHEC, YANN (1993): *Die römische Armee*. Von Augustus zu Konstantin d. Gr. Stuttgart, Franz Steiner.
- Le Bohec, Yann (2000): Legio III Augusta. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 374.
- LE BOHEC, YANN (2000): Legio III Augusta. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 374-381.
- LŐRINCZ BARNABÁS (2000): Legio I Adiutrix. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 151-158.
- LŐRINCZ BARNABÁS (2000): Legio II Adiutrix. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 159-168.

MÓCSY ANDRÁS (1974): *Pannonia and Upper Moesia*. A history of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London – Boston, Routledge.

PISO, IOAN (2000): Les légions dans la province de Dacie. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 205-227.

REDDÉ, MICHEL (2000): Legio VIII Augusta. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 122-124.

SYME, RONALD (1962): The Wrong Marcius Turbo. *Journal of Roman Studies* 52. sz. 87-96.

WARD, GRAEME A.: *Centurions* (2012): *The Practice of Roman Officership*. Chapel Hill.

WHEELER, EVERETT L. (2000): Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satala – and beyond. In: Le Bohec, Yann – Wolff, Catherine (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. 1. kötet. Lyon, CEROR. 259-308.

ZEHETNER, STEFAN (2016): CIL VIII 18065 and the Ranking of Centurions. *Journal of Ancient History and Archeology* 3. évf. 2. sz. 5-12.

A LEGIO II ADIVTRIX ISMERT CENTURIÓI			
Felirat	Név	Rendfokozat a feliraton	A felirat datálása
II/1. = AE 1991, 1543.	T. Sempronius Augustinus	centurio	69 – 96
II/2. = CIL VII 185.	Dossennius Proculus	centurio	76
II/3. = RIB 475.	Vibius Clemens	centurio	78 – 84
II/4. = RIB 476.	Iulius Clemens	centurio	78 – 84
II/5. = RIB 481.	Petronius Fidus	centurio	78 – 84
II/6. = RIB 483.	Metius Ferox	centurio	78 – 84
II/7. = CIL III 6357.	Q. Antonius Silo	centurio	89 – 96
II/8. = CIL III 14349, 2.	Q. Marcius Turbo	centurio	89 – 100
II/9. = CIL III 14349 4.	Publius Valens	centurio	89 – 100
II/10. = CIL 14349, 9.	Postumius Valens	centurio	89 – 10
II/11. = TitAq 610.	Siminius Rufus	centurio	89 – 105
II/12. = CIL III 3567.	Cominius Paulinus	centurio	89 – 130
II/13. = AE 1990, 813.	Caecilius Quintus	centurio	101 – 110
II/14. = CIL III 3259.	M. Ulpius Titus	centurio	101 – 150.
II/15. ~ II/22. = AE 1872, 383.	Herennius	centurio	101 – 150.
II/16. = CIL III 10499.	Martinus	centurio	101 – 150
II/17. = TitAq 691.	M. Saenius Nepotianus	hastatus centurio	101 – 150
II/18. = CIL III 10224.	T. Cominius Severus	centurio	107 – 117
II/19. = CIL III 6186.	Ti. Claudius Ulpianus	centurio	107 – 167
II/20. = AE 1998, 1435.	Cn. Iulius Rufus	centurio	116 – 117
II/21. = AE 1936, 163.	Nimphidianus	centurio	117 k.

II/22. = AE 2005, 1261.	P. Aelius Verinus	centurio	117 – 138
II/23. ~ II/15. = CIL III 13360.	M. Herennius Valens	centurio	120 – 125
II/24. = TitAq 507.	Ulpius Etruscus	centurio	131 – 150
II/25. = CIL III 3530.	Atteius Dexter	centurio	138 – 161
II/26. = TitAq 675.	Iu[---] Proc(ulus?)	centurio	140 – 160
II/27. = CIL III 3470.	C. Cuspius Secundus	exercitator	101 – 200
II/28. = CIL III 10497.	M[---] A[-]L(?)[---]	centurio	101 – 200
II/29. = CIL III 6456.	L. Serenius Bassus	centurio	101 – 250
II/30. = RIU 808.	M. Valerius Felix	centurio	101 – 250
II/31. = TitAq 1338.	Respectus	centurio	101 – 300
II/32. = TitAq 499.	Aelius Silvanus	centurio	151 – 200
II/33. = AE 2003, 1593.	P. Aelius Romanus	centurio	150 – 235
II/34. = CIL III 1919.	L. Artorius Castus	centurio	180 – 230
II/35. = CIL III 10507.	M. Aurelius Clemens	centurio	183 – 185
II/36. = AE 1981, 158.	M. Aurelius Claudianus	centurio	2. század vége, 3. század eleje
II/37. = CIL III 3571.	Q. Vatinius Adiutor	centurio	193 – 217
II/38. = CIL III 3572.	T. Iulius Fortunatus	centurio	201 – 250
II/39. = II/43. = RIU 1523b.	T. Pompulenus Iunius	centurio	201 – 300
II/40. = RIU 1355.	Septimius Messorinus	centurio ordinarius	201 – 300
II/41. = RIU 1337.	Aurelius Victorinus	centurio	209 – 211
II/42. = CIL III 3515.	Claudius Claudianus	centurio	230

II/43. = AE 1965, 223.	P. Aelius Proculus	exercitator equitum	247
II/44. = TitAq 686.	Pompulenus Iunius	centurio	253 – 300
II/45. = CIL III 10060.	Aurelius Maximus	centurio	284 – 305
II/46. = CIL III 3478.	Cornelius Paullus	primus pilus	2. század vége, 3. század eleje
II/47. = CIL III 3464.	C. Clodius Saturninus	primus pilus	201 – 250
II/48. = AE 1952, 2.	Aurelius Piso	primus pilus	235
II/49. = AE 2003, 1431.	Aelius Publianus	primus pilus	218 – 250

A LEGIO VI VICTRIX ISMERT CENTURIÓI			
Felirat	Név	Rendfokozat a feliraton	Datálás
VI/1. = AE 1952, 123.	Publius Sextius	centurio	1-71.
VI/2. = CIL III 2035.	M. Iulius Paternus	centurio	51-150.
VI/3. = VI/4. = CIL XIII 7696., CIL XIII 7695.	C./G. Terentius Bassus	centurio	70-122.
VI/5. = CIL V 6881.	L. Paccius Nonianus	centurio	71-130.
VI/6. = CIL VII 211.	L. Senecianus Martius	centurio	80-300.
VI/7. = CIL VII 483.	P. Ae[---]lus	centurio	85-300.
VI/8. = AE 1971, 223.	Covinus	centurio	85/86-300.
VI/9. = CIL XIII 8174.	A. Titius Severus	centurio	89-122.
VI/10. = VI/11. = VI/12. = CIL XIII 7697., CIL XIII 7716., CIL XIII 7715.	M. Iulius Cossutius	centurio	101-102./ 101-104.

VI/13. = VI/14. = AE 1930, 109., AE 1903, 77.	L. Servaeus Sabinus	centurio	101-200k.
VI/15. = CIL VII 308.	Vitellius Atticianus	centurio	101-300.
VI/16. = VI/17. = CIL VII 40., CIL VII 41.	M. Aufidius Maximus	centurio	122.
VI/18. = CIL VII 740.	Aurelius Casitto	centurio	122-200.
VI/19. = AE 1964, 170.	Sammius Victor	centurio	122-300.
VI/20. = CIL VII 702.	G. Iulius Raeticus	centurio	122-300.
VI/21. = AE 1964, 175.	Flavius Verecundus	centurio	142-161.
VI/22. = AE 1987, 744.	Severus	centurio	151-200.
VI/23. = CIL VII 292.	Aelius Surinus	centurio	201-230.
VI/24. = AE 1969/1970, 157.	Aurelius Cupitus	centurio	201-230.
VI/25. = RIB 3273.	Paternus	centurio	201-300.
VI/26. = VI/27. = AE 1976, 571., AE 1933, 247.	T. Aurelius Emeritus	centurio	222-235.
			222-250.
VI/28. = CIL 218.	Aelius Antoninus	centurio	241.aug.31.

A feliratkatalógusok rövidítése

AE	<i>L'année épigraphique</i> (1889-2015)
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> (1863-)
RIB	<i>Roman Inscriptions of Britain.</i> (1965-2006)
RIU	<i>Die Römischen Inschriften Ungarns.</i> 1-6. (1972 – 2001)
TitAq	<i>Tituli Aquincenses.</i> I-IV. (2009-2020)

MIHÁLYI DOROTTYA

mihalyidori@gmail.com

doktorandusz (Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola)

Két hét Tunéziában és Algériában: Paul Sabatier utazása az észak-afrikai francia gyarmatokon

Two Weeks in Tunisia and Algeria: The Journey of Paul Sabatier in
the French Colonies of North-Africa

ABSTRACT

Paul Sabatier's journey (1896) in the French colonies Tunisia and Algeria illustrates how colonizer state takes advantage of tourists and tourism to contribute to the propagation of a positive image on the colonies. Participant of a scientific congress, Sabatier becomes "victim" of the organized travels with pre-fixed timetable and itinerary. Our article focuses on the particularities of Sabatier's handwritten travelogue, richly accompanied by photos and drawings. It aims to highlight the typical tourist-behaviour at the end of the 19th century, the method of representing a culturally distant and exotic places in the light of colonial ideology, and the importance of photographic illustration in the early period of democratization of photography.

KEYWORDS

travelogue, 19th century tourism, colony, propaganda, representation

DOI 10.14232/belv.2022.1.2

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.1.2>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Mihályi Dorottya (2022): Két hét Tunéziában és Algériában: Paul Sabatier utazása az észak-afrikai francia gyarmatokon. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 1. 25–36. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Paul Sabatier (1854-1941), Nobel-díjas kémikusként elsősorban a tudós körökben ismert. A carcassone-i születésű, már kisgyermek korában kivételesen tehetségesnek bizonyuló Sabatier otthon valódi lokálpatrióta nevelésben részesült.¹ Iskoláit Toulouse-ban, majd Párizsban végezte. Nem csupán szülőhelye iránt volt elfogult, hanem a hadsereg iránt is, emellett katolikus vallását gyakorló, világnézetét nyíltan vállaló személyiség. A tudományok iránti érdeklődése és fogékonysága már fiatal korában egyértelműen látszott.² Műveltségével, amely a természettudományok mellett a filozófiára is kiterjedt, valamint művészi hajlamával kitűnt kortársai közül. Huszonhat évesen a természettudományok doktorává avatták, majd a bordeaux-i egyetemen kezdett tanítani. A várost több lehetőség közül saját maga választotta, mivel így kerülhetett a lehető legközelebb szülőhelyéhez és Toulouse-hoz. Jóllehet a korban vidéki állást kapni nem számított dicsőségnek, Sabatier azonban éppen erre vágyott.³ Két évvel később legfőbb vágya teljesült, a toulouse-i egyetemen kapott állást. Nem csupán szakmája iránt rajongott, de tanítási módszereiben is meghaladta korát. Többek között a képzéssel és a tanítással kapcsolatos újító ötleteinek köszönhetően 1905-ben a toulouse-i egyetem dékánjává választották, mely lehetőséget nyújtott számára a képzés hatékonyabbá tételére. Posztját egészen 1929-ig megtarthatta.

Sabatier 1896 március 27-én indult Tunéziába útítársával, Jean-Baptiste Senderens abbéval (1856-1937), aki Sabatier-hez hasonlóan – vallási elkötelezettsége mellett – egyaránt foglalkozott kémiával és filozófiával. Útjuknak jól meghatározott célja volt, mégpedig a Karthágóban tartott, *Association française pour l'avancement des sciences (AFAS)* által szervezett természettudományos kongresszuson (*Congrès de l'Association française pour l'avancement des sciences*) való részvétel.

Az 1872-ben alapított (és ma is létező) egyesület a természettudományok előrehaladását tűzte zászlójára. Megalakulásától kezdve évente tudományos kongresszust szervezett, melynek a tudományon túlmutató célja is volt. Az eseményt ugyanis minden évben másik vidéki városban rendezték meg, azért, hogy az ország egészét bevonják a tudományos életbe és az egységes nemzet látszatát keltsék⁴. Néhány alkalommal a Franciaország részének tekintett észak-afrikai gyarmati városok is otthont adtak a kongresszusnak: Algír 1881-ben és 1930-ban, Oran 1888-ban, Karthágó 1896-ban, Tunisz 1913-ban és 1951-ben, Rabat 1934-ben.⁵ A kongresszusok tehát összekapcsolták a tudományos életet a nemzettudat és a hazaszeretet erősítésével, valamint a gyarmati gondolat népszerűsítésével.

¹ LATTES 2012. 8.

² LATTES 2012. 8.

³ LATTES 2012. 9.

⁴ GISPERT 2002. 295-300.

⁵ Lásd az AFAS weboldalán: <https://www.afas.fr/actes-des-congres/>

A körütekintően megszervezett kongresszusnak Sabatier mellett több száz résztvevője volt. A szervezők a tudományos tanácskozásokon kívül számos kötelező és választható turista programot is biztosítottak, melyek célja egyértelműen a gyarmat vonzóvá, elismertté tétele volt. Erről a rövid, körülbelül három hetes utazásról számol be Sabatier. Útleírása, melyet napi rendszerességgel vezetett és több, mint 120 fényképpel(!) és rajzzal illusztrált, kézzel írott formában maradt fent. Noha a kéziratot vélhetőleg csupán a kortársak egy szűk köre olvashatta, annál nagyobb értéket képvisel a későbbi észak-afrikai útleírásokkal foglalkozó kutatók számára.

PAUL SABATIER, A TURISTA-UTAZÓ

Az útleírás egy tipikus 19. század végi turista beszámolója: zsúfolt napirend és felületes megismerés jellemzi. A leírás a Toulouse és Marseille közötti, Sabatier által „véghetetlennek”⁶ jellemzett vonatúttal kezdődik. Ezután az utazók Marseille-ben hajóra szállnak, majd több, mint harminc óra után Tuniszba érkeznek. A hajó Málta szigetén tart pihenőt, ahol az utasoknak lehetőségük nyílik egy rövid sétát tenni. A Tuniszban töltött idő nagy részét a kongresszus előadásai töltik ki (noha erre Sabatier csak keveset utal); a program mindössze rövid kirándulásokat tesz lehetővé. A kongresszus végeztével Sabatier és útítársa Algéria felé utazik. A tengerpart vonalát követve Bône (Annaba), Constantine, Biskra és Sétif érintésével eljutnak egészen Algíriáig, ahonnan a Földközi-tengert átszelve visszatérnek Marseille-be. A több, mint ezer kilométeres út megtételére 20 nap áll rendelkezésükre, amelyből 9 napot Tuniszban és környékén (pl. Bizerte) töltenek. Algéria megtekintésére a Tuniszból Bône-ba tartó utazással együtt összesen 8 napot szánnak.

A 19. század egyik jellemző utazó típusa a turista. Noha a kifejezés nem csak napjainkban, hanem már a kortársak számára is negatív jelentéssel bírt⁷, a turisták útleírásait nem hagyhatjuk figyelmen kívül az útleírástörténet tanulmányozása során. A 19. század második felében egyre nagyobb számban útnak induló turisták ugyanis sajátos, átmeneti helyet foglalnak el utazó és a mai, 21. századi értelemben vett turisták között. Jóllehet a turizmus a 19. század végére valóban egyre divatosabbá vált, és egyre szélesebb körben terjedt el, valójában a második világháború után kezdődő időszakig nem beszélhetünk a mai értelemben vett tömegturizmusról. Az utazás ugyanis, akár turistaként, akár tudományos-, vagy szakmai okokból történjen, mindenképpen jelentős anyagi keretet igényelt⁸. Vagyis turista nem lehetett akárki. A 19. század végi turista attitűdjét meghatározta társadalmi rangja, és a rang által megkívánt magatartás-forma. A turistának műveltnek, a felsőbb körökben jártasnak, a világ eseményei iránt fogékonyak kellett lennie. Noha utazásának célja a kikapcsolódás, a gondok elfelejtése, esetleg az egészség megővése volt (hiszen a gyógyvizek és a friss levegő vonzzák a legjobban a turistát⁹), a 19. század végi turistát szükségszerűen kíváncsi természet jellemezte. A korban az utazás egyfajta társadalmi elvárásnak számított, legyen szó rövidebb (2-3 hetes) körútról vagy hosszabb (több hónapig tartó) pihenésről az otthontól távol, jellemzően vízparton, vagy a hegyekben. Hasonlóképpen divatos volt az utazásról szóló beszámoló készítése és közzététele (akár szóban – felolvasás,

⁶ SABATIER 1896. 2.

⁷ Vö. URBAIN 2002 [1991].

⁸ Algériával kapcsolatban lásd: SALINAS 1989. 27.

⁹ VENAYRE 2012. 409.

akár írásban – levél, napló, útleírás).¹⁰ Ennek is köszönhető, hogy a korban az útleírások száma jelentősen megnőtt. A turisták szövegeinek sajátossága, hogy azonos útvonalról hasonlóképpen számolnak be. Útleírásaik tartalma így nagyrészt megegyezik, újat mondani a kedvelt úticélokra a nagy számú egyéb típusú leírások mellett (újságcikk, útikönyv, ismeretterjesztő kiadványok) nehéz feladatnak bizonyult. Ám éppen a nagy számban megjelenő, tartalmilag szinte megegyező leírások adják a turista-útleírások meggyőző erejét. A rengeteg ismétlésnek köszönhetően a szövegek jelentős hatással vannak az olvasóra: megnyugtatóan hatnak, hiszen a már korábban elsajátított ismereteket szilárdítják meg, ezzel is erősítve az olvasóban vélhetőleg már korábban kialakult képet.

A turizmus születése a nyugati világban nagyjából egyidőben ment végbe, a gyarmatokra történő utazás azonban különös szerepet töltött be a jelentősebb gyarmatbirodalommal rendelkező országok (elsősorban Anglia és Franciaország) felsőbb osztályainak életében. A gyarmat nem csupán egy hétköznapi úti cél volt. Az utazásnak jelentősége volt mind az egyén, mind az anyaország szempontjából. Az egyén a lojalitását kifejezve biztosíthatta a megfelelő társadalmi pozíció fenntartását, az ország pedig a pozitív gyarmat-kép terjesztésére használta fel az utazót. A gyarmatosító állam fontos feladatának tartotta a gyarmatok megismertetését és elfogadtatását az állampolgárokkal. Ezen törekvést látjuk akár a belföldön rendezett események alkalmával (többek között a Franciaországban megrendezett világhiállítások és a gyarmati kiállítások¹¹), akár a külföldi utak népszerűsítésével. Az *Association française pour l'avancement des sciences (AFAS)* által szervezett kongresszus éppúgy segíti a gyarmatosító állam propaganda-törekvéseit, mint a René Millet (1849-1919) fő kormányzó által szervezett tunéziai tanulmányutak.¹²

AZ ÚTLEÍRÁS SAJÁTOS VONÁSAI, A TURISTAÚT FIZIKAI JELLEMZŐI

Sabatier tunéziai és algériai utazása tehát nem egyszerű turista-út, a kongresszuson részt vevők feladata pedig több egy tudományos előadás megtartásánál, hiszen mind tudományos tekintetben, mind a gyarmatokra utazó állam polgáraként az állam szolgálatába állnak. Ennek ellenére fontos megjegyeznünk, hogy a kézíratos útleírás egy turista beszámolója. Felépítése, a bejárt útvonal, a szemlélődés felületessége, a helyváltoztatással töltött idő hossza ezt pontosan alátámasztja.

A XIX században megfigyelhető technikai fejlődés egyaránt nyújtott lehetőséget nagyobb távolságok megtételére és korlátozta a környezettel történő kapcsolatteremtést. Kétségtelen, hogy modern gőzhajók és gőzmozdonyok nélkül a Magreb-országok nem válhattak volna népszerű turista célponttá. Az utazások elemzésénél azonban azt is figyelembe kell vennünk, hogy az idegen országban töltött idő mekkora részét teszi ki a helyváltoztatás (különböző közlekedési eszközök „belsejébe zárva”), és mennyire távolítja el egy-egy közlekedési eszköz az utazót a tájtól, a településektől és legfőképp az emberektől.

¹⁰ VENAYRE 2012. 459.; GLANT 2013. 34.

¹¹ Franciaország több alkalommal is rendezett gyarmati kiállítást, melyek közül a legnagyobb volumenű 1931-ben Párizsban került megrendezésre megrendezett, és a világhiállítások alkalmával is igyekezett a gyarmatokat előtérbe helyezni, ezek közül a legjelentősebbet 1889-ben és 1900-ban Párizsban rendezték.

¹² René Millet nevét azért említjük, mert az általa szervezett utak éppúgy összekapcsolódtak a tudományos és kulturális ismeretek terjesztésével és fejlesztésével, mint az AFAS által rendezett kongresszusok.

A turista utazásának elsődleges eszköze és tere a vonat vagy a hajó, következképpen nagyrészt az ablakon keresztül, egy folyamatosan mozgásban lévő tárgyról szemlél. Nincs lehetősége sem közelebb kerülni, sem lelassítani, esetleg megállítani a mozgást. A közlekedési eszköz adja tehát a megismerés ütemét, ami így csakis felületes lehet és távoli nézőpontból történhet.¹³ A menetrendhez való kötöttség szintén meghatározza az utazás ritmusát, az indulás előtti várakozás üres időt teremt, amit az utazó nem tud hasznosan eltölteni.

Sabatier nem lát mást, mint a turisták számára „berendezett” Tunéziát és Algériát.¹⁴ Mindekelőtt az európai stílust imitáló városrészek, a múzeum jelleggel meghagyott piacok (*souk*), mecsetek és az arab negyed (*kasbah*) képezik a turista útvonal legfőbb elemeit. A kongresszus résztvevőiből álló csoport meglátogatja a *Bardo*-t, a dey egykori székhelyét, Karthágó romjait és Bizerte-et (Banzart). Ez utóbbi különösen jól illusztrálja a turista utak sajátosságát: egy rövid, mindössze három és fél óráig tartó látogatásért a csoport több, mint nyolc órát utazott. A Tunisz-Bizerte út leírására a szerző 9 oldalt szán, mely a táj részletes bemutatásából áll. Az érkezéstől számított rövid időt sem használhatják ki a turisták: kötelező arab lovas műsor (*fantasia*) és vacsora a program. A vacsora elfogyasztása után a vonat visszaindul Tuniszba. Hasonlóan jelentős helyet foglal el Földközi-tengeren való átkelés (15 oldal), a Tunisz-Bône közötti vonatút (7 oldal) és a Constantine-Bizkra közötti utazás (8 oldal) leírása. A mű egészét tekintve láthatjuk, hogy az utazással töltött idő az út egészének jelentős részét kitölti. A helyváltoztatás Sabatier útleírásában 4 teljes napot és 6 fél napot vesz igénybe. Vagyis, Sabatier közel annyi időt tölt utazással és az állomáson várakozással, mint az egyes városokban.

A maihoz képest lassú közlekedési eszközök meglehetősen hosszúvá teszik a helyváltoztatást, és ellehetetlenítik az alapos megismerést. Noha Sabatier a hosszabb helyváltoztatásokról beszámol, ez nem jelent mást, mint a vonat által átszelt táj leírását. Márpedig az észak-afrikai táj a kor olvasójának nem ismeretlen akkor, amikor az újságok rajzokat és fényképeket közölnek, és amikor nagy számban jelennek meg hasonló tartalmú útleírások.

Az észak-afrikai út első megpróbáltatását csaknem valamennyi utazó esetében a Földközi-tengeren való átkelés jelenti. A közel kétnapos út időjárástól függően lehet elfogadható és rendkívül kellemetlen is. Sabatier az átlagnál alaposabban számol be a tengeri út részleteiről és kellemetlenségeiről. Megtudhatjuk, hogy a Compagnie générale transatlantique hajótársaság *Saint-Augustin* nevű hajója viszi az utasokat, melyre helyjegyet kell váltani a társaság marseille-i irodájában. Vagyis, az utazónak – miután csomagjait a kikötőben hagyta – a városba kell mennie. Sabatier „pótágyat” („place supplémentaire”¹⁵) kap, vagyis egy díványon kell aludnia, a hajóablak alatt. Sabatier alapos leírást ad a *Saint-Augustin*-ről: a gőzhajó 1800 tonnás, 2600 lóerős, 100 méter hosszú, 9 méter magas a fedélzettől a hajófenékgig, s akár 17 csomót (31,5 km/h) is megtehet óránként. Miután a helyüket elfoglalták, az utazóknak marad idejük városnézésre. A csomagokat csak délután adhatják fel, ehhez egy órát kell várniuk a tűző napon. A csomagok feladása után a fedélzetről nézik, hogyan csinálják végig mások a hasonló procedúrát. Azt is megtudhatjuk, hogy a hajón még egy lovat is szállítanak, aminek egy ketrecben kell utaznia a hajó egyik végében. Miután mindenki befejezte a beszállást (két és fél órával később),

¹³ CZÉRE – NAGY 1967. 7

¹⁴ Arról, hogy miképp vonzza Észak-Afrika a gyarmati utazót és milyen fejlettségű infrastruktúra áll a turisták rendelkezésére lásd: ZYTNIKI 2016.

¹⁵ SABATIER 1896. 6.

a hajó elindul, a leírásban pedig egyértelműen a táj veszi át a vezető szerepet. Az étkezéssel kapcsolatban megtudhatjuk, hogy a szalon márvány oszlopai szépek, az étel viszont meglehetősen rossz. Sabatier az út során állandó zajra, forróságra és bűzre panaszkodik, ami a hajó állandó imbolygásával kiegészülve élvezhetetlenné teszi az utazást¹⁶.

A visszaúton a hajó viharba kerül, ami még elviselhetetlenebbé teszi az amúgy is nehéz utat. Az erős szélnek néhány kellemetlen mellékhatása is akad: „*A betegek száma sokat emelkedik. Vacsoránál az egyik vendég szükségesnek érzi, hogy vacsoráját visszajuttassa az asztalra. Ennek a váratlan felszolgálásnak a hatására elvesztjük az étvágyunkat.*”¹⁷ Sabatier, jóllehet első osztályon utazik, beszámol arról, hogyan érinti a vihar a legrosszabb körülmények között utazó negyedik osztály utasait: „*A negyedik osztály szerencsétlen utasai vizesen, mint a kacska igyekeznek menekülni ahogy tudnak, miközben a fedélzetet borító víz ide-oda lökdösi a csomagjaikat: egy kosárból kigurul egy kenyér és más elemózsia, egy hosszú arab pipa, egy felgöngyölt piros térdnadrág szánalmasan úszkál a vízen, melynek folyása minden pillanatban irányt vált.*”¹⁸

Más közlekedési eszközök is helyet kapnak Sabatier leírásában, azonban csupán említés szintjén. A Tuniszban található lóvasúttal kapcsolatban megtudhatjuk, hogy meglehetősen elegáns, élénk színű, a feliratok kizárólag francia nyelven vannak feltüntetve, az ellenőrök azonban olaszok.¹⁹ Az AFAS által rendezett kirándulásokra a résztvevők a többi utastól elkülönítve, különvonattal²⁰ és kizárólag számukra lefoglalt hajóval utaznak. Azt, hogy milyen színvonálú az észak-afrikai vasúti közlekedés, kik utaznak, milyen körülmények között, nem tudjuk meg Sabatier leírásából.

A turista felületességére utal az emberi kontaktusok hiánya. A gyarmatok lakói mindössze tájelenként jelennek meg az útleírásban, távolról, a sztereotípiákon alapuló jegyek alapján bemutatva.

MESSZE ÉS TÁVOL – ÉSZAK-AFRIKA MEGÍTÉLÉSE

Valamennyi a gyarmati korból származó észak-afrikai útleírás tanulmányozásakor érdemes megnéznünk, miként helyezi el az utazó a területet földrajzi- és kulturális szempontból. Az útleírások tükrében Észak-Afrika lehet Franciaország integráns része, de teljesen különálló egzotikus kultúra is. A határok említése vagy figyelmen kívül hagyása, a lakosok közötti különbségek és az eltérő szokások kiemelése, a tájak és a vegetáció sajátosságainak bemutatása mind kiemeli az utazó származási helye és a célország között fellelhető eltéréseket. Más elemek kiemelése, a „hazaihoz” hasonlítása azonban kulturálisan közel hozhatja egymáshoz a két országot. Az észak-afrikai utazókkal kapcsolatban ezt a kérdést azért kell megvizsgálnunk, mert az utazások közvetlen vagy közvetett módon részei a gyarmattudat erősítésének, így nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az utazó miképp tekint úticéljára.

¹⁶ SABATIER 1896. 14.

¹⁷ SABATIER 1896. 214. (Saját fordítás)

¹⁸ SABATIER 1896. 216. (Saját fordítás)

¹⁹ SABATIER 1896. 37-38. A nagyszámú olasz jelenlétnek köszönhető, mely a francia protektorátus előtt időkben is meghatározó volt. Mivel az olaszok olcsó munkaerőt biztosítottak, számuk a gyarmati periódus alatt folyamatosan nőtt. KATAN BENSAMOUN 2007. 163-165.

²⁰ SABATIER 1896. 84.

Sabatier számára Tunézia a „nap országa”,²¹ melyet határ választ el Franciaországtól. A határellenőrzés nem szigorú, kimerül a csomagok gyors átvizsgálásában (persze csak némi boravaló fejében).²² Sokkal élesebbnek tűnik a két ország közötti kulturális különbség, mellyel Sabatier rögtön a kikötőbe érkezéskor szembesül: színes tömegek, helyi hivatalnokok, hordárok fogadják. Az idegen táj mellett hamar feltűnik az ismerős európai is, a francia negyed széles útjaival, parkjaival, kávézóival, nyugati stílusú épületeivel. Ahogy valamennyi utazó, Sabatier is hangsúlyt fektet az európai és az arab kultúra egymás mellett élésére. A francia jelenlét egyértelműen a modernitást, a gyarmati ideológia által hangsúlyozott „magasabb civilizációt” jelenti. Az útleírásban a francia civilizáció magasztalása valamelyest háttérbe szorul, sokkal nagyobb szerepet kap az arab kultúra és legfőképpen a táj egyes elemeinek pontos, illusztrált bemutatása. Mecsetek, piacok, szűk utcák, ablaktalan házak, hosszú ruhát és fátylat viselő nők, tevék – minden inkább az elbűvölő idegenséget jelzi.

A határ említésre kerül Tunézia és Algéria között is, noha negatív megítélésben: „*Íme, a ghardimaou-i állomás, Tunézia határa. Mindenkinek el kellett hagynia a vagon, hogy a határőr ellenőrizhesse a csomagokat, [de] meglegedett annyival, hogy kinyitassa a táskákat, semmit sem túrt át. Jó lehetőség ez arra, hogy elveszítsünk 25 percet, és eltartsanak néhány alkalmazottat.*”²³

A földrajzi távolságot Sabatier a táj és a növényzet alapos leírásával érzékelteti, míg a kulturális különbséget a különböző etnikumok ábrázolásával. Jóllehet Sabatier kevés figyelmet szentel a helyi lakosok bemutatásának, az általa festett őslakos-kép a kornak megfelelően egyszerűséget, kulturális lemaradást sugall, a jól ismert sztereotípiákon keresztül rajzolódik ki. Sabatier leírásában három nagyobb csoporttal találkozhatunk: eltérő etnikumokhoz tartozó férfiakkal és gyermekekkel, nőekkel és koldusokkal. A csoportosítást az utazó által használt nézőpont és leírásmód indokolja. A férfiak és gyermekek csoportját messziről, legfőképpen a ruhájuk, esetleg cselekvéseik alapján mutatja be. A nők az elbűvölő kelet, az egzotikum megtestesülésének számítanak, a szegény nyomorultakra pedig Sabatier megvetéssel tekint, mintha őket, magukat hibáztatná sorsukért. Jellemző Sabatier leírására, hogy a – hivatalos propaganda által is – alsóbbrendűnek tartott csoportok (arabok, zsidók) bemutatásához rendszeresen társul az élőhelyüket jellemző kosz, a rendtelenség, vagy akár a bűz említése. A lakosok bemutatására a nyilvános helyeken (piac, kávézó) tett látogatás nyújt alkalmat. A tuniszi *souk*-ban sétálgatva Sabatier egy csoport arabot lát, akiket így ír le: „*A butikokkal szemben guggol egy kisebb őslakos zenekar gitárokkal és baszk csörgődobokkal. Itt-ott egy halom bennszülött ül, hogy hallgassa a monoton dallamot, mely elegendő ezen nem túl civilizált lelkek számára.*”²⁴ Egy kávézóban járva az utazónak lehetősége nyílik a különböző etnikumok összehasonlítására: „*A délután a Café de France teraszán fejezzük be, ahonnan lehetőségünk nyílik a járdán siető színes tömeget szemlélni. Sok zsidó, általában világos színekbe öltözve [...], arabok méltóságos viseletben, fehér burnuszban, mozabiták barna színű, vagy fekete-fehér csíkos burnuszban vagy tunikában, máltaiak az őket megkülönböztető rövid, kapucnis burnuszban. Kevés mór nő van, és azok, akiket látunk, fehér kendőbe bugyolálva, az arcuk fekete szövet mögé rejtve, általában nagyon*

²¹ SABATIER 1896. 2.

²² SABATIER 1896. 25.

²³ SABATIER 1896. 137. (Saját fordítás)

²⁴ SABATIER 1896. 75. (Saját fordítás)

öreges. A zsidó nők többen vannak, élénk ruhában, fehér fátyol mögött, rendszerint hatalmasok, és úgy totyognak, mint a tömött libák.”²⁵

A fiatal arabokról Sabatier kettős képet fest: „Egy bódében lévő fiatal mór arckifejezése meglep élelenségével: ez egyébként általános. Az arab gyermekek általában szépek és nyitottnak tűnnek, de kamasz korban elbutulnak, egyszerre válnak nehéz felfogásúvá és gonosszá.”²⁶ Tipikus alakja a turista leírásoknak, s így Sabatier beszámolójának is a fiatal arab, aki önként vállalkozik valamilyen szolgáltatás nyújtására, jóllehet ezt senki sem kérte tőle. Sabatier említ egy „apró, svájci sapkát viselő, szegényesen, de európai módon öltözött”,²⁷ magát máltainak valló fiút, aki idegenvezetőnek ajánlja magát, természetesen a megfelelő fizetségért. A vasútállomás környékén lézengő kéregetők (nők, férfiak, fiatalok, idősek egyaránt) szintén nem ritka elemei Sabatier leírásának, gyakran készít róluk „nem túl hízelgő képet”,²⁸ hiszen a „tradicionális sou-ért”²⁹ cserébe erre lehetősége nyílik. A sivataghoz, mint kedvelt turista célpontához közeledve, az európai negyedektől távolodva az utazó utal a kéregetők egyre növekvő számára: „egy vak arab alamizsnát kér az állomás udvarán: mostanában sokkal találkozunk.”³⁰ A szegény öslakosok, akik leggyakrabban egyszerű sátraikkal és tevéikkel, szamaraikkal együtt kerülnek bemutatásra, a vonatból látott táj részévé válnak.

Az araboknál is negatívabb véleményt alkot Sabatier a zsidókról: színes, ünnepi öltözetben, ám mocskos, járhatatlan utcák között tűnnek fel. A férfiaknál még rosszabb színben tűnnek fel a zsidó nők: „[...] a házas nők, általában hatalmasok és dagadtak [...], fehér fátyol takarja őket, csupán hatalmas vádlíjuk látszik a buggyos nadrág alatt. Mivel a harisnyájuk fekete, kicsit távolabbról és hátulról nézve óriási tojásoknak tűnnek, fekete lábakkal.”³¹ Erősen antiszemita hozzáállását Sabatier tovább fokozza, amikor az egész francia nemzet nevében beszél: „A vidék csodálatos módon van megművelve, mór stílusú, fényűző villák követik egymást csodálatos kertekkel: a legszebbek az angoloké vagy a zsidóké, és amikor a kocsis elárulja ezt a részletet, átérezzük azt a gyűlöletet, amit az egész nép érez az izraeliták iránt, és ami összeköt minket az arabokkal.”³²

Nem ritkák az európai szereplők sem a leírásban. Sabatier leginkább a kongresszusra érkező társait említi meg. A kongresszus nyitó ünnepségén több magas rangú személlyel együtt feltűnik René Millet tunéziai főkormányzó. Millet, aki tisztségét 1894 és 1900 között töltötte be, a legmagasabb rangú személynek számít, akivel az utazók találkozhatnak. A kultúrát, tudományokat támogató Millet neve egyfajta tisztelgéséért gyakran fordul elő az útleírásokban, akár találkozik vele az utazó, akár nem.³³

Az európai kultúra hatását jelzi a *couleur locale*, a tradicionális észak-afrikai arab kultúrára jellemző elemek elhalványodása, eltűnése. Az európai stílus az egzotikum kárára hódít teret, s

²⁵ SABATIER 1896. 131. (Saját fordítás)

²⁶ SABATIER 1896. 42. (Saját fordítás)

²⁷ SABATIER 1896. 54. (Saját fordítás)

²⁸ SABATIER 1896. 86.

²⁹ SABATIER 1896. 86.

³⁰ SABATIER 1896. 152. (Saját fordítás)

³¹ SABATIER 1896. 61-62. (Saját fordítás)

³² SABATIER 1896. 203. (Saját fordítás)

³³ Több útleírás bevezetője utal arra, hogy az út Millet meghívásának köszönhetően valósult meg. Lásd: BAOUDOUIN 1900., REY 1900.

ezt Sabatier több alkalommal is megjegyzi: „*A nemrégiben mór stílusban épített arab piacon sokan vannak, de a helyi szín itt igen gyenge, [különösképp] ha Tuniszhoz, vagy Biskrához hasonlítjuk.*”³⁴

A FÉNYKÉP ÉS FÉNYKÉPEZÉS SABATIER ÚTLEÍRÁSÁBAN – SZÖVEG ÉS KÉP KAPCSOLATA

Az útleírás különlegességét nem az útvonal leírása adja, hiszen ezzel Sabatier csak egy a sorban. Igazán egyénivé az teszi, hogy nemcsak bejárja, leírja, hanem le is fényképezi a fontosabbnak, különlegesebbnek ítélt látnivalókat. Márpedig a fényképekkel illusztrált útleírás a korban nem számít gyakorinak.

A szerző már a mű elején jelzi, hogy útleírását több, mint 120 képpel illusztrálta. A képi ábrázolás nagyban hozzájárul a leírás hitelességéhez és felmenti az utazót a hosszú, részletes magyarázatok alól.³⁵ Ennek ellenére a 19. században ritka, hogy az utazó fényképpel illusztrálja leírását. Ennek egyik oka, hogy a fényképezőgép, noha egyre könnyebben kezelhető és mozgatható, meglehetősen drága. A másik oka az, hogy fénykép szövegbe illesztése és főképp másolása költséges és bonyolult feladat, így az utazó szívesebben jelenteti meg művét fényképes illusztráció nélkül. Annak ellenére, hogy 19. század második felére a gép mérete és a fénykép elkészítésének időtartama is csökkent, a fényképezés nem vált a turista utazás elengedhetlen részévé.

A fénykép a tárgyalt időszakban valójában jelen volt a mindennapokban hiszen az újságok folyamatosan közöltek a távoli, ismeretlen tájakról képeket. A felfedező „fényképes expedícióinak” hála a világ nagy része ismertté vált.³⁶ A gyarmatosító hatalmak hamar rájöttek, hogy a fénykép jó szolgálatot tehet. Ennek következményeként a gyarmatokról készült képek hamar klisékké, sztereotíp ábrázolásokká váltak, naivitást és előítéleteket sugároztak.³⁷ A fényképpel illusztrált utazási témájú folyóiratok nagy népszerűségnek örvendtek,³⁸ a fentebb említett technikai és anyagi akadályok következtében az útleírást sokáig mégis a rajz uralta.³⁹

Sabatier leírásában nem csupán a kép, mint illusztráció játszik fontos szerepet, hanem maga a fényképezés, mint cselekvés is. A szövegből tudjuk, hogy a látottak megörökítéséhez egy sztereo fényképezőt használ, mely az emberi szem mintájára két külön lencse segítségével egyszerre két képet készít. A sztereo fényképezőgép nagy előnye, hogy elődjeihez képest könnyen mozgatható és kezelhető, így szakértelem nélkül, átlagemberek által is használható. A képek egymás mellé rakva, egy speciális eszközzel, a sztereonézővel nézve háromdimenziós látványt keltenek⁴⁰. A sztereo fényképező feltalálása az 1850-as évekre tehető, azonban az

³⁴ SABATIER 1896. 146. (Saját fordítás)

³⁵ SZÁSZ 2019.

³⁶ MARTIN 2007. 149.

³⁷ OSTERHAMMEL 2017. 72.

³⁸ MARTIN 2007.

³⁹ OSTERHAMMEL 2017. 71.

⁴⁰ MARIEN 2011. 96-99.

1890-es években (vagyis Sabatier utazása idején) élte legnagyobb virágkorát. A fényképezés is egyre gyakoribbá vált, de főleg a képnézegetés örvendett nagy sikernek az arisztokrata körökben. Az összefügetések alkalmával szívesen néztek érdekesnek talált vagy éppen vicces képeket, melyek beszerzése valóságos versenyt eredményezett, hiszen a különleges, jó minőségű képek jelentős értéknek számítottak.⁴¹

Sabatier a sztereo fényképező által készített két kép egyikét a szöveg mellé tette, hogy a leírtakat kiegészítse, a másikat pedig a leírás végén tematikusan rendezte, ezzel létrehozva egyfajta albumot. Noha a fényképezés Sabatier számára természetesnek bizonyult, az út során mégis több problémája akadt. Az időjárás és az arab szokások több esetben nem tették lehetővé a képek elkészítését. Az elkészült képek nagy többsége tájkép, amit a mozgó vonat ablakából készített, így többségük homályos vagy elmosódott. A 120 kép negyede a helyi lakosokat ábrázolja. Sabatier igyekezett hétköznapi jeleneteket és az észak-afrikai hangulatot megörökíteni. A szövegben található utalásokból tudjuk, hogy az arab lakosság fényképezése többször akadályba ütközött, más esetekben viszont, kapva az alkalmon, nők és férfiak maguk ajánlkoztak, hogy egy kevés pénzért cserébe szívesen állnak a fényképező elé. A mindennapi élet képeihez hozzátartoznak a piaci árusok, a tevekaravánok, a teázó, beszélgető, földeken dolgozó arabok is.

A tájak és az épületek, melyeket Sabatier fényképez, jóllehet egy távoli, eltérő világot igyekeznek bemutatni, a korban nem számítanak ismeretlennek: mecsetek, minaretek, romok, falak, kapuk, házak, utcák, parkok, szobrok, kikötők, jelentősebb épületek. A táj elemei közül Sabatier a sziklás hegyeket, a tevekaravánokat, a tengert, a pálmákat és egyéb egzotikus növényeket tartja legérdekesebbnek. Képeit sokszor kényszerűségből eredő távolságtartás jellemzi, többször számol be arról, hogy a vágyott célpontot valamilyen okból nem tudja megközelíteni.

A turista útleírás jellegéből fakadóan Sabatier úti beszámolója felületes és távolságtartó. A kijelölt turista útvonalat nem hagyja el, és az útikönyv által előírt látnivalókon kívül mást nem fedez fel. A képek, melyeket távolról, sokszor menet közben készít, ugyanezt a távoli szemlélődést sugározzák. Túl azon, hogy az olvasóközönség által jól ismert kliséket közöl, a kép készítésének helye sokszor rosszul választott, a kép pedig elmosódott, nehezen kivehető. Ennek ellenére bizonyos, hogy a leíráshoz mellékelte képek jelentősen megváltoztatják a mű befogadását, értelmezését.⁴²

A képek legnagyobb erénye, hogy jelentősen megnövelik az útleírás valóságtartalmát, bizonyítékként szolgálnak arra, hogy az utazás valóban megtörtént. Maga Sabatier két fényképen is szerepel, ami ritka az útleírások esetében, hiszen a szerző leggyakrabban inkognitóban marad, a nevén kívül más adatot nem fed fel, annak ellenére is, hogy az útleíró által megélt kaland áll a mű középpontjában és személyisége, hozzáállása dominálja a leírást.⁴³

A képpel illusztrált szövegek esetében érdemes megfigyelni, hogy milyen kapcsolat áll fenn az említett két elem között. Szöveg és kép kiegészíti-e egymást, pontosítja-e egyik a másikat? Sabatier esetében azt mondhatjuk, hogy noha az illusztráció jelentősen segíti a képalkotást, a leírt elképzelését, kiegészítésről nem beszélhetünk. A képek pontosan azt ábrázolják, amiről a szöveg ír. Sabatier azt mutatja be, amit le is fényképez: tájakat, épületeket, embereket. Azok az absztrakt dolgok, melyeket nem lehet fényképen megörökíteni (pl. politikai rendszer, országok közötti kapcsolat), teljesen hiányoznak a leírásból.

⁴¹ KOLTA – TÖRY 2007. 38-42.

⁴² MARTIN 2007. 147.

⁴³ GANNIER 2001. 47.

ÖSSZEFOGLALÁS

Sabatier útleírása jól illusztrálja, hogyan változtatta meg a modern technika az érzékelést és az információ átadást, különös tekintettel a fényképekre, melyek, még ha rosszul sikerültek is, kifejezik azt, amit szavakkal képtelenség lenne. Az útleírás bemutatja egy hagyományos turistaút állomásait és jellemzőit, méghozzá egy átlagos turista nézőpontból. Sabatier azt látatja, amit egy turistának látnia kell, és olyan távolságból, ahogy az a korban szokás volt. A tájleírás vezető szerepe, az őslakók ruházat alapján történő megkülönböztetése és jellemzése, a korban ismert épületek újabb bemutatása nem tér el a többi turista útleírásától. A szöveg stílusa és a képek minősége kiemeli az útleírás azon tulajdonságát, hogy általában írói múlttal nem rendelkező utazó írja.⁴⁴ A szöveg és a képek egyaránt a korban elvárt sztereotípiákat tükrözik.

A gyarmatosítás kapcsán általában felmerülő kérdések hiányoznak a leírásból. Az egzotikus táj és az idegen kultúra előtérbe helyezésével Sabatier pontosan azt teszi, amit a gyarmatosító francia állam elvár: lenyűgöz, kedvet csinál a gyarmatokhoz, elrejtí annak árnyoldalát. Leírásával és fényképeivel megerősíti a már korábban kialakult kliséket. Ahogyan az útleírás nem egy tehetséges író tollából származik, úgy a képek sem egy gyakorlott, képzett fényképész fotói. Azonban éppen az egyszerűsége, hétköznapisága miatt válik a kutatás fontos forrásává, hiszen azt fejezi ki, amit az átlag utazó a korban fontosnak tartott, és olyan módon, ahogy azt bárki ki tudta volna fejezni. Sabatier képekkel illusztrált leírása egyfelől ábrázolja az átlagos turista hozzáállását, másfelől a társadalom elvárásait. Jóllehet Sabatier a kézzel írott beszámolót nem a nagyközönségnek szánta, akaratlanul is a kor turista-utazói által készített útleírások egy fontos példányának számít.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BAODOUIN, A. (1900). *En Tunisie. Notes de voyage*. Baugé, Imprimerie Daloux. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k58039852.texteImage>. Hozzáférés: 2021. 09. 29. 16:13.

CZÉRE BÉLA – NAGY ERNŐ (1967). *A legyőzött távolság*. Budapest. Minerva.

GANNIER, ODILE (2001). *La littérature de voyage*. Paris, Ellipses.

GISPERT, HELÈNE (2002). « Par la science, pour la patrie », l'Association française pour l'avancement des sciences (AFAS), 1872-1914 : Un projet d'histoire des sciences et de leur diffusion. *Revue d'histoire des sciences*. 55. évf. 2. sz. 295-300.

GLANT TIBOR (2013). *Amerika a csodák és csalódások földje. Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. Század magyar utazási irodalmában*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

KATAN BENSAMOUN, YVETTE (2007). *Le Maghreb. De l'empire ottoman à la fin de la colonisation française*. Paris, Belin.

KOLTA MAGDOLNA – TÖRY KLÁRA (2007). *A fotográfia története*. Budapest, Digitálfotó.

LATTES, ARMAND (2012). Paul Sabatier, prix Nobel de chimie 1912 : un universitaire régionaliste et chercheur de talent. *L'Actualité chimique*. 367-368. sz. 8-18.

⁴⁴ VENAYRE 2012. 466-479.

MARIEN, MARY WARNER (2011). *A fotográfia nagykönyve. A fényképezés kultúrtörténete.* Angolról fordította: Gyárfás Veronika. Budapest, Typotex Elektronikus Kiadó Kft.

MARTIN, LAURENT (2007). Point de vue sur les images du monde. Voyage, photographie, médias de 1839 à nos jours. *Le Temps des Médias*. 8.sz. – ősz, 142-158. <https://www.cairn.info/revue-le-temps-des-medias-2007-1-page-142.htm>. Hozzáférés: 2021. 09. 29. 16:02.

OSTERHAMMEL, JÜRGEN (2017). *La transformation du monde. Une histoire globale du XIXe siècle*, Paris, Nouveau Monde éditions.

REY, RAYMOND (1900). *Voyage d'Études en Tunisie (10-28 avril 1900)*. Paris, Ch. Delagrave. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k65875453.texteImage>. Hozzáférés: 2021. 09. 29. 16:08.

SABATIER, PAUL (1896). *Deux semaines en Tunisie et en Algérie*. Kézirat. <https://tolosana.univ-toulouse.fr/fr/notice/168398281>. Hozzáférés: 2021. 09. 29. 15:49.

SALINAS, MICHÈLE (1989). *Voyages et voyageurs en Algérie 1830-1930*. Toulouse, Éditions Privat.

SZÁSZ GÉZA (2019). Dokumentum vagy illusztráció ? Az utazási irodalom és a fotográfia kapcsolatának útleírás-olvasási aspektusa. *Holdkatlan – Szépirodalmi és művészeti folyóirat*, <http://holdkatlan.hu/index.php/rovatok/acta-romanica/9047-acta-romanica-szasz-geza-dokumentum-vagy-illusztracio-az-utazasi-irodalom-es-a-fotografia-kapcsolatanak-utleiras-olvasasi-aspektusa>. Hozzáférés : Hozzáférés: 2021. 09. 29. 16:04.

URBAIN, JEAN-DIDIER (2002 [1991]). *L'idiot du voyage. Histoire de touristes*. Paris, Plon.

VENAYRE, SYLVAIN (2012). *Panorama du voyage, 1780-1920: mots, figures, pratiques*. Paris, Les Belles Lettres.

ZYTNICKI, COLETTE (2016). *L'Algérie, terre de tourisme: histoire d'un loisir colonial*. Paris, Vendémiaire.

BALIGA VIOLETTA LILLA

violalilla25@gmail.com

doktorandusz (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Művelődéstörténeti
Doktori Program)

Kávéház és emlékezetpolitika – A Schowanetz-kávéház hétköznapijai és ünnepei a századforduló Budapestjén

Café and Memory Policy – The Schowanetz Café’s Weekdays and
Celebrations in Turn-of-the-Century Budapest

ABSTRACT

In the 1890s, the capital began to develop rapidly, and its area grew steadily, which also had a significant effect on the spatial layout of the city center. Although it was still registered as a separate district at that time, it was in fact divided into three separate parts. According to witnesses to the urban development, the merchants were concentrated in the vicinity of Váci Street. The center of the magnates’ residence was Szép utca, and the student body was located in the catchment area of Zöldfa utca. The most important social center of Budapest was established here. In addition to the shopping streets, the public venues for the cultural life of the populated part of the city were the cafés. If we can believe the estimates, in the capital under construction, in the early 1890s, 250 cafés and 700 coffee measurements awaited its guests. In the former Pilvax café at the end of the century, only an ornate marble plaque reminded us of the glorious revolutionary days. At the end of the century, Jókai set up a memorial to the Public Table in his novel *Political Fashions*, which was a permanent gathering place for revolutionary guests. The aim of my study is to show what difficulties the café had to go through in the last years of its existence and the reasons that led to its demolition, which finally took place in 1913.

KEYWORDS

19th century; café, development; modernisation; a famous café’s final period

DOI 10.14232/belv.2022.1.3

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.1.3>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Baliga Violetta Lilla (2022): Kávéház és emlékezetpolitika. A Schowanetz-kávéház hétköznapjai és ünnepei a századforduló Budapestjén. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 1. 37–53. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

1. NAGYVÁROS A KÁVÉHÁZAK HÁTTERÉBEN

Az 1890-es években a főváros rohamos fejlődésnek indult, területe folyamatosan növekedett, ami jelentős hatást gyakorolt a Belváros területi elrendezésére is.¹ Ebben az időben ugyan még önálló kerületként tartották nyilván, valójában azonban három különálló részre oszlott. A városfejlődés szemtanúi szerint a Váci utca környékére koncentráálódtak a kereskedők. A mágnások lakóhelyének központja a Szép utca volt, a diákság pedig a Zöldfa utca vonzáskörzetében rendezkedett be.²

Itt alakult ki Budapest legfontosabb társadalmi központja.³ A bevásárlóutcák mellett a lakott városrész kulturális életének nyilvános helyszínei a kávéházak voltak. Ha hihetünk a becsléseknek, az épülő fővárosban az 1890-es évek elején 250 kávéház és 700 kávéház várta vendégeit.⁴

Az 1896-os esztendő sok jelentős változást hozott Budapest életében. Megépült az Andrássy út és a körutak. A városi sajtó szerkesztőségei, illetve a Kúria új helyre költöztek, bár régi helyének emlékét a Curia utca neve máig őrzi. Elindult a patríciusházak „polgárosodási” folyamata, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a bérházakban egyre komolyabb üzleti találkozókát tartottak. A városháza környékén épülő új sugárút miatt – amely az eskütéri (Erzsébet-) hídtól a Kossuth Lajos utcáig nyúlt – az itt épült házakat lebontásra ítélték.⁵

A városrendezési terveknek köszönhetően ekkor a városlakók – akiknek száma már elérte a 600.000 főt – a Budapest déli részén lévő bérházakban zsúfolódtak össze. Az üzleti életben egymás konkurenseinek számító kereskedők elsősorban a kerület északi részén éltek, a déli részt pedig az üzleti világ képviselői foglalták el. A „bevásárlórészek” a Kossuth Lajos utca, a Koronaherceg utca, valamint a Váci utca, illetve a Kristóf tér és a Bécsi utca környékén találhatók.⁶

¹ BURSZKY 1894. 1.

² GERŐ 1896. 20.

³ GERŐ 1896. 20.

⁴ MAGYAR 1920. 11.

⁵ GERŐ 1896. 20.

⁶ GERŐ 1896. 20.

A milleniumi ünnepek idején a városban már több, mint 500 kávéház működik. Ezek közül – a mai kutató becslése szerint – mintegy kilencven a Kis- és Nagykörúton, a három nagy sugárút, hatvan pedig a Teréz- és Erzsébetváros csomópontjainak vonzáskörzetében helyezkedett el.⁷ A harminc legmodernebb helyiség eleganciája elérte a párizsi kávéházak színvonalát, aminek köszönhetően a városlakók és az idelátogató utazók élménybeszámolóikban a „kávéházak városa” névvel illették Budapestet.⁸

2. FŐVÁROSI KÁVÉHÁZI ÉLET A 19. SZÁZAD VÉGÉN

A kávéházak iránti vonzalom a század végén folyamatosan növekedett. A közönség számára ezek a füstös, zajos termek egyfajta üdülőhelyként funkcionáltak, amelyek minden napszakban zsúfolásig megteltek. Az 1890-es évek üzlethelyiségei azonban nem nevezhetőek társasági központoknak. Egy-egy nagyobb társasági asztal helyett ebben az időben inkább három-négy különálló asztal köré tömörült a betérő embertömeg, akik itt szerették volna elolvasni a legfontosabb napi híreket. A kávéház számukra a politizálás és eszmecsere legfontosabb helyszínét jelentette. E meglehetősen zajos társaságok mellett viszont ellátogattak a kávéházakba olyan vendégek is, akik inkább elvonultak a kávéház egy félreeső részébe, hogy ott néhány pohárnyi víz társaságában kibámuljanak az ablakon és gondolataikba merülve élvezzék a Duna látványát.⁹

A kávéházak vendégköre a különböző napszakokban igen eltérő volt. Kosztolányi Dezső leírásából ismeretese az erre vonatkozó megfigyelések. Benyomásai alapján, a reggel héttől nyolc óráig terjedő időszak volt az ún. hivatalnok-idő. Távozásukat követően nyolctól fél tízig az ügyvédek adták egymásnak a kilincset a kávéházakban, majd az ezt követő órában az orvostudomány képviselői jelentek meg a helyiségekben. Kora délután, a fél egytől három óráig terjedő időszámban a nyárspolgároké volt a főszerep, majd délután négytől este hétig a többtagú családok járták végig a kávéházakat. Az ezt követő időszakokat Kosztolányi lump-, szieszta, illetve művész-időként aposztrofálja a kávéház zárási idejéig. Az egyszerű szórakozni vágyó emberek mellett azonban ezekben az években is megtalálhatóak voltak az üzlethelyiségekben a rendőrség ügynökei, akik – értelemszerűen – bármely napszakban megjelenhettek itt.¹⁰

Az *Édes Anna* és az *Aranyásárkány* írója által bemutatott látogatói csoportok jelenléte azonban főként a egyes vendégkörrrel rendelkező belvárosi és körüti helyiségekre volt jellemző. A kisebb kávéházak főként az iparosokra vagy a szolgáltatások és szórakozási lehetőségek egyszerűbb formáit is értékelni tudó kispolgárokra, valamint a kétes egzisztenciákra alapozták színvonalukat, az ő igényeiket igyekeztek kielégíteni. E társadalmi csoport tagjai rendelkeztek annyi jövedelemmel, hogy kifizethessék az alacsonyabb színvonalú kis helyiségek szolgáltatásainak árait. Az ide betérő vendégek valószínűleg rengeteg szabadidővel rendelkeztek, megjelenésük pedig megfelelt a kis külvárosi kávéházak tulajdonosai által felállított normáknak.¹¹

⁷ SALY 2004. 43.

⁸ MAGYAR 1920. 11.

⁹ B.E. 1893. 1. A cikk B. E. álnéven publikáló szerzője a híres meseíró Benedek Elek. Id. GULYÁS 1978. 69.

¹⁰ SZENTES – HARGITTAY 1998. 5.

¹¹ SALY 2004. 45–46.

A kis külvárosi kávéházakkal szemben a főúri szalonokra vagy templomokra emlékeztető helyeken létfontosságú volt bizonyos illemszabályok betartása, hiszen a csillogó kávéházbelső már a belépés pillanatában erre ösztönözte a vendégeket. Az idelátogató közönség – illetudásának köszönhetően – egy illusztris társaság tagjának érezhette magát. Ez különösen azon kispolgárok számára volt kiemelkedő jelentőségű, akik jövedelmüknek köszönhetően egy-egy alkalommal megengedhették maguknak, hogy megjelenjenek a leggazdagabbak köreiben.¹²

A kutatások azt feltételezték, hogy a nők a 19. század elején vagy a 20. század végén szereztek jogot az üzletekbe való magányos belépésre, ám a legfrissebb források tanúsítják, hogy már a kezdetektől fogva látogatták a kávéházakat, mint férjük vagy szüleik kísérői. Más esetekben barátnőik társaságában érkeztek, de a századfordulótól már egyre gyakrabban megtörtént, hogy az önálló életvitelt folytató vagy alacsonyabb rangú nők egyedül jelentek meg a helyiségekben.¹³

A nők elsősorban a hölgyek számára készült hírlapok és a barátnőkkel közösen eltöltött esték miatt jártak a kávéházi helyiségekbe, illetve további húzóerő lehetett a könnyen hozzáférhető és igen olcsó „kávéházi uzsonna”, amelyről Kóbor Tamás is megemlékezett az 1892–1893 derekán írt cikksorozatában¹⁴ A kávéházak árai könnyen megfizethetőek voltak a budapesti polgárok számára, 1892 tájékán pl. a legkevésbé komfortos üzletekben tíz krajcárt kértek egy csésze feketéért, míg a jó minőségű kávé ára tizenhat krajcár volt.¹⁵

A kávéházi játék már első megjelenésétől kezdve nagy népszerűségnek örvendett a betérő férfivendégek körében és nem volt ez másképp a szebbik nem képviselői esetében sem. A nő-történettel foglalkozó legújabb kutatások eredményei szerint a nők sok esetben – a barátnőikkel folytatott csevej ideje alatt – szívesen álltak a biliárdasztal mellé, hogy hódolhassanak játékszenvedélyüknek, hiszen a korábban polgári házakban tartott összejövetelek alkalmával nem állítottak biliárdasztalokat a helyiségekbe, egyéb nyilvános helyeken pedig a törvény tiltotta használatukat. Ha azonban egy találkozó megtartására nem volt mód, vagy elfogyott a játékkedv, a hölgyek abban is komoly örömet lelték, ha eltávolodhattak a velük együtt érkező férfiktól, hogy más férfiak társaságában múlassák az időt.¹⁶

A vegyes társaságban történő időtöltés azonban nem csupán a hölgyeket vonzotta az üzlethelyiségekbe. A férfiakra – a hölgyekkel ellentétben – jóval kevesebb illemszabály vonatkozott, így fordulhatott elő, hogy pl. egy átmulatott estén a művészvilág női tagjai – úgymint színésznők, táncosok, artistalányok – egészen közeli kapcsolatba kerülhettek a vendégekkel, és igyekeztek minden igényüket kielégíteni. Ebben az időszakban azonban ezek a szórakozások nem minden esetben voltak ártatlannak nevezhetők. Sok esetben megfordultak a helyiségekben a város legkeresettebb prostituáltjai is. Éppen ezért léptették életbe a szabályt, miszerint a nők az éjszakai zenés kávéházakba sok esetben még férfikísérettel az oldalukon sem léphettek be.¹⁷

Talán ez volt az oka annak, hogy hamarosan a női vendégek egy része – a kávéházakban való időtöltést ellenzőkhöz hasonlóan – ellenszenvvel kezdett viseltetni a város legkedveltebb

¹² SÁLY 2004. 46.

¹³ SÁLY 2004. 55–56.

¹⁴ SÁLY 2004. 59–60.

¹⁵ SÁLY 2004. 43.

¹⁶ SÁLY 2004. 55.

¹⁷ SÁLY 2004. 61–62.

szórakozóhelyei iránt, mivel tisztában voltak azzal, hogy éjjelente kicsapongó férjeik milyen kétes erkölcsű hölgyek társaságában tölthetik szabadidejüket.¹⁸

Nem a prostituáltak jelentették azonban az egyetlen veszélyt a kávéházlátogató közönségre. A kávéházi hazárdjátékot űzők – hogy elkerüljék a rendőrségi feljelentést – ún. „helypénzt” fizettek a kávéházak tulajdonosainak, ami plusz bevételt jelentett a számukra. Az 1890-es évek Budapest-jének kávéházaiban szinte mindennapos volt a mértéktelen hazárdjáték. A gazdagabb hölgyek férjei ebből próbálták megkeresni zsebpénzüket, de a szerény fizetésből tengődő tisztviselők, illetve a viszonylag jómódú kereskedők és iparosok is napi több száz-ezer forintot költöttek szerencsejátékra.¹⁹ A hazárdjáték egyik híres budapesti fészke ebben az időben a szebb napokat is megérett Koronaherceg utcai – a század végén Schowanetz néven ismert – kávéház volt.²⁰ E kávéház ekkor élte utolsó fénykorát, amelynek bemutatására tanulmányom további részében vállalkozom.

3. SCHOWANETZ JÁNOS MEGJELENÉSE A KORONAHERCEG UTCAI KÁVÉHÁZBAN

Az egykori Pilvax-kávéházban a század végén már csak egy díszes márványtábla emlékeztetett a dicsőséges forradalmi napokra. Jókai a század végén *Politikai divatok* című regényében állított emléket a Közvélemény asztalának, amely a forradalomcsináló vendégek állandó gyülekezőhelye volt.²¹

A kávéház – bár jóval szerényebb formában működött tovább, mint korábban – a régi idők emlékét szilárdan őrizte. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy az 1870-es évek óta újra látható volt falain a *Nemzeti dal*, illetve a *Tizenkét pont* egy-egy kinyomtatott példánya. Az új tulajdonos – Anton Schőja – büszkén mutogatta a Petőfi Sándor által használt biliárdasztalt, a kávéház cégtábláján pedig hosszú idő után újra a *Pilvax* név díszelgett.²²

Schőja a kávéházi bevételeknek köszönhetően hamarosan dúsgazdag lett és két házat is vásárolt a városban családjának. Miután nyugalomba vonult, híres kávéházát korábbi főpincére, Johann Schowanetz gondjaira bízta. A tulajdonosváltást az alábbi hírben jelentette be a korabeli sajtó:

„Miután lemondok az utóbbi 24 évben a koronaherceg utcai kávéházban elfoglalt helyemről, kellemes kötelességemnek tartom, hogy kedves jóindulattal köszönetet mondjak nagyrabecsült férfivendégeimnek és tisztelt kávéfőzőimnek. Ugyanakkor veszem a bátorságot ahhoz, hogy a tisztelt férfivendégek kegyes jóindulatába ajánljam utódomat, Johann Schowanetz urat.”²³

Johann Schowanetz – elődjéhez hasonlóan – külföldről érkezett Budapestre, ahol aztán el-sajátította a magyar nyelv alapjait.²⁴ Miután átvette Anton Schőjától a kávéház irányítását, a helyiség régi-új fényében, megfiatalodva nyitotta újra kapuit:

¹⁸ SELLEI 1887. 1.

¹⁹ B.E. 1893. 1.

²⁰ A különböző korabeli források egyaránt közlik a nevet v-vel és w-vel is. A könnyebb érthetőség kedvéért a dolgozatban Schowanetz német családnevét használtam.

²¹ BALLA 1927. 50.

²² GUNDEL – Harmath 1982. 192.

²³ Offener Dank und Anempfehlung 1891. 4.

²⁴ Schowanetz János 1899. 541.

„Miután ezt a kávézót most én foglaltam el, annál lelkesebben követek el mindent, hogy minden férfitendő elégedett legyen és ne történjen összeomlás. Jó kávézó-italokat és gondos kiszolgálást ígérhetek és mindig arra fogok törekedni, hogy a mélyen tisztelt vendégeket kellően kiszolgáljam. Jóindulatokban reménykedve. Johann Schowanetz kávé”²⁵

Az üzlethelyiség – mely új tulajdonosa nevét viselte a továbbiakban – hírneve Schowanetz működésének ideje alatt csak tovább öregedett. A tulajdonos ezzel ékes bizonyítékát adta annak, hogy méltán érdemelte ki a vezető pozíciót a kávéház élén. A helyiség – az új stílusú, modern kávéházak számának rohamos tempójú gyarapodása ellenére – ekkor is a Belváros legpatinásabb helyei közé tartozott. A korszak egyik új találmányát, a légkeveréses ventilátort egy Tomasevics nevű mesterember szerelte be az üzletben, amely sokat javított a kávéház szellőzésén. Tapétája a Bécsi úti székhellyel rendelkező Lederer cég munkája volt. Üvegablakainak festését Tutzingerre bízták, az egyéb festési munkálatokat a Szentiványi cég végezte.²⁶

Modernizálása ellenére, a márciusi ifjak egykori törzshelye az 1890-es évekre már csak árnyéka volt a forradalmi idők híres kávéházának. Vendégköre megváltozott: főként egyszerű polgárok, ügyvédek és professzorok adták egymásnak a kilincset nap mint nap, akik mindig pontosan kiszámított időben érkeztek és távoztak. Az egykor zsigongó kávéház ebben az időben a város egyik legcsendesebb helyévé vált.²⁷

4. A SCHOWANETZ-KÁVÉHÁZ MÁRCIUS 15-I EMLÉKÜNNEPE

1898. március 15-én ünnepelte az ország az egész 1848/49-es nemzeti és modernizációs szabadságküzdelem jelképévé emelkedő pesti forradalmi események 50. évfordulóját. E különleges alkalomból Schowanetz megfestette Petőfi és Jókai arcképét, melyeket a kávéház törzsvendégei jelenlétében lepleztek le március 15-e délutánján. A két arckép közé a falra egy díszes rámban kifüggesztették a híres *Tizenkét pont* lenyomatát.²⁸

Az ünnepség napján szikrázó napsütésben érkeztek a vendégek a Schowanetz-kávéházba, ahol 1848-ban Petőfi és Jókai nyolc társukkal együtt hirdették a szabadság eszméjét. A helyiségben ott állt a kerek Közvélemény asztala, melynek tetején állva 1848. március 15-én Petőfi elszavalta a *Talpra magyart* és ahol végleges formát öltött a nép követeléseit tizenkét pontba foglaló kiáltvány.²⁹

A megemlékezés napján az asztalok körül, zömében egymással beszélgető és szivarozó emberek ültek asszonyaik és leányaik társaságában. Sokan kisgyermeküket is magukkal vitték a jelentőségteljes eseményre. A terem jobb oldalán, három egymás közelébe tett asztal körül ültek az ünnepélyre meghívott legfontosabb vendégek. Soraikban foglalt helyet Szinnyei

²⁵ Offener Dank und Anempfehlung 1891. 4.

²⁶ Café Schowanetz 1891. 3.

²⁷ BALLA 1927. 50.

²⁸ Március 15-i ünnep, 1898. 201. Az eredeti tervek szerint a Kolozsvári Történeti Múzeum dolgozóinak indítványára emléktáblát kívántak elhelyezni a kávéház termében, ám megfelelő hely hiányában lemondtak erről az elképzelésről és a táblát a külső falra helyezték.

²⁹ A Pilvax-kávéház ünnepe 1898. 7.

József irodalomtörténész, valamint Dalmady Győző költő, aki a Petőfi Társaság megbízásából érkezett a rendezvényre. Ellátogatott az üzetbe a jeles napon az Opera igazgatója, Káldy Gyula, dr. Herczegh Mihály egyetemi rektor, dr. Kovács Gyula egyetemi professzor, Károlyi Hugó premontrei rendi tanár, két honvéd, akik a negyvennyolcas időkben is a hadseregben szolgáltak, valamint több belvárosi előkelőség. A márciusi események egyik főszereplője, Jókai Mór betegsége miatt végül nem tudott eleget tenni Schowanetz meghívásának.³⁰

Az ünnepség délután négy órakor vette kezdetét a teremben. Az előre odakészített szőnyeges dobogóra lépve, elsőként dr. Herczegh Mihály mondott köszöntő beszédet az egybegyűltek előtt, majd felszólalása zárásaként hivatalosan megnyitotta a rendezvényt. A vendégek lelkes éljenzése közepette, őt követte a színpadon Kovács Dénes, aki a 48-as események jelentőségét fejtegette ünnepi beszédében:

„Itt van az asztal, melynél Petőfi, Jókai, Vasvári, Vidacs és társaik ültek nap-nap után, a hol először olvasták föl a tizenkét pontot. Eddig jeltelenül, dísztelenül állott ez a hely, de most a kávéház tulajdonosa Schowanetz János fölékesíti Petőfi és Jókai képeivel.”³¹

Ezt követően a jelenlévők ismét hangos éljenzésbe kezdtek. Ekkor hullott le a lepel a két arcképről. Ezután Aradi Antal lépett az emelvényre, hogy felolvassa a különleges eseményre írt értekezését. A beszéd közben a helyiségben tartózkodók az utcán gyülekezők lelkes hangjaira lettek figyelmesek. A behallatszó kiáltások szintén Petőfit és a sajtószabadságot éltették. Egy utcai csoport énekelni kezdte a *Kossuth-nóta* sorait, így Aradi ügyvéd beszédének felolvasását csak jó idő elteltével tudta folytatni. Felszólalását követően az ünnepi hangulatban lévő tömeg Tóth Ödön egyetemi hallgató előadásában hallgathatta meg a *Nemzeti dalt*, amit a közönség percekig állva éljenzett.³²

A múzeumi ünnepséget követően Bartók Lajos, a Petőfi Társaság elnöke is csatlakozott a kávéházban lévőkhöz. A megemlékezés programjában eredetileg nem szerepelt felszólalóként, ám a tömeg érzelmei és a hangulat annyira fellelkesítette, hogy végül engedett az egybegyűltek kérésének. Néhány szavát a korabeli sajtó tudósításai is megőrizték:

„A puszták szabad fia a csárdába vonulnak, a város szabadságért rajongó ifjainak ez a kávéház lett menedékhé, ugyszólván csárdájává, a melyről Petőfi olyan szépen énekelt. Március tizenötödike ma még ünnepe a magyar nemzetnek mely akkor lesz igazán szabad, ha életében egykor minden napot ilyen ünneppé tud tenni.”³³

Az óriási sikert arató, rögtönzött beszédet követően, a színész Ditrői Mór emelkedett szólásra, aki elszavalta ünnepi ódáját, majd az ünnepség zárásaként a *Himnusz* dallamai csendültek fel.³⁴

³⁰ A Pilvax-kávéház ünnepe 1898. 7.

³¹ A Pilvax-kávéház ünnepe 1898. 7.

³² A Pilvax-kávéház ünnepe 1898. 7.

³³ Március 15. a dualizmus idején nem számított hivatalos ünnepnek, így a mellette tüntetésnek mindig erős ellenzéki politikai tartalma volt. A kérdéskörrel – és ezen belül az 50. évforduló eseményeivel – részletesen foglalkozik Mülterné Lovas Krisztina doktori disszertációjában, lásd. M. Lovas 2017. 182–250.

³⁴ A Pilvax-kávéház ünnepe 1898. 7.

5. TÖRTÉNELMI EMLÉKHELY – A KÁVÉHÁZ EMLÉKTÁBLÁJÁNAK FELAVATÁSA

Budapest a századelőn még igen kevés történelmi emlékhellyel büszkélkedhetett. A régi nagy időknek emléket állító szobrokat és egyéb emlékműveket a város polgárai nem az általuk képviselni kívánt dicső múlthoz méltóan értékelték. A helyzet javítása érdekében az egyetemi ifjúság komolyan foglalkozni kezdett annak gondolatával, hogy a magyar történelem fontos belvárosi helyszíneit emléktáblával jelöljék meg. A kezdeményezést támogatásukról biztosították a kor legnevesebb tudósai is.³⁵

Az emlékhelyek felállításáról szóló kezdeményezés híre természetesen a kor újdonságai előtt sem maradhatott sokáig titokban. A korabeli sajtó az alábbi hírben számolt be az eseményekről:

*„A hajdani Úri-utczában, ma Koronaherczeg-utca, azt a kávéházat, a melyben ötven évvel ezelőtt a Közvélemény Asztalánál, Petőfi, Jókai, Vasvári összeült, a hol a 12 pontot először szavalta el Petőfi Sándor, emléktáblával fogják ez év folyamán megjelölni.”*³⁶

Az ifjak törekvéseinek híre ennek köszönhetően hamarosan a polgárság köreiben is terjedni kezdett. A tudóstársadalom mellett egy nagyobb civil társaság is csatlakozni kívánt az események megszervezéséhez és lebonyolításához. A fiatalok szándékáról értesülve, Schowanetz is gondolkodni kezdett azon, hogy történelmi nevezetességű üzletét, amelynek falai között született meg a hazafias nép kívánalmait tartalmazó proklamáció, emléktáblával jelöltesse meg a dicső ősök emlékére.³⁷ Döntését látogatói is helyeselték mert úgy vélték, ezzel a kávé méltó emléket állít a hazafiság legnevesebb képviselőinek.³⁸

Az emléktábla-avatás tervének megvalósulásában nagy szerepet játszott Kreith Béla és Kuskó István. Kezdeményezésük nyomán az Országos Történelmi Ereklyemúzeum egy fekete gránit kőlapot igényelt a *Kepes és társai* név alatt működő színérváraljai bányatulajdonosoktól, amelyet a cég végül ingyen bocsátott rendelkezésükre.³⁹

A táblán szereplő emlékszóveg megírására az 1898. március 15-én hatásos emlékbeszédet tartó Bartók Lajost kérték fel. Az elkészült feliratot Köllő Miklós⁴⁰ véste a gránitba, melynek szövege így szólt:

*„Ez a kávéház volt 1848-ban a Szabadságcsarnok. Itt gyűltek össze a szabadságért lelkesülő ifjak. Itt szavalta el Petőfi Sándor legelőször a Talpra magyart.”*⁴¹

A tábla falba illesztésének és a megemlékezésnek költségeit a kávéház tulajdonosa vállalta magára. Nedorosztik János, budai születésű kolozsvári polgár, a kolozsvári iparosok hitelszövetkezetének igazgatója, 25 forintot adományozott az előkészületek fedezésére.⁴² Az ünnepélyes leleplezést azonban már nem érte meg. Halálhíréről 1900. május 31-én a *Budapesti Hírlap* nekrológja tudósít:

³⁵ A Petőfi-emléktábla leleplezése 1900A. 3.

³⁶ A Pilvax-kávéház emléktáblája 1899. 484.

³⁷ A Petőfi-emléktábla leleplezése 1900. 3.

³⁸ Schowanetz János 1899. 541.

³⁹ A Pilvax-kávéház emléktáblája 1899. 562.

⁴⁰ A Pilvax-kávéház emléktáblája 1899. 562.

⁴¹ A Petőfi-emléktábla 1900. 1.

⁴² A Pilvax-kávéház ünnepe 1900. 3.

„Nedorosztik János negyvennyolcas honvéd hatvannyolc éves korában meghalt Kolozsvárott... Az ő kezdesére indított mozgalmat a muzeum, hogy a budapesti Pilvax-kávéház homlokzatát jelöljék meg emléktáblával. Bartók Lajos írt emléksorokat a márványtáblára és a bevésés költségeit Nedorosztik János a sajtójából fődözte.”⁴³

Az ünnepség lehetséges időpontjával kapcsolatban több hír is napvilágot látott a helyi sajtóban. Egyes híresztelések szerint eleinte a márciusi események emléknapján, március 15-én kívánták erre sort keríteni, de más források szerint március 21. – a segesvári csata napja, ahol utoljára látták élve a forradalmár költőt, Petőfi Sándort – volt az előzetesen kitűzött időpont. Az esemény fővédnökségi feladatainak ellátására a Budapesti Asztaltársaságok Központját kérte fel a szervezőbizottság.⁴⁴

Az elkészült emléktábla ünnepélyes leleplezését végül 1900. november 4-én délután fél 4-re hirdették meg.⁴⁵ Az esemény meghívott díszvendégeiként megjelentek a kávéházban az idős Jókai Mór, Lakatos Miklós, országgyűlési képviselő, valamint a Petőfi Társaság képviselője a tábla megszövegezője, Bartók Lajos is.⁴⁶ A sajtó így harangozta be a neves eseményt:

„November hó 4-én leplezzük le a volt Pilvax-helyiségben (most Schovanetz-kávéház, Koronaherceg utca 7. sz.) azt a márványtáblát, mely a nagy idők legfényesebb epizódját megörökíti; ne maradjon otthon senki, hogy minél többen mesélhessünk nemzetünk dicsőséges nagyságáról.”⁴⁷

Az esemény programját már jóval a végleges időpont meghirdetése előtt összeállították, amelyet a korabeli sajtó is leköszölt. A szervezőbizottság elképzelései szerint elsőként Klein Pál állt volna az utcán összesereglegő közönség elé ünnepi beszédével. Ezután következett a programban a *Magyar Golgotha* című dal, a Ganz-gyár dalköre előadásában. Az énekkart az emelvényen, a márciusi ifjakat képviselő Jókai Mór beszéde követte volna, aki a régi időket idézné fel ünnepi beszédében. Az ünnepi program következő pontja Szentmiklósi József ünnepi szavalata volt. Az utcai ünnepséget a tervek szerint a Dalárda által előadott, megzenésített *Talpra magyar*, egy alkalmi beszéd és szavalat, Lakatos Miklós, illetve Taksonyi József egyetemi hallgatók tolmácsolásában, valamint Bárány Géza, Lukács János, majd a Dalárda ismételt fellépése zárta volna le.⁴⁸

A megemlékezés főszervezői azonban nem elégedtek meg az utcai ünnepség gondolatával. Schovanetz Jánossal egyetértésben, a kávéház belső termében tervezték megtartani az ünnepség következő részét. Az itt felállított emelvényen a tervek szerint elsőként dr. Sveighoffer Ferenc, ügyvéd kapott volna szót. Ezt követően Degré Alajost – a márciusi ifjak egy másik tagját – kívánták megszólaltatni. Őt követte volna az állatorvostan-hallgatók küldötte, majd Bénárd Ágoston ünnepélyes *Talpra magyar*-szavalatát hallgathatta volna meg az érdeklődő közönség, végül Aradi Antalt kérték volna szólásra. A program azonban – a korabeli sajtó tudósításai szerint – végül több ponton módosításra szorult.⁴⁹

⁴³ Nagy idők tanúja 1900. 7.

⁴⁴ A Petőfi-emléktábla leleplezése 1900. 3.

⁴⁵ Emléktábla 1900. 431.

⁴⁶ Emléktábla e Pilvax-kávéházban 1900a. 9.

⁴⁷ A Petőfi emléktábla leleplezése 1900. 3.

⁴⁸ Emléktábla e Pilvax-kávéházban 1900b. 3.

⁴⁹ Emléktábla e Pilvax-kávéházban 1900b. 3.

Akárcsak 1848. március 15-e reggelén, a főváros lakossága az emléktábla avatásának napján is borús időre ébredt. Ennek ellenére, délután fél 4-re a Schowanetz-kávéház bejárata előtt óriási tömeg verődött össze, hogy tiszteletüket fejezzék ki a régmúlt idők emléke előtt. Az emléktábla ünnepélyes leleplezése előtt, a helyszínre érkező agg Jókai Mórt dr. Aradi Antal szívélyesen üdvözölte a kávéházban.⁵⁰

Az ünnepség a tervezett időben kezdődött el a kávéház utcai frontján. Voltak, akik a belső teremből hallgathatták az eseményeket, ám a belső tér szűkössége miatt sokan az utcára kényszerültek. Azonban az esős idő ellenére a közönség lelkesedése töretlen maradt. A közönség e példanélküli kitartása a megemlékezést még különlegesebbé tette.⁵¹ A városi rendőrség részéről az ünnepély biztosításáért Laky Imre rendőrforgalmazó felelt.⁵²

Az ünnepélyt az előzetesen összeállított programnak megfelelően Klein Pál beszéde nyitotta meg. Ezt követően mindenki számára láthatóvá vált a korábban lepellet letakart, fekete gránitból kifaragott emléktábla szövege. A jelenetet az utcai tömeg és a helyiségben lévők hangos éljenzése kísérte. Az egyre fokozódó hangulat közepette a Ganz-gyárbeli daloskör lépett színpadra, hogy elénekeljék a *Magyar Golgotha* című szerzeményt.⁵³

Ekkor következett az első komolyabb módosítás az utcára tervezett programban. Jókai Mór helyett a Ganz-gyár daloskörét Szentmiklósi József és Taksonyi József követte a felszólalók sorában, mindketten egy-egy ünnepi szavaltatot adtak elő a jeles esemény tiszteletére, majd Bárány Géza a századelő egyetemi ifjúságának nevében emlékezett meg az 1848-as eseményekről, amikor Petőfi és társai egyetemisták tömegét szólították az utcára. Ezt a beszédet követte végül dr. Sveighoffer Ferenc ünnepi felszólalása és Degré Alajos visszaemlékezése. Az ünnepély utcai részét az előzetes terveknek megfelelően a Ganz-gyár daloskörének előadása zárta le.⁵⁴

Az énekkar előadását követően az ünnepély a kávéház zárt terében folytatódott. A teremben felállított színpadon, a két évvel korábban betegsége miatt távol maradni kényszerülő Jókai Mór szólalt fel elsőként. Ünnepi alkalomra írt beszédében – melyet a közönség lelkes éljenzése kísért végig – felidézte a negyvennyolcas eseményeket és elmondta, hogyan hirdette Petőfi Sándorral, Vasvári Pállal és többi társukkal együtt a szabadság eszméit.⁵⁵ Beszédének zárógondolatait a korabeli sajtó tudósításaiból ismerhetjük meg:

*„Legyen áldás azoknak a dicső kortársaimnak a porain, legyen áldás az ő emlékeiken, a kik ezt az új korszakot inaugurálták, megkezdték. De legyen áldás az új nemzedéken, mely ez eszméket teljes diadalra fogja vezetni. Az Isten tartsa meg dicső hazánkat. Tegye boldoggá, egyesültté, minden magyart egygyé és minden magyart szabaddá. Az Isten áldása tetézzé ezt a mi kedves magyar hazánkat.”*⁵⁶

A beszéd végén óriási éljenzés hangzott fel a kávéházban, a közönség fellelkesülve éltette a sokat látott, idős író. Tiszteletük kifejezéséeként azok az idős meghívottak, akik szemtanúként

⁵⁰ A Szabadságcsarnok ünnepe 1900. 1.

⁵¹ Ahol először szavalták a Talpra magyar-t. 1900. 8.

⁵² A Petőfi-emléktábla leleplezése 1900. 3.

⁵³ A Petőfi-emléktábla leleplezése 1900. 3.

⁵⁴ A Petőfi-emléktábla leleplezése 1900. 3.

⁵⁵ A Petőfi-emléktábla 1900. 1.

⁵⁶ Petőfi-emlék e Pilvaxban 1900. 3.

élték át 1848-ban a szabadságharc eseményeit, kalapjukat lengették irányába.⁵⁷ Az egykori márciusi ifjú felszólalását követően Lakatos Miklós, a parlamenti képviselők küldötte lépett a pódiumra. A felszólalót előadása közben számos alkalommal annyira magával ragadta a jelenlévő egyetemi ifjúság lelkesedése, hogy megszólalását több esetben is megszakítani kényszerült.⁵⁸ Méltató beszédében hitelesen vázolta fel az 1848-as események történelmi jelentőségét. Előadásában az alábbi pontokat emelte ki:

„A Pilvax volt az a hely, ahol egybegyültek azok az ifjak, akiknek lelkében kicsírázott a mag, a melyet Kossuth Lajos hintett el az országban, hogy megeremjen a magyar számára a szabadság fája, amelynek árnyékában megpihenhet a nemzet háromszáz esztendőss hosszú zaklatás után. A fa kinőtt, de Világos vihara megtépte, gondatlan kezek ápolása alatt elfajzott, s most új nemzedék kell, új ifjúság, a mely nemes törzsének épségét helyreállítja, hogy virága gyönyörűség, gyümölcse áldás legyen.”⁵⁹

Az elhangzott gondolatokat a Jókai-beszéd alatt és után is felhangzó hangos üdvrivalgás és szűnni nem akaró éljenzés követte. A felszólalások hosszú sora azonban még nem ért véget. A nagyszerű hangulatot teremtő beszédek és előadások sorában Bénárd Ágoston és Lukács János szavaltai következtek, akik előadásukkal tovább emelték az ünnepély színvonalát.⁶⁰ Az ünnepély záró mozzanataként – a lelkesen éljenző tömeg követelésére – az 1848/49-es forradalom- és szabadságharc idején tüzér alezredesként, majd később olasz királyi ezredesként szolgáló Krivácsy József lépett a színpadra. Rögtönzött beszédében a 48-as hősöknek állított emléket, majd a kávéházban megjelent ifjakat buzdította nagyszerű elődeik példájának követésére.⁶¹ A megemlékezésnek végül a *Szózat* dallamai vetettek véget.⁶²

A kávéház falát – az ünnepséget követően – hosszú ideig díszítette az elhelyezett gránittábla. Lassanként azonban jelentősége a feledés homályába merült. Amikor a kávéház mellett lévő telken egy hatalmas bérpalota építésébe kezdtek, a kőművesek által használt malter maradványai beszennyezték az ikonikus táblát, amelynek kőlapját a kávéház tulajdonosa a későbbiekben sem tisztíttatta meg. Ennek következtében csillogó aranybetűi ma már alig látszanak – említette cikkében a kortárs újságíró.⁶³

6. A FÉNYES CSILLAG LEÁLDOZÓBAN – A KÁVÉHÁZ UTOLSÓ ÉVEI

A Schowanetz-kávéház emléktábla-avatása egy új korszak kezdetének méltó eseménye volt a budapesti kávéházi életben. A 20. század hajnalán ezek az intézmények továbbra is a városi társasági élet legfontosabb helyszíneiként működtek, annak ellenére, hogy a tevékenységüket és létüket ellenzők száma is folyamatosan gyarapodott. Negatív véleményüket főként a kávéházakban terjedő ártalmas dohányfüstre, valamint a mértéktelen kávéházi játéokra alapozták,

⁵⁷ Petőfi Emléktábla 1900. 1.

⁵⁸ Petőfi-emlék a Pilvaxban 1900. 3.

⁵⁹ Petőfi-emlék a Pilvaxban 1900. 3.

⁶⁰ Petőfi-emléktábla a Pilvax-kávéház fölött 1900. 5.

⁶¹ Petőfi-emléktábla a Pilvax-kávéház fölött 1900. 5.

⁶² A Petőfi-emléktábla 1900. 1.

⁶³ SZÁNTÓ 1911. 6.

mivel úgy gondolták, hogy ezek az „élvezetek” rövid időn belül kellemetlen egészségügyi problémákhoz vezethetnek.⁶⁴

A századelőn a kávéházi üzlethelyiségek száma együtt szaporodott a városi népesség számával. Egyre több helyiség jelent meg a város belső és külső kerületeiben egyaránt, amit a régi patinás kávéházak tulajdonosai egyre kevésbé néztek jó szemmel, bár kénytelenek voltak elfogadni az újonnan a piacra érkező versenytársakat. Saját védelmük érdekében azonban kéréssel fordultak a fővárosi tanácshoz a kávésmesterség gyakorlásának szabályozásával kapcsolatban. A tanács a beadványt végül egyhangúlag elfogadta.⁶⁵

A kávéházak túlszaporodása mellett a kávéházi dolgozók is komoly problémákkal néztek szembe. A nők alkalmazását már a 19. század utolsó évtizedeiben komoly szabályokhoz kötötték, mivel a kávéosokból komoly ellenérzéseket váltott ki a foglalkoztatásuk. 1901-ben a fővárosi tanács ülésén – több órás vitát követően – megszületett a határozat: a kávéosok beadványát elutasították és engedélyezték a nők kávéházakban történő munkavégzését.⁶⁶ Később a rendelet szigorításaként a nők kávéházi munkatevékenységének idejét reggel nyolc és este nyolc óra között szabták meg, mely rendelkezés azonban nem vonatkozott azokra a női dolgozókra, akik a kávéházak tulajdonosainál éltek.⁶⁷

A kávéházakkal kapcsolatos kifogások rávetültek a pincérekre is, sokan őket hibáztatták a szolgáltatások színvonalának romlása miatt, melynek következményeként már nem kaptak annyi borralalót a vendégektől, mint korábban, ami családi életükre is erőteljesen rányomta a bélyegét, hiszen szerény fizetésük kiegészítéseként ez jelentett némi plusz bevételt számukra. Becsületük megvédése érdekében szakszervezeteik komoly lépésre szánták el magukat. Munkatársaik mellett kiállva úgy döntöttek, pincérügynököket küldenek a kávéházi üzletekbe, akiknek kötelességük volt kivizsgálni a pincérektől és a vendégektől érkező valamennyi panaszt.⁶⁸

A pincérek helyzetének rendezése mellett a kávéstársadalomnak egy másik – a 19. század végétől fennálló – problémával is szembe kellett néznie. A helyiségekben a 20. század elején a – korábban még csak nyomokban fellelhető – kávéházi hazárdjáték az 1900-as évekre elképesztő népszerűségere tett szert. A sajtó szinte napi rendszerességgel közli a híreket a székesfővárosi államrendőrség razziáiról. 1907-re annyira eldurvult a helyzet, hogy a február-március környéki hírek szerint előfordult, hogy egyetlen éjszaka alatt tíz kávéházban is nagyobb társaságokat füleltek le a rendőrök, a beérkező névtelen bejelentések alapján. A törvény által tiltott hazárdjáték üzése természetesen nem maradt megtorlatlanul: a kihágáson kapott kártyásokat és az ilyen jellegű tevékenységet engedélyező tulajdonosokat a rendőrség vád alá helyezte az illetékes járásbírósnál.⁶⁹

A hazárdjátékkal szemben folytatott rendőrségi razziáknak végül 1907. március 4-én a Schowanetz-kávéház is áldozatul esett. A rendőrségre érkező bejelentések arról számoltak be, hogy néhány fővárosi kávéházban tiltott kártyabarlangok működnek. A híresztelések nyomán a beépített fizetett kémekek napokig szemmel tartották a bejelentésben szereplő kávéházakat és

⁶⁴ GÉ 1907. 9. A cikk gé. Álnéven publikáló szerzője Gerő Ödön ld. GULYÁS 1978. 172.

⁶⁵ GÉ 1900. 9-10.

⁶⁶ A pincérnők 1901. 13.

⁶⁷ A pincérnő 1901. 9. A nőkre a 20. század első évtizedében további szigorú szabályok is vonatkoztak, pl. Az öltözetüket vagy munkavállalási engedélyüket illetően. ld. Női kiszolgálás 1909. 11.

⁶⁸ Pinczéreink 1901. 18–19.

⁶⁹ Igazság 1907. 21.

jelentettek minden tiltott tevékenységet. Megfigyeléseik szerint a Schowanetz-féle kávéházban – kilenc másik meg nem nevezett helyiséggel együtt – esténként tiltott hazardjáték folyt. Az üzelmekben számos vendég részt vett, néhány helyen pedig a kávéások felhajtókat is szerződtettek, hogy minél több bevételt szerezzenek az új játékosok beszerzésével. Minden este végén hatalmas összegek vándoroltak a bankokba, amelyeket aztán a rendőrség emberei lefoglaltak. Egy-egy rajtaütést követően feljegyezték a játékosok neveit, akiket végül tiltott hazardjáték üzésével vádoltak meg.⁷⁰

A Koronaherceg utcai kávéházban történt incidensről a sajtó is részletesen megemlékezett. A tudósítások szerint 1907. március 4-én éjjel a rendőrök tiltott kártyajáték üzéséért tartóztatták le Kittinger János mészáros, Wamaus Károly vésnököt, Szőke Ferenc szabót és Tock Manó ékszerészt. Mivel a játék itt nagyobb pénzüsszegekért folyt, a bírósági eljárás keretében az ügy vizsgálatára felkért járásbíró a törvényszegőket 10-10 korona, Krausgruber Sándor főpincért 20 korona, Schowanetz János kávéháztulajdonost pedig 80 korona büntetés megfizetésére ítélte. Az ítélet azonban nem emelkedett jogerőre, mivel a vádlottak fellebbezést nyújtottak be büntetésük enyhítése érdekében.⁷¹

A kávéházak mindennapos problémái mellett, a fővárosnak az itt élő proletárok gondjaival is szembe kellett néznie. Az év őszén – helyzetük javulásában reménykedve – a gyári munkások egynapos tüntetést szerveztek a városban. Kezdeményezésük mellé a szintén nehéz helyzetben lévő kávésmesterek is csatlakoztak és szolidaritásuk jeleként egy napra a város valamennyi kávéháza bezárt, ami a vendégekből nemtetszést váltott ki.⁷²

A vendégek igényei a modernizálódó város kiépülésével párhuzamosan növekedtek. 1910-ben a városban működő több, mint 350 helyiség tulajdonosai a vendégek becsábítása érdekében folyamatosan bővítették szolgáltatásaik körét. Ennek egyik kulcseleme a kávéházi melegkonyha meghonosítása volt, ami ellen a vendéglősök iparegyesülete már 1907 folyamán is többször felszólalt.⁷³ A fővárosi tanács végül az elégedetlenkedők kérésére reagálva rendeletet adott ki, amelyben szabályozták, hogy a kávéházakban milyen jellegű meleg ételek szolgálhatók fel, az iparendelő kiadását pedig a magyar nyelv ismeretéhez köthették.⁷⁴

A rendeletmódosítások következtében életbe lépett a kávéházi helyiségek megnyitására vonatkozó legfrissebb szabályrendelet is. Ennek értelmében csak azokat a helyiségeket tekintették kávéházi üzlethelyiségeknek, amelyek a földszintről nyílnak és legalább két tekeasztallal rendelkeznek. A terem alapterületét 150 négyszögméterben határozták meg.⁷⁵

A fővárosi tanács korábban többször napirendre tűzte már a kávéházi záróra kérdését is. A 20. század első éveiben hozott, erről szóló rendeletben kikötötték – nyilván a kávéházakban folyó zajos mulatságok okán –, hogy szigorúan tilos az üzlethelyiségeket kórházak, templomok, iskolák vagy közhivatalok 100 méteres körzetében elhelyezni. Gyermeket a tulajdonosok csak felnőtt látogatók kíséretében engedhettek be a kávéházakba.⁷⁶

⁷⁰ Szerencsejáték 1907. 10.

⁷¹ Szerencsejáték 1907. 10. A fellebbezés eredményét nem ismerjük.

⁷² Hajléktalanok 1907. 5.

⁷³ SZENTES – HARGITTAY 1998. 12.

⁷⁴ Női kiszolgálás 1909. 11.

⁷⁵ Vendéglő – Kávéház 1900. 9.

⁷⁶ Vendéglő – Kávéház 1900. 9.

A századelő évei azonban nem csak a szolgáltatásbővítések és szabályozások tekintetében tartogattak változásokat. A társadalmi közgondolkodás megváltozása jelentős hatást gyakorolt a kávéházi vendégkör összetételére is: a női látogatók – akik kíséret nélkül a 19. század végén még csak szigorú szabályok betartása mellett léphettek be ezekre a helyekre – korlátozások nélkül vehettek részt a kávéházi életben. A nagyobb számú női közönség megjelenésével megalakultak az első kávéházi hölgytermek, néhány helyen pedig „hölgyórákat” is tartottak, ahová a szebbik nem tagjai férfikíséret nélkül érkeztek. Ezek az alkalmak az 1920-as évekre eltűntek, mivel a hölgyek a változó világban immár bármely nyilvános helyre beléphettek engedély nélkül.⁷⁷

A Schowanetz-kávéház tulajdonosa – hazafiságának újabb jelét adva – ezüstlakodalma napján, június 13-án, kávéháza falába montírozhatta Petőfi és Jókai élethű arcképmásait, melyeket saját költségén csináltatott.⁷⁸

1911-ben ismeretlen okokból néhány hónapra a régi kávéház élére új vezető került. Schowanetz utóda akkori főpincére, a győri származású Papp József lett.⁷⁹ A legendás kávéház előéletére tekintettel sokan nagy várakozással tekintettek a bérlőváltásra, ő azonban nem sokáig maradt a vezetői székben. A helyiség lebontása előtti utolsó néhány hónapját már ismét régi kávésa, Schowanetz János irányítása alatt éli meg.⁸⁰

A lerombolást megelőző utolsó időkben is emberek sokasága haladt el nap mint nap az egykor szebb napokat megélt helyiség ajtaja előtt, csak azért, hogy az ablakokon keresztül egy pillantást vethessenek a belső térre.⁸¹

Mivel azonban a helyiség nagyon elütött a modern városképtől, sokan úgy vélték, hogy olyan hatást kelt a nagy ablakokkal, rézajtókkal és tükrökkel rendelkező márványos kávéházak között, mint „*a nagymama az ő divatjamult, tubákszinü ruhájában a viritós-színes leánysereg között*”⁸². Az épület helyére a ma Pilvax-köz néven ismert új utcát kívánták felhúzni, így végül napirendre került lebontásának kérdése, amit a fővárosi tanács végül jóváhagyott.⁸³

Az épület lebontására azonban – főként anyagi okokra hivatkozva – ekkor még nem került sor. A városrendezési tervekkel kapcsolatos intézkedések következményeként, a 19. század legfontosabb emlékeinek őrzője ennek ellenére nem sokáig maradhatott állva, 1913-ban ugyanis ismét elrendelték a lerombolását.⁸⁴ A terület beépítését követően pedig végleg lezárult az egykor patinás régi kávéház Koronaherceg utcai története.

⁷⁷ SZENTES – HARGITAY 1998. 12.

⁷⁸ Házasság 1907. 12.

⁷⁹ PÁNCZÉL 1958. 5.

⁸⁰ A „Talpra Magyar” Kávéháza 1909. 8.

⁸¹ Emléktábla a Pilvaxban 1900. 8.

⁸² H.Ö. 1911. 9. A cikk h.ö. álnéven publikáló szerzője Hegyi Ödön. ld. GULYÁS 1978. 203.

⁸³ A «Pilvax»-Kávéház 1911. 3. A háttérben érvényesülő városrendezési tervekre ld. VÖRÖS 1978. 308–309., 389–390.

⁸⁴ Egy új utca és a közérdek 1913. 12.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- 51B.E. (1893.): [Benedek Elek]: A kávéházak városa. *Fővárosi Lapok* 19. évf. 8-9. sz. 1.
- BALLA VILMOS (1922): A kávéforrás. Budapest, Légrády Kiadó.
- BURSZKY DÁNIEL (1894): Budapest székes-főváros kávéházai. *Kávésipar Szakközlönye* 7. évf. 153. sz. 1–2
- GERŐ ÖDÖN (1896): Budapest. *Pesti Napló* 47. évf. 95. sz. 20–21
- gé [GERŐ ÖDÖN] (1907): A kávé és a kávéház. *Pesti Napló* 58. évf. 279. sz. 9–10
- GULYÁS PÁL (1978): Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GUNDEL IMRE – HARMATH JUDIT (1982): A vendéglátás emlékei. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- h.ö. [HEGYI ÖDÖN] (1911): Pest legrégebb kávéháza. Bontják a Pillvaxot! *Magyarország* 18. évf. 251. sz. 9.
- MAGYAR ELEK (1920): Pesti históriák. Budapest, Athenaeum Kiadó. 190.
- M. LOVAS KRISZTINA (2017): A márciusi ifjak nemzedékének emlékezete a március 15-i ünnepek tükrében. Március 15-e és április 11-e megünneplése 1849–1898 között (kitekintéssel 1918-ig) ELTE Egyetemi Digitális Információs Tudástár https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/33360/dissz_mullerne_lovas_krisztina_tortenelemtud.pdf?sequence=1&isAllowed=y Letöltve: 2021.12.28.
- PÁNCZÉL LAJOS (1958): A Pilvax regénye. *Képes Magyarország* 5. évf. 3. sz. pp. 4–5.
- SALY NOÉMI (2004): „Ide minden rangú ember és mindkét nem eljöhethet...” *Budapesti Negyed* 12. évf. 4. sz. 39–66
- SELLEI [MIKSA] (1887): Kávéházaink. *Magyarországi Vendéglősök és Kávésok Közölnye* 1. évf. 2. sz. 1.
- SZÁNTÓ FERENC (1911): A „Pilvax” csákány alatt. *Budapest* 35. évf. 257. sz. 5–6
- SZENTES ÉVA – HARGITTAY EMIL (1998): Irodalmi kávéházak Pesten és Budán. Budapest, Universitas Kiadó 1998. 276.
- VÖRÖS KÁROLY (1978): *Pest-Budától Budapestig 1849–1873*. In Spira György – Vörös Károly: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Budapest, Akadémiai Kiadó. 117–524

FELHASZNÁLT SAJTÓFORRÁSOK

- A hajléktalanok.* In: Budai Hírlap 6. (1907) 263. sz. 5.
- A Petőfi-emléktábla.* In: Nemzeti Újság 2. (1900.) 307. sz. 1.
- A Petőfi-emléktábla leleplezése.* In: Kis Újság 14. (1900) 303. sz. 3.
- A «Pilvax»-kávéház.* In: Uj Lap 10. (1911) 264. sz. 3.
- A Pilvax eltűnése.* In: Vendéglősök Lapja 29. (1913) 19. sz. 7.
- A »Pilvax« emléktáblája.* In: Magyar Vendéglős- és Kávés-Ipar 2. (1899) 33. sz. 561
- A Pilvax-kávéház ünnepe. A Pilvax-kávéház ünnepe.* In: Budapesti Hírlap 18. (1898) 75. sz. 7.
- A Pilvax-kávéház ünnepe.* In: Magyarság 1. (1900) 127. sz. 3-4.
- A pincérnő.* In: Budapesti Hírlap 21. (1901) 58. sz. 9.
- A pincérnők.* In: Budapesti Hírlap 21. (1901) 89. sz. 13.
- A régi Pilvax-kávéház márcz. 15-iki ünnepe.* In: Vasárnapi Újság 45. (1898) 12. sz. 201.
- A Szabadságcsarnok ünnepe.* In: Friss Újság 5. (1900) 306. sz. 1.
- A „Talpra Magyar” kávéháza.* In: Vendéglősök Lapja 25. (1909) 12. sz. 8.
- Ahol először szavalták a Talpra magyar-t.* In: Alkotmány 5. (1900) 264. sz. 8.
- Das Café Schowanetz.* In: Kávésipar Szakközlönye 4. (1891) 72. sz. 3.
- Egy új utca és a közérdek.* In: Budapesti Hírlap 33. 1913. 226. sz. 12.
- Emléktábla a Pilvax-kávéházban.* In: Magyar Vendéglős- és Kávés-Ipar 3. (1900) 22. sz. 431–432.
- Emléktábla a Pilvaxban.* In: Pesti Napló 51. (1900) 296. sz. 8.
- Emléktábla a Pilvax-kávéházban.* In: Budapesti Hírlap 20. (1900) 296. sz. 9.
- Emléktábla a Pilvax-kávéházban.* In: Egyetértés 34. (1900) 303. sz. 3.
- Házasság.* In: Budapesti Hírlap 27. (1907) 136. sz. 12.
- Kétféle igazság.* In: Pesti Hírlap 29. (1907) 93. sz. 21.
- Nagy idők tanúja.* In: Budapesti Hírlap 20. (1900) 148. sz. 7.
- Női kiszolgálás a kávéházban.* In: Budapesti Hírlap 29. (1909) 79. sz. 11.
- Offener Dank und Anempfehlung.* In: Kávésipar Szakközlönye 4. (1891) 65. sz. 4.
- Petőfi-emléktábla a Pilvax-kávéház fölött.* In: Pesti Hírlap 22. (1900) 305. sz. 5.
- Petőfi-émlék a Pilvaxban.* In: Budapesti Hírlap 20. (1900) 304. sz. 3.
- A Petőfi-emléktábla.* In: Nemzeti Újság 2. (1900) 307. sz. 1.
- Pinczéreink érdekei.* In: Magyar Vendéglős- és Kávés-Ipar 4. (1901) 8. sz. 118–119.

Schowanetz János. In: Magyar Vendéglős- és Kávés-Ipar 2. (1899) 32. sz. 540–541

Szerencsejáték tíz kávéházban. In: Budapesti Hírlap 27. (1907) 127. szám pp. 1-2.

Vendéglő – kávéház. In: Budapesti Hírlap 20. (1900) 211. sz. 9.

PAP PÉTER ISTVÁN

peteristvanpap@gmail.com

Doktorandusz (Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola)

A Mezőhegyesi Állami Gazdaság a gazdasági reform tükrében: üzemtörténeti áttekintés és szempontjai 1957–1989

The Mezőhegyes State Farm in the View of the Economic Reforms:
Company History and Aspects Between 1957–1989

Abstract

The state stud-farms, although established primarily for military purposes, are the most prestigious units of modern Hungarian agriculture. The Mezőhegyes estate – later state farm, even later food-industry and agricultural combine – is one of the oldest of these, founded in 1784. After the decline of the military use of horse, Mezőhegyes and the other stud-farms developed into a model farm-role, with research and development (as a laboratory for technical and scientific processes), but also as a production-oriented plant farm. In this role, it had particular importance during the Kádár era, especially in the context of the reform process that began in the mid-1960s. The programme, known as the New Economic Mechanism, aimed to build market socialism, and although it was stopped at the macroeconomic level in the early 1970s, it remained in force in the agriculture. During this period, a distinctive symbiosis developed between the economic- and agricultural policy and the state farms (led by Mezőhegyes): the state model farms were the showcase for the reform policy (that was repeatedly put on the agenda), while they received unprecedented infrastructure upgrading and state support. All this allowed Mezőhegyes to achieve hyper-intensive growth in production indicators and to use impressive technical equipment, but by the end of the period serious rentability problems had emerged. This paper take a broad overview of the 'company history' of the Mezőhegyes State Farm, based on the above aspects, and will be structured according to the terms of office of the estate's directors during the period.

KEYWORDS

state farm, agriculture, company history, Mezőhegyes, reform of socialism, agro-economy, Kádár-era

DOI 10.14232/belv.2022.1.4

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.1.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Pap Péter István (2022): Egy hon- és népismeret tankönyv néprajzi tájokról szóló fejezetének vizsgálatáa. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 1. 54–77. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A Kádár-korszakkal kapcsolatos szaktudományos történeti értékelések szinte teljes mértékben egységesek abban, hogy az úgynevezett *gazdasági reform* és annak körülményrendszere – a szovjet tömb más országaihoz viszonyítva – a magyarországi államszocializmus érdemi – sok szerző szerint csupán egyetlen – specifikuma volt.¹ Sőt, pontosabban fogalmazunk, ha azt mondjuk: a legtöbben nem is a reformot magát, hanem annak dinamikáját, a sajátos, külső és a belső hatalmi játszmák aktuális állásától függő „húzd meg-ereszd meg” politikát tartják valódi magyar sajátosságnak – hiszen egyébként mind Csehszlovákiában, mind Lengyelországban voltak ilyen-olyan, a gazdaság decentralizációja és piaci(bb) koordinációja felé mutató intézkedések.² A reform e kiemelt jelentőségét figyelembe véve azonban kissé disszonáns, hogy minderről az elmúlt években, évtizedekben mégsem jelentek átfogó, monografikus igényű (gazdaság)történeti szakmunkák. Az egykorú közgazdaságtudományos és gazdaságtörténeti elemzések³, a reform

¹ Ld. pl. RAINER 2011. 144., 190–191.; FÖLDES 2018. 221.; KALMÁR 2014. 116., 378. Rainer és Földes a Kádár-korszak belső jellegzetességeinek vizsgálatából indul ki, azonban következtetések ellenkező előjelűek: míg előbbi a sajátos reformtörténet ellenére sem beszél speciális magyar útról, addig Földesnél e komponens – másokkal együtt – megalapozza a szovjet tömbön belül különleges magyar modellt. Kalmár kötetében a bolsevik hatalmi központ változásaiából indul ki, így a magyar reform nála a *hruscsovi társadalmisítás* (mint komplex reformprogram) speciális, legsikeresebb, a kereteket leginkább kitágító változata.

² Az egész kelet-európai szovjet tömböt a desztalinizáció és reform – vagyis a szocializmus szovjet verziójától való eltérés lehetőségeinek – szempontjából áttekinti: MITROVITS 2014., MITROVITS 2015.. (Különös tekintettel az utóbbi munka 113. oldalán található táblázatra, mely a lengyel, magyar és csehszlovák reformtörekvéseket foglalja össze.) A csehszlovákiai reformfolyamatok áttekintéséhez és azok értő elemzéséhez lásd pl. HORBULÁK 2018.

³ Pl. a nevezetes PETŐ-SZAKÁCS 1985. vr. (240–292., 320–531.), DONÁTH 1977., SZEDERKÉNYI 1965., UNGVÁRSZKI 1989. Ezek eredményeit szintézisalkotó és áttekintő jelleggel közli ROMSICS 1999 423–454. A reform publicisztika és a szaktudományosság határán mozgó értékeléséhez lásd: ROMSICS 2008.

ágenseinek politikai folyamatokkal párhuzamosan született értékelő-értelmező írásai⁴, valamint visszaemlékezései, „visszaemlékező szakmunkái”⁵ jelenthetnek valamiféle – kissé ingatag – kiindulópontot. Ezek mellett mindössze Varga Zsuzsanna, főleg a termelészövetkezetekre és egy, a politikai központon belüli sajátos érdekcsoportra, az agrárlobbira vonatkozó kutatási eredményei⁶ szolgáltattak érdemi *szaktudományos adalékot* e komplex folyamat értelmezéséhez – önálló „reformtörténeti” irányzat azonban a Kádár-korszak kutatásában nem alakult ki.⁷

Ebből kiindulva talán nem tévedés azt gondolni, hogy egy-egy ide vonatkozó esettanulmány elkészítése, önmagán túlmutatva, akár egyfajta problémafelvető szándékkal is megközelíthető. Annál is inkább, hiszen az államszocializmus egyik alapvető jellegzetességeként vehető számba a pártállami hatalmi központ proaktivitása és erős redisztribúciós szerepe. Ennek alapján a közvetlenül állami tulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatok működésében gyakran késedelem és hosszabb átfutási idő nélkül is kimutathatók a központi gazdaság- és agrárpolitika változásai.⁸ Ehhez hozzátehető, hogy a magyar reform egyik fontos sajátosságaként a gazdasági szektorok közül a mezőgazdaságban volt a legnagyobb az innovációs készség. E mostani írás óvatos hipotéziseként talán az az analógia is felrajzolható, mely szerint (a magyar reform szempontjából) úgy volt tükre Mezőhegyes az állami gazdasági szektornak, ahogyan ez utóbbi az agrárgazdaságnak – s ahogyan, bizonyos (reform)időszakokban legalábbis, az agrárgazdaság az egész nemzetgazdaságnak. A Mezőhegyesi Állami Gazdaság (később kombinát), mint egy több száz éves múltra⁹ visszatekintő – egykori és potenciális – mintavállalat vonatkozó időszakának elemzésétől talán az sem túlzó elvárás, hogy képes legyen megmutatni bizonyos reformelgondolások „koraszülött”, „érett”, majd később – a reform 1972-es leállítását követően – „rejtett” vonásait.

⁴ TIPIKUS PÉLDÁJA ENNEK A CSIZMADIA 1988.

⁵ Ennek markáns elemei a reformot (az 1960-as évek vége után újra) politikai, publicisztikai slágertémává emelő 1980-as évek vége táján született, öngazoló-önmagyarázó BEREND 1988., NYERS 1988.; illetve olyan munkák, melyek szerzője vezető politikusként kötődött a reform egy-egy szakaszához, majd az ott szerzett tapasztalatait a szaktudományos (mező)gazdaságtörténet-írásban kamatoztatta. Lásd pl.: az 1975 és 1980 között mezőgazdasági miniszterként funkcionáló Romány Pál esetét. ROMÁNY 1998., ROMÁNY-TAMÁSI 2002.

⁶ A szélesebb perspektívájú (vagyis kevésbé csak „tsz-fókuszú”) írások kapcsán lásd pl. VARGA 2000., VARGA 2004., VARGA 2006., VARGA 2009., VARGA 2010., VARGA 2013., VARGA 2014., VARGA 2019., VARGA 2021. A jeles agrártörténész legújabb, angol nyelvű kötetében odáig megy az agrárszektor reformjának értékelésében, hogy a kötet címében az szovjetizáció ellentételezésésképpen egyenesen „amerikanizáció”-t említ.

⁷ Vö. mindezt Rainer M. János legújabb idevonatkozó közleményeivel – RAINER 2018., RAINER 2019., RAINER 2021a., RAINER 2021b. –, illetve a mögöttük álló kutatói programmal, amelyek a *szocializmus újratervezésének* fogalma köré csoportosítva próbálják meg megragadni a gazdasági és társadalmi (!) reform egykorú perspektíváját. Ez fogalmi keret talán alkalmas lehet arra, hogy összeabroncsozza a reform időben és egykorú szándékokban is szerteágazó történetét, és a fent említettek szerint hosszú távon megalapozzanak valamiféle „reformtörténeti mikroirányzatot” a magyar jelenkutatáson belül.

⁸ KORNAI 1993. 102–106. Kornai János elemzése szerint a szovjet típusú rendszerben (szocialista rendszerben) az állami vállalat, de facto tulajdonosa az állami bürokrácia, amely értelemszerűen politikai-hatalmi kategória is. A tulajdonosi jogok (reziduális jövedelem feletti rendelkezés, befektetések) gyakorlása, gyakorlásának módja ennek okán rendkívül kitett a politikai változásoknak – legyen szó akár csak egy személycseréről a Politikai Bizottságban. Mindezek kapcsán a magyar mezőgazdasági állami vállalatok és termelészövetkezetek irányítása és fejlődése erősen függött az Erdei Ferenc, Fehér Lajos, Csizmadia Ernő és mások által fémjelzett agrárlobbi pillanatnyi hatalmi pozíciójától. Vö. VARGA 2013. PAPP 2017.

⁹ A gazdaság 1945 és 1957 közti üzemtörténeti áttekintéséhez lásd: PAP 2019., a két világháború közti történetének monografikus elemzéséhez pedig ERDÉSZ 1987.

A GAZDASÁGI REFORM ÉS AZ AGRÁRGAZDASÁG – SZEMPONTOK AZ ÁLLAMI GAZDASÁGI SEKTOR ÉS A MEZŐHEGYESI ÁLLAMI GAZDASÁG ÉRTÉKELÉSÉHEZ

Mielőtt azonban rátérnénk a címben jelzett Mezőhegyesi Állami Gazdaság üzemtörténeti áttekintésére, elengedhetetlen, hogy a *reform* szűkebben vett történetét és fogalmát röviden tisztázzuk és konkretizáljuk. E folyamat vonatkoztatási pontja az 1968. január 1-én bevezetett Új Gazdasági Mechanizmus.¹⁰ Ekkor került bevezetésre a gazdaságirányítás azon reformja, amely lényegét tekintve megszüntette a tervmutatók vállalati szintre történő lebontását (növelve a vállalati önállóságot), és több lépcsős (részben szabad, részben továbbra is kötött) ár- és bérrendszert vezetett be. Az új gazdaságirányítás részben piaci gondolkodásra ösztönözte a vállalatokat, legitímálta az egyéni- és csoportérdeket, és gazdálkodás céljai között megjelent a *nyereség*. A reform nyomán előállt új gazdasági rendszert szokás *piaci szocializmus*nak is nevezni.¹¹

Ha fogalmi támpontot keresünk az államszocializmus gazdaságirányítási reformjához, akkor Kornai János elméleti modelljéből érdemes kiindulni.¹² Kornai öttagú, kauzális láncolatában a klasszikus – sztálini – rendszer első, kiinduló eleme a kommunista-marxista pártok kikezdetlen, monopolisztikus politikai és ideológiai hatalma. Ezt követi az állami (vagy kvázi-állami) tulajdon uralkodó pozíciója, majd harmadik helyen a bürokratikus koordináció túlsúlya. A negyedik és ötödik helyen szereplő jelenség-csoportok az előzőekből következő költségvetési-, ill. gazdaságpolitikai jellegzetességeket tartalmazzák. E kontextusban a reform a harmadik, koordinációval kapcsolatos „láncszem” módosítását jelenti – ahogyan Kornai fogalmaz: „elmozdulás a klasszikus rendszertől”.¹³ Azaz a gazdaságirányítás reformja nem más, mint az államszocializmus ökonómiai rendszerének *elmozdulása* a bürokratikus koordinációtól a piaci (vagy *piacszimuláló*) koordináció felé. Ezen elmozdulás természetesen nem hagyja érintetlenül a negyedik és ötödik blokkot sem, sőt, ez maga a reformideológia lényege: a rossz koordináció miatt diszfunkcionális 4. és 5. blokknak (vagyis a szocialista gazdaság reformerek által károsnak vélt költségvetési, ellátási stb. jelenségeinek) drasztikus megváltoztatása szükséges ahhoz, hogy a 1. és a 2. kikezdetlen maradjon.

A magyar reformfolyamat mind horizontálisan (időrendben), mind vertikálisan (a gazdaság egykorú szerkezete kapcsán) is komplexebb volt annál, mint ami kizárólag Kornai modellje alapján, elmozdulás címen, mechanikusan levezethető – ez adja a *magyar rendszervariáns* bevezetőben jelzett különlegességét. Magyarország azért is tartozhatott a gazdaságirányítás megújítására nyitott országok közé, hiszen a sajátos helyi körülmények – a Rákosi-korszak gazdasági csődje, és az 1956-os forradalom – miatt a hazai kommunista párt már a hruscsovi desztalinizáció és reformpolitika¹⁴ érdemi kibontakozása előtt is tett kísérletet a gazdaság újraszervezésére. Bár nem egységesek az erre vonatkozó történetírói értékelések, szokás

¹⁰ ROMSICS 1999. 434.

¹¹ A fogalom elméleti hátteréről, közgazdaságtudományi és „transzhistorikus” értelmezésről lásd KORNAI 2007a., KORNAI 2007b.; történeti kialakulásáról, jellegéről, kosellecki értelemben vett fogalomtörténetéről pedig VALUCH 2008.

¹² KORNAI 1993. 380–384.

¹³ KORNAI 403–586., különös tekintettel 407–412.

¹⁴ Ennek hátteréről lásd pl. KALMÁR 2014. 81–133., 182–236.

Nagy Imre 1953-as Új Szakaszz programját is már az előtörténethez sorolni;¹⁵ azonban a Varga István közgazdászprofesszor által vezetett reformbizottság már a közvetlenül forradalom után, 1957 elején a Kádár-korszakban alakult meg.¹⁶ E csoport a pártállami vezetés megbízásából már olyan új gazdaságirányítási modelleket dolgozott ki, melyek egyértelműen a tervutasítás háttérbe szorítását irányozták volna elő. Az időközben beérkező szovjet hitelcsomag azonban hatalom számára – egyelőre – indokolatlanná tette a gazdaság szerkezeti szintű átalakítását, így a bizottság működését leállították. Mindazonáltal a gazdaság néhány apró szegletében „kiszabadult a szellem a palackból”, vagyis néhány vállalatnál megkezdődött bizonyos reformelgondolások átültetése a gyakorlatba.

Az 1957-es tervezőmunka – illetve részben (és természetesen kimondatlanul) a Nagy Imre-féle agrárius politika – hatására a pártvezetésen belül feltűnt a már említett és hivatkozott „agrárlobbi”. E viszonylag jól körülhatárolható, bár politikai értelemben szervezetlen és a hatalomhoz – reformkurzus ide vagy oda – alapvetően lojális csoport részben az egykori népi mozgalom elgondolásaira, illetve az ahhoz közel álló kommunista politikusokra, részben pedig az 1950-es évek legvégétől a kormányzatba bekerülő agrárértelmiségiekre épült.¹⁷ A már említett Fehéren, Csizmadián, Erdein túl ide sorolható a '60-as évek elején földművelésügyi miniszteri, majd Elnöki Tanács elnöki posztot betöltő Losonczi Pál, a Losonczit az FM élén követő Dimény Imre; illetve a Bábolnai Állami Gazdaság vezetője, Burgert Róbert. A csoportosulás krédója a nagyüzemi, iparszerű gazdálkodás primátusán nyugodott, valamint azon hogy mindez – vagyis korabeli terminológiával a „mezőgazdaság szocialista átszervezése” – lassan, akár évtizedes távra is elnyújtva, az egyéni és csoportos érdekeltségekkel szinkronban hajtandó végre.¹⁸ Idejük egy afféle kétszintű mezőgazdaság volt, melynek számszerűleg kisebbik hányadát *közvetlenül az állam által irányított, a legújabb tudományos, technikai és munkaszervezési eljárásokkal kísérletező* vállalatok, míg nagyobb részét a parasztság önszerveződésén alapuló, nagymértékben gépesített szövetkezeti szektor tették volna ki. A lakossági fogyasztást, és ennek alapján a piaci logikát sem tartották negligálandónak, ellentétben a sztálinizmussal és annak ipari-felhalmozási politikájával még a Kádár-korszakban sem szakító ún. „munkásellenzékkel”. A Dögei Imre által 1959–1961 között levezényelt, kampányszerű és részben erőszakos szövetkezetesítési hullám az „agrárlobbi” vereségét jelentette, de az ennek nyomán előállt helyzet diszfunkcionalitásainak felszínre kerülésével újra előreléphetett 1962-63-ban.¹⁹

A mezőgazdaság területén a reformmunkálatok tehát – hol erősebb, hol limitáltabb intenzitással – már jóval 1968 előtt megindultak. Számos okból kifolyólag – Hruscsov és a szovjet növekedési programok bátorítása, kiújuló gazdasági nehézségek, jóléti politika alapjainak biztosítás – Kádár János végül a '60-as évek közepén a reformkurzus fokozatos újraindítása mellett döntött.²⁰ Az Új Gazdasági Mechanizmus az 1968-at követő néhány évben valamelyest új impulzusokat adott a gazdaságnak, diszkrét emelkedésnek indultak a mutatók – és új lendületet

¹⁵ A Nagy Imre-féle új szakasz reformterveinek – „reformkényszereinek” – az állami költségvetés egyensúlya szempontjából elvégzett elemzéséről lásd: GERMUSKA 2011b.

¹⁶ ROMSICS 1999 423–424.

¹⁷ VARGA 2013.

¹⁸ VARGA. 2013. 49–55.

¹⁹ VARGA. 2013. 96–140.

²⁰ 1964 decemberében született MSZMP KB állásfoglalás gazdasági reform szükségességéről, 1966. május 27-én pedig határozat a mechanizmusreform 1968-as bevezetéséről. FÖLDES 2018. 199., KALMÁR 2014. 244–245.

kapott az ország kapitalista piachoz való (újra)csatlakozása is.²¹ A szovjet politika megváltozása és a magyar gazdaság reformmal ellenérdekelte szereplői hatására azonban Kádár leállította a folyamatot, s így a reformot több lépcsőben – 1972 és 1974 között – visszavonták.²² A reformpárti politikusokat félreállították, azonban a Kádár-korszak további éveiben folyamatosan készen álltak a visszatérésre – sőt, Kádár komoly zsarolási potenciálként ki is használta e helyzetet a „munkásellenzékkel” szembeni játszmáiban. A reform részleges újraindítására aztán az 1980-as évtized legelején, illetve annak vége felé is sor került – utóbbi alkalommal már egyértelműen válságkezelő céllal.²³

Az agrárlobbi – ami egyszersmind „reformlobbi” volt – azonban nem maradt teljesen hártország nélkül. Egyrészt néhányuk folyamatosan a hatalom sáncain belül maradt – Burgert pl. 1966-tól 1989-ig KB-tag – másrészt az agrárgazdaság legtöbb területén továbbra is a reformelgondolások maradtak az irányadók.²⁴ Különösen így volt ez a kiemelt állami gazdaságok és termelészövetkezetek (Bábolna, Agárd, Nagyberek-Balaton, Eger, Bóly, Dalmand, Nádudvar) esetében. A gazdaság e kivételezett kis területein a „retrográd ’70-es években” is érvényben maradtak azok a működési elvek, melyeket a reformhoz szokás kötni: nyereségorientált gazdálkodás, piaci logika, folytonos infrastrukturális fejlesztés, magas szintű technológiai innováció és mindezekkel szorosan összefüggésben erős gazdasági (és személyes) kapcsolatok a nyugati gazdaság centrumországaival (és/vagy azok egy-egy vállalatával). E zárványok sikeres működése egyszersmind a reformtábor elgondolásait is igazolni voltak hivatottak – vagyis nem csak

²¹ Magyarország és a KGST meglehetősen problematikus viszonyáról lásd: Feitl 2016.; a kádári-reformszocialista Magyarország (nyugati) világgazdaságba történő egyre erősebb re-integrációja kapcsán pedig: GERMUSKA 2014a. A wallersteini világrendszer-elmélet talaján álló kritikai társadalomtudományok a kelet-közép-európai államszocialista rendszerekre úgy tekintenek, mint amelyek igazán sosem szakadtak ki a tőkés világgazdaságból/világrendszerből. E tudományos irányzat jeles magyar képviselője, Böröcz József a *kettős függőség* fogalmával írja le a félperifériás államszocializmusok helyzetét: hatalmi-geopolitikai függés Moszkvától, gazdasági függés a Nyugattól – Böröcz szerint a valódi kérdés e két függőségi elem egymáshoz viszonyított aránya. Mint írja: „A létező sztálinizmus rendszerében a térség birodalmi függőségét katonai hódítás teremtette meg, és közvetlen, »nem piaci« természetű kényszer, illetve az ezzel való fenyegetőzés tartotta fenn. Bár a negatív függőség révén a centrumfüggőség kis mértékben mindig is jelen volt, a két függőségtípus mérlege egyértelműen a birodalmi összetevő túlsúlyát mutatta. Az államszocializmus második, *kádári időszakában a térség külső függőségének két összetevője pragmatikus egyensúlyi helyzetbe került* azáltal, hogy enyhült a birodalmi központnak az egyes komprádor államokra nehezedő politikai nyomása, ám ezzel egy időben növekedett a félperifériás államszocialista társadalmak pénzügyi és technológiai függése a centrumgazdaságok szereplőitől. Az államszocializmus harmadik, hanyatló korszakában ez a tendencia folytatódik és gyorsul fel. A mindezek eredményeképpen létrejövő új status quo-ban a *centrumfüggőség súlya messze meghaladja a birodalmi függőséget.*” Böröcz 1992. 17. Kiemelések – P. P. I. Az itt közölt üzemtörténeti áttekintés – különösen a ’70-es, ’80-as évek – kapcsán is érdemes mindezt végiggondolni, hiszen Mezőhegyes *közvetlen* nyugati, világgazdasági kapcsolata, az onnan érkező *közvetlen* technológia- és tudástranszfer, az exportképesség és az azzal összefüggő konvertibilis valuta bevétel, illetve az állami gazdasági mikroszektor sajátos – kevésbé kötött – politikai helyzete nagyon élesen megjelenítik a Böröcz által exponált kérdéseket.

²² KALMÁR 2014. 371–372.

²³ A nagy részben az energiahordozók áremelkedéséből (olajválságok) továbbgyűrűző recesszió magyarországi megjelenéséről és a válságkezelés hatalmi, politikai, fiskális és gazdasági kényszerpályáinak összejárásáról lásd: GERMUSKA 2011a., GERMUSKA 2014b.

²⁴ Egy még a Kádár-korszakban, de már annak legvégén született agrár-közgazdasági összefoglaló találoán fogalmaz: „Az ideológiai jellegű támadások keresztüztüze kerülő agrárszektorra [...] nagy szüksége volt [a hatalomnak], hiszen közismert, hogy a konvertibilis relációjú exportban kiemelkedő szerepe volt ennek az ágazatnak. Ez a kettősség magyarázza, hogy a magyar gazdaságpolitikai vezetés olyan megoldásokat keresett, amelyekkel formailag igazolható volt a szovjet példa követése, ugyanakkor a valóságban nem okozott nagyobb zavarokat a gazdálkodás működésében. Ilyennek számított az úgynevezett agrár-ipari kombinátok megszervezése. Az elsők 1971. január 5-én alakultak Tokaj-Hegyalján, Bábolnán, majd Bólyon, Agárdon stb.” CSETE 1987. 2.

„jó számokat” kellett produkálniuk, hanem *látványos technológiai fölényen, és tudományos innováción alapuló eredményt.*²⁵ Így vált az állami gazdasági szektor is a reformerek – politikai értelemben vett – bizonyítási kényszerének zászlóshajójává – különös tekintettel a Burgert vezette Bábolnai Állami Gazdaságra.²⁶ Bábolnától egy sorral hátrébb azonban hasonló elvek mentén működött még néhány, régebbi vagy újabb alapítású állami mezőgazdasági nagyüzem.²⁷

ÜZEMTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Majoros-korszak (1957–1964): kísérlet és kudarc

A Mezőhegyesi Állami Gazdaság üzemtörténeti áttekintését jelen esetben az egyes igazgatók hivatali ideje szerint fogom tagolni.²⁸ Az üzemtörténeti áttekintés annyit tesz hogy egyrészt a gazdaság szervezeti változásait igyekszem nyomon követni, másrészt a fontosabb termelési adatokat mutatom be – ez utóbbiakat kis részben szövegesen, de főleg a tanulmány végén közölt táblázatban.

1957 októberében került a gazdaság élére Majoros János, akinek vezérigazgatói kinevezésével a megelőző évtizedhez képest egy merőben új és dinamikus időszakba lépett a Mezőhegyesi Állami Gazdaság.²⁹ Majoros³⁰, bár mozgalmi ember volt, hasonlóan például Fehér Lajoshoz, Csizmadia Ernőhöz, vagy mondjuk Donáth Ferenchez, az új rendszerben agrárpolitikussá „képezte magát”, és nagy tervekkel vágott az időközben az állami gazdaság elnevezését és önirányítását visszanyerő Mezőhegyesi igazgatásába.³¹ A birtok szervezete Majoros idején

²⁵ Ezt megerősítették a Kádár-korszak kezdetén keletkezett különböző iránymutatások, mint például a KB 1958 márciusi határozata, vagy az egy évvel korábban – bár nem KB határozatként véglegesített – ún. Agrárpolitikai Tézisek. PETŐ-SZAKÁCS 1985. 334–340., ROMÁNY 1998. 345–357. Ezekben a mintavállalat szerepkörhöz tartozó elvárásokat rögzítették, mint például a szélesebb értelmében vett agrárgazdaság tenyészállatokkal és vetőmaggal való ellátását.

²⁶ A bábolnai birtok átfogó történetéhez lásd GUNST–WELLMANN 1989.; a mostani eset szempontjából alapvető fontosságú burgerti időszakhoz (1960–1989) pedig SCHLETT 2007..

²⁷ Magyarország agrártörténetében a 19. század utolsó harmadától kezdve jelentős szerepet játszottak az állami tulajdonban lévő ménésbirtokok – később, mint mezőgazdasági nagyüzemek. A szovjet típusú rendszerben kísérlet történt a ménésbirtokok szovhoz (szovjetszkoje hozjajsztvo) rendszerű átszervezésére, valamint ’negyvenes évek végén új üzemeket is alapítottak. Az így létrejött állami gazdaságok a magántulajdonú nagybirtokok 1945-ös megszűnésével szinte kizárólagos képviselőivé váltak a nagyüzemi- és mintagazdasági formának. (A szovjet típusú rendszerben az állami gazdaságok száma a kezdetben kétszáz egységet tett ki, mely szám kb. százra csökkent a ’80-as évekre.) Az ’50-es években e gazdaságok zöme veszteséges volt. A jelentős részben pozícióban maradt, két háború közti időszakában is nagybirtokokon szolgáló gazdatisztek-agrárértelemiségiek tevékenységének (Zámbó Ernő, Izinger Pál) valamint a ’60-as évek reformjainak hatására azonban az állami gazdaságok fejlődése fordulatot vett – helyesebben csak néhány kiemelt birtoké. Az állami gazdaságok közül ugyanis mindössze tíz-tizenöt ért el kiugró eredményeket, a többi leginkább a magyar mezőgazdaság átlagának környékén volt. A vállalkozási forma fejlődésének utolsó állomása a ’70-es évek végén, ’80-as évek elején bevezetett kombinát-forma, mely jelentős élelmiszer- és feldolgozóipari kapacitást csatolt az állami gazdaságokhoz. Ez az időszak az exportra lépés időszaka is: a kiemelt állami gazdaságok nemzetközileg is versenyképes termékekkel jelentős konvertibilis valutabevételt juttattak a központi költségvetésbe – ezzel is megalapozva a kései Kádár-korszakban élvezett kivételes helyzetüket. KLENCZNER 1996., MOLNÁR–MEDGYESI 1987. 87–112. Vö. IZINGER 1981a., 1981b., 1982., 1983., 2014.

²⁸ Az üzemtörténet módszertani kérdéseiről, benne a periodizáció problémáiról lásd pl.: INCZE 1979.

²⁹ TÓTH 1986. 154.

³⁰ Majoros János, született: Kondoros, 1916. november 28. Szakszerű végzettséggel nem rendelkezett. 1954 és 1956 között az MDP Orosházi Járási Bizottságának első titkára, 1954-től a Szarvasi Mezőgazdasági Technikum igazgatója. Majoros János önéletrajza. MNL BéML XXIX. 406. 79. d. Izinger visszaemlékezéseiben Fehér Lajos híveként írta le Majorost. IZINGER 2014. 123.

³¹ Jelentés 1959. november 17. ÁBTL 3.1.5. O-13008.

szakszerűbbé, adminisztrációja fegyelmezettebbé vált.³² Kuti Ernőnek, a gazdaság régi főagronómusának nyugdíjba vonulását követően Göde Hubert lett az utódja, de Hermann Lajos személyében külön főállattenyésztő is kinevezésre került.³³ Majoros idején lett főkönyvelő az az Andó Ferenc is, aki aztán folyamatosan vezető tisztségeket töltött be az állami gazdaságon belül 1989-ig.³⁴

Az új vezetés merész és innovatív elképzelésekkel vágott bele új feladatába. Ezeknek az elképzeléseknek a legfontosabbja volt, hogy teljesen meg akarták szüntetni a kerületi irányítást és korszzerű ágazati rendszerben centralizálni akarták az üzemet.³⁵ 1960 január elsejével be is vezették az ágazati irányítást, és megkísérelték meghonosítani a Mezőhegyesen addig csak mérsékelt jelentőségű baromfitenyésztést is.³⁶ A kísérlet – bár érzékelhetően komoly tudományos apparátus állt mögötte – nem járt sikerrel. A kerületekben dolgozóktól távol került a középszintű döntéshozatal, a major-rendszerre kiépített termelést a központ egyszerűen nem tudta koordinálni az ötféle állat (ló, szarvasmarha, sertés, juh, baromfi) és a sokféle cereália igényeinek megfelelően. A helyzet odáig jutott 1962-re, hogy a gazdaság éves eredménye jelentős, milliós nagyságrendű veszteséget jelzett, és szinte minden mutatóban visszaesett a termelése.³⁷ Megszűnt a korábban viszonylag hatékony kerületi ellenőrzés és szupervízió; százszámra hullottak a sertések és szarvasmarhák brucella-vírusban; 1963-ban a lucernafeldogozó üzem is tüzeset áldozat lett (többezer tonna takarmány semmisült meg); bedőlt a teteje az egyik ún. „százás” istállónak (100x30 m alapterületű szarvasmarha istálló).³⁸ Az 1964-es év vesszőfutás a vezetőség számára: nyílt politikai támadásokat kaptak, még a helyi állambiztonsági szervek is kiszálltak – néhány hónap alatt tizenegy hatósági és ügynöki jelentés született a gazdaságról.³⁹

Az 1958-es és az 1964-es mutatókat összevetve látszik, hogy nagy mértékben csökkent az őszi búza vetésterülete, mely különbséget azonban nem jelenik meg a táblázatban feltüntetett növényeknél. Ennek oka, hogy a növénypalettát – erősítve a kísérleti jelleget – jelentősen kibővítették, például rozzsal, árpával, tritikáléval⁴⁰. A hozamok terén a cukorrépa, az árukukorica, valamint a pillangósok esetében is jelentős növekedés figyelhető meg. Az állatállomány esetében 1957-től kis mértékű, egyenletes növekedés tapasztalható, melynek eredményei azonban az 1959-1961 közti elhullások következtében nem látszanak igazán. A sertésállomány regenerálása nehezebben sikerült, de a szarvasmarhák esetében is csak nagyobb mennyiségű élőállat-vásárlással tudták orvosolni a problémákat.⁴¹

³² Ez a levéltári anyag rendezettségéből jól látszik, és minden bizonnyal ez az oka annak is, hogy folyamatában csak 1957-től kezdve állnak rendelkezésre az iratok.

³³ Éves üzemterv 1958. MNL BÉML XXIX. 406. 77. d.

³⁴ Éves üzemterv 1958. MNL BÉML XXIX. 406. 77. d.

³⁵ TÓTH 1986. 133. Mezőhegyes az 1784-es alapítástól kezdve kerületi – más néven major – rendszerben működött. Ennek fejlődéséről lásd ERDÉSZ 1987., PAP 2019. Az itt tárgyalt időszak mindennapjairól, településképeről, lakosságáról lásd Vági Gábor kitűnő szociográfiáját: Vági 1994.

³⁶ Mérlegbeszámoló 1958, Gazdálkodás elemzése c. melléklet. 1–3. MNL BÉML XXIX. 406. 39. k.

³⁷ Mérlegbeszámoló 1962 7–9. MNL BÉML XXIX. 406. 44. k.

³⁸ Mérlegbeszámoló 1963, Gazdálkodás elemzése c. melléklet. 1–4. MNL BÉML XXIX. 406. 45. k. Ugyanerről: ÁBTL 3.1.5. O-13008, 45–69.

³⁹ Az első 1964. január 28-i, az utolsó szeptember 18-i.

⁴⁰ A búza és a rozs keresztezésével létrehozott, hidegtűrő takarmánynövény.

⁴¹ Mérlegbeszámoló 1964, Gazdálkodás elemzése c. melléklet. 4. MNL BÉML XXIX. 406. 46. k.

Az üzemet 1963-ban szanálni kellett (ennek eredménye az előző, veszteséges évhez képest megjelenő tetemesebb nyereség), ráadásul – részben az újonnan létrejövő környékbeli termelőszövetkezetek földigénye miatt, és részben talán „büntetésből” – több, mint 1000 hektár darabban lévő területet át kellett adni környező tsz-eknek – tagosítás címén.⁴²

Oláh-korszak (1965-1973): a növekedés bázisa

Majoros 1964 év végi menesztése után nem következhetett más, mint szervezeti és termelési racionalizálás. Ezt a feladatot 1965. január 1-gyel Losonczy Pál földművelésügyi miniszter – egyetértésben a Békés Megyei Pártbizottsággal – a héki állami gazdaság korábbi vezetőjére, Oláh Jánosra bízta.⁴³ Oláh munkásvezető volt, belügyminisztériumi múlttal, 1953 után azonban már az agráriumban dolgozott – alkalmasnak látszott tehát a „rendcsinálásra”.⁴⁴ Keménykezű vezetői stílusa több visszaemlékezésben is megjelenik, ugyanakkor jól látható, hogy az általa végigvitt gazdasági racionalizálás képezte az alapját a Supala-korszakban végbemenő intenzív fejlődésnek. Az Oláh-korszakban indult meg – apró lépésekben – a mezőhegyesi birtok nyugati irányú kapcsolatainak kiépülése. A '60-as években Nyugat-Európa gazdasági dinamikájának sajátosságai miatt kedvező piaci környezetet jelentett az agrártermékek számára. Mezőhegyes vonatkozásában 1969-ben – 1945 után – első alkalommal történt nyugati export: egy NSZK üzem vásárolt lucerna-vetőmagot.⁴⁵ Az üzletet az állami gazdaságok külkereskedelmét intéző ÁGKER bonyolította le.⁴⁶ Megjelentek a szintén nyugatnémet vagy osztrák lótulajdonosok is Mezőhegyesen.⁴⁷

Az Oláh-féle vezetés a munkáját azonban mindenekelőtt a gazdaság rekonstruálásával kellett, hogy kezdje.⁴⁸ Visszaállították a kerületi rendszert – igaz, némileg koncentráltabban, immár hat központtal.⁴⁹ Új állatorvosi ellátási szisztémát és ügyeletet vezettek be, nagyon szigorú higiéniát írtak elő az istállókban.⁵⁰ Jelentősen leszűkítették a termelési portfóliót is: állatokból csak

⁴² Sz. LUKÁCS 1972. 69., ÁBTL 3.1.2. M-29456. Jelentés 1964. október 11.

⁴³ TÓTH 1986. 154.

⁴⁴ ÁBTL 3.1.5. O-13008, Jelentés 1964. december 15. Oláh rendelkezett agrárvégzettséggel – 1953-54-ben végezte el esti tagozaton a Mezőtúri Mezőgazdasági Technikum képzését. Izinger 2014, 131.

⁴⁵ MNL BÉML XXIX. 406. 49. d. Mérlegbeszámoló 1969, Gazdálkodás elemzése c. melléklet. 7.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.2. M-29456 Jelentések 1967. március 4., május 23., június 5., október 29. Kurt és Ernst Baguzat, Fritz Jensen, valamint a magyar származású Georg Hollander (Hollander György) tartottak 1945 után először nyugati állampolgárként lovakat Mezőhegyesen – mindhárman a lovassportban voltak érdekeltek, és jó kapcsolatot ápoltak több mezőhegyesi lovasedzővel és a gazdaság néhány középvezetőjével.

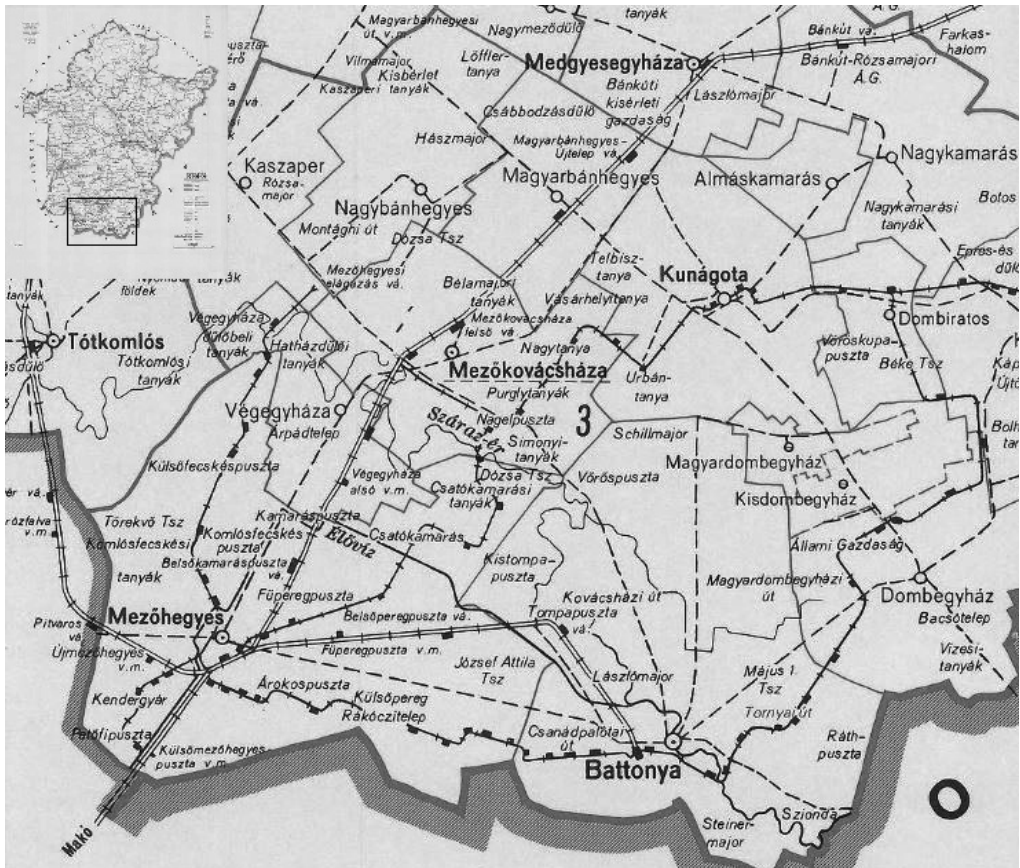
⁴⁸ Vö. BORBÁS 1973. 78–121. Borbás Lajos szakszervezeti bizottság által 1973-ban kiadott könyve sajátos lenyomata a Mezőhegyesen különösen abszurdnak ható „munkásmozgalmi” helytörténetnek. Az 1945 előtti világ – valóban nagymértékű – szociális hiányosságainak propagandisztikus bemutatásán, és az akkor szegényparaszti sorban élő, de a kötet megjelenésekor a birtokon, vagy annak párszervezetében – gyakran nagy befolyással – működő szereplők helyzetértékelésén túl azonban sokat megtudhatunk belőle Oláh személyének egykorú recepciójáról is. A kötetben megszólalók nagyra értékelték, sőt idealizálták Oláh keménységét, „agrárproletár” háttérét, a „rendcsinálásra” való affinitását. Az efféle szemlélet nyilván ebben az alacsony műveltségű, pártos, és mindenféle technológiai, agrárökonomiai, piaci indíttatással szemben ellenséges közegben volt a legerősebb. Ugyanakkor már a '70-es, '80-as években is a birtokon élők, dolgozók körében végzett körkérdéseim alapján Oláh megítélése és emlékezete rendkívül pozitív, nosztalgikus volt. Az ő időszakát, legendás keménységét egyfajta újraalapításként is értékelték akkor a helyiek.

⁴⁹ 1957-ig tizenöt major/kerületközpont működött. Oláh idején ebből – nagyobb illetékességi területtel – hatot állítottak vissza: Ómezőhegyes, Csatókamarás, Komlósfecskés, Peregpuszta, Újmezőhegyes, Árokpuszta. TÓTH 1986. 136.

⁵⁰ Uo.

a szarvasmarha, a sertés és a – gazdaságilag immár teljesen eljelentéktelenedett – ló, a cereáliákból pedig a kukorica, az őszi búza és lucerna, valamint a cukorrépa maradt meg.⁵¹ A '70-es évek eleji mérlegbeszámolók számaiból kitűnik: habár a területnagyságon látszik az 1964-es tagosítás eredménye, minden más mutatóban nagyságrendi növekedés volt a korábbi adatokhoz képest. A termelési koncentráció eredményeképpen az őszi búza vetésterülete újra elérte a Majoros-korszak előtti, a cukorrépaé pedig közel megháromszorozódott 1964-hez képest. A sertésszám nagyfokú emelkedést mutat, de a szarvasmarha állomány növekedése is számottevő volt. A mélyreható változásokat azonban a nyereség mértéke jelzi: 1973-ra a gazdaság volumenéhez és lehetőségeihez igazodó, 46 millió forintos értéket láthatunk.

Ahogy az 1971-es mérlegbeszámolóhoz csatolt igazgatói-főkönyvelői szöveges jelentés fogalmaz: „A gazdasági reform megvalósításának első három évében a Mezőhegyesi Állami Gazdaság kedvező irányú fejlődése tapasztalható. A kötelező előírások helyett alkalmazott gazdasági szabályozók olyan ösztönző erőt képviseltek, mely nagymértékben elősegítette a gazdaság fejlődését, a nehézségeink ellenére is kielégítő eredményeink elérését”⁵²

1. kép: Mezőhegyes és környéke 1973. (Forrás: <https://maps.hungaricana.hu>)

⁵¹ Mérlegbeszámoló 1969, Gazdálkodás elemzése c. melléklet. 11. MNL BÉML XXIX. 406. 49. d.

⁵² Főigazgatói-főkönyvelői jelentés 1971. december 18. (Mérlegbeszámoló melléklet) MNL BÉML XXIX. 406. 50. d.

A Supala-korszak (1974-1984): intenzív növekedés

A termelési mutatók azt jelzik, hogy az 1974 januárjában igazgatóvá kinevezett Supala Pál ideje alatt a Mezőhegyesi Állami Gazdaság az egyik legjobb periódusát élte. Köszönhetően az Oláh-időszak racionalizáló tevékenységének, termelés a '70-es évek közepétől sokkal koncentráltabban és *intenzívebben* folyhatott – egyes ágazatokban sikerült megszervezni a vertikális *iparszerű termelési rendszereket* is. A vetőmag-előállítás – elsősorban a kukoricáé, valamint a cukorrépáé – és a tejelő szarvasmarha-tenyésztés terén nemzetközileg is figyelemre méltó eredmények születtek. A termelés mutatóinak nagyságrendje magyar viszonylatban csak Bábolnához és Nádudvarhoz volt mérhető – más termékszerkezetben: Mezőhegyesen a már említett kukorica és cukorrépa hozamai növekedtek nagy mértékben, az állattenyésztés esetében pedig – a tejtermelésen túl – a sertéshús-előállítás ért el kimagasló számokat.⁵³

A nem mindennapi növekedés mögött több tényező is meghúzódott. Mindenekelőtt ebben az időszak vált igazán értékesé, hogy a gazdasági reform visszavonása csak mérsékelten érintette a mezőgazdaságot – és legkevésbé az állami gazdaságokat. A nagypolitikában elszenvedett vereségét követően az agrárlobbi sikeres „utóvédharcot” folytatott annak érdekében, hogy a vállalatirányítás liberalizációja megmaradjon ebben a szektorban – nyilvánvalóan ez nem sikerülhetett volna a kiemelkedő termelési eredmények nélkül, melyek mintegy folyamatosan legitimálták ezt a lobbizást.⁵⁴ A közvetlen hatalmi centrum alatti szakigazgatási kormányzati szervek élén olyan vezetők – miniszterek és államtitkárok – álltak, akik személyes ügyüknek tekintették a kiemelt állami gazdaságok sikerességét.⁵⁵

Helyi szintű politikai háttér oldaláról nézve mindenekelőtt maga Supala Pál személye a megkerülhetetlen.⁵⁶ Az igazgató a megyei pártfunkcionárius volt megelőzőleg – bár a helyi szinten agrárügyeket vitt – de nem tartozott igazán sem a reformekhez, sem a munkásellenzékhez.⁵⁷ Mindazonáltal az, hogy Supala a megyei pártélet magasabb szintjén volt „beágyazott”, megkímélte a belső hatalmi harcoktól a gazdaságot.

Karakteres újdonság volt, hogy a gazdaság mély és kiterjedt szakmai külkapcsolatokat épített – építhetett – ki a '70-es évek végétől. A gazdaság vezetőinek nyugati útjai – az Egyesült Államoktól, Dánián, Hollandián át az NSZK-ig – évente többször is ismétlődtek, és hasonlóképpen a viszontlátogatások is. Szakmai díjakat adtak és kaptak, egymás konferenciáira jártak a magyar, osztrák és német kollégák, de a kapcsolatok előnyei a termelési eredményekben is megmutatkoztak.

A '70-es évek második felében valósággal „felrobbantak” a mutatók. Ez legjobban a szarvasmarha-tenyésztésben, annak tudományos háttérében, valamint a gépesítés minőségi emelkedésében volt tetten érhető. Előbbi esetében egy amerikai törzstenyésztésből holstein-fríz génbankot hoztak létre Mezőhegyesen, 1976-ban elvégezték a teljes állomány brucella-vírus mentesítését,

⁵³ TÓTH 1986. 138, MOLNÁR–MEDGYESI 1987. 409.

⁵⁴ ROMÁNY 1998. 391–412.

⁵⁵ A Földművelésügyi Minisztérium/Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium (MÉM) miniszteri pozícióit a Kádár-korszak második felében Dimény Imre, Romány Pál és Vánca Jenő töltötték be. Közülük ketten is az állami gazdaságok világából jöttek, és mindhárman rendelkezett egyetemi-tudományos háttérrel is. OROSZ–FÜR–ROMÁNY 1996. 793–794.

⁵⁶ Supala Pál, született: Gyula, 1925. július 23. Agrármérnöki végzettségű, 1952 óta volt az MDP tagja. 1970 és 1973 között az MSZMP Békés Megyei Bizottságának titkára. Supala Pál káderlapja 1974. MNL BÉML XXXV.1. 2. d. 69. ő.e.

⁵⁷ IZINGER 2014. 116.

és képesek voltak a szarvasmarhák mesterséges megtermékenyítésére is.⁵⁸ 1984-ben a tejhozam elérte a 6000 l/tehén/év mennyiséget, ami azt jelentette, hogy Mezőhegyes évente 17 millió liter nyerstejet bocsájtott ki.⁵⁹ A holstein-fríz és a magyar tarka fajták keresztezésével pedig tovább fokozták a tejtermelést.

A szántóföldi kultúrák esetében korszerű és hatékony műtrágya-szabadalmakat vettek át Ausztriából, a linzi székhelyű Schering cégtől.⁶⁰ Ami azonban a leglátványosabb volt, hogy megjelentek az „ikonikus” nyugati munkagépek: Claas, John Deere, New Holland.⁶¹ A traktát és MTZ-eket néhány év alatt le is váltották. A fejlődés a cereáliák terén a kukoricában mutatkozott meg legjobban: a korábbi 5-6 tonna/ha hozamok után elérték a 8 t/ha hozamot.

A gazdaság területileg, szervezetileg is növekedett: 1974-ben a dombegyházi, 1977-ben a bánkút-medgyesegyházi gazdaságot csatolták hozzá.⁶² Ez maga után vonta a megnagyobbított gazdaság átszervezését. Dombegyház egy közel 3000 hektáros területű, viszonylag fejlett termelési kultúrával rendelkező üzem volt. Gazdálkodásának profilja lényegében egyezett Mezőhegyesével, földrajzilag pedig csak Battonya települése választotta el egymástól a két gazdaságot. Bánkút esetében némileg más volt a helyzet: bár itt is hasonló termelési profilról beszélhetünk, de ez már kicsit távolabb feküdt Mezőhegyestől, ráadásul ez a vállalat évek óta vesztséget termelt, így Mezőhegyes a fúzióval valójában a szanalástól „mentette meg”.⁶³

A korábbi hat kerületet háromra vonták össze (Ómezőhegyes, Csatókamarás, Peregpuszta), és kerületi státuszban integrálták be Dombegyházát és Bánkútot, valamint önálló, ágazati-vertikális üzemágnaként kiszervezték a szántóterülethez közvetlenül nem kötődő ágazatokat: ilyenek voltak az önálló sertésenyésztés, a vetőmagtermelő üzem, a takarmányfeldolgozó, a gépjavítási és szállítási üzemág, építészeti üzem, a laboratórium, a szarvasmarha tenyésztés.⁶⁴ A sertéságazatot 1982-ben, bábolnai mintára, vertikális Ipszerű Sertés hústermelési Rendszerre fejlesztették.⁶⁵

⁵⁸ Mérlegbeszámoló 1976, Gazdálkodás elemzése c. melléklet 3–12. MNL BÉML XXIX. 406. 52. d.

⁵⁹ Mérlegbeszámoló 1984, Gazdálkodás elemzése c. melléklet 7. MNL BÉML XXIX. 406. 58. d.

⁶⁰ Vezetői értekezletek iratai 1977–1989. Vezetői Értekezlet 1981. december 3. MNL BÉML XXIX. 406. 87. d.

⁶¹ TÓTH 1986. 160–164. Ha nem is ilyen színvonalon, de a mezőgazdaság és különösen az állami gazdaságok gépesítése és növekvő iparianyag-felhasználása igen erős országos tendencia volt.: „[...] a magyar mezőgazdaság fejlődését az 1960-as évektől az ipari eredetű anyagfelhasználás (műtrágya, növényvédő szer, gép, üzemanyag stb.) rohamos növekedése jellemezte. A mezőgazdaságban felhasznált ipari eredetű anyagok aránya 1968-ban a bruttó termelési értéknek 52,4%-a, 1978-ban pedig már 65%-a volt. Az állami gazdaságok mezőgazdasági termelésének anyagköltség-hányada azonban már a vizsgált időszak végén elérte a 80, de a termelészövetkezetekben is megközelítette a 70 %-ot.” NÉMETI 1981. 147.

⁶² NÉMETI 1981. 137.

⁶³ Vezetői értekezletek iratai 1977–1989. Vezetői Értekezlet 1978. január 30. MNL BÉML XXIX. 406. 87. d.

⁶⁴ TÓTH 1986. 141–142.

⁶⁵ TÓTH 1986. 141–142.

feldolgozó- és élelmiszeripari kapacitását – elsősorban annak legjelentősebbjével, a cukorgyárral, mely szintén önálló üzemegységként tagozódott be.⁶⁹ Mezőhegyes ugyan – ellentétben Bábolnával vagy az Eger-Mátravidéki Borgazdasági Kombináttal – nem kapott önálló exportjogot, de a '80-as évek közepén már jelentős konvertibilis valutabevétel (főleg nyugatnémet márka) származott a birtok exportjából.⁷⁰ Az így létrejövő Mezőhegyesi Mezőgazdasági Kombinát 1984-ben az állami gazdaságok egyik éllovasa volt, több, mint százmillió forintos nyereséggel, közel 10 %-os (!) beruházási rátával.⁷¹ Hasonló számokat csak Agárd, Bóly, Dalmand, valamint az abszolút első Bábolna tudott felmutatni.⁷²

Az Andó-korszak (1985-1989): holtponton

Supala Pál 1985-ben nyugdíjba vonult, helyét Andó Ferenc vette át, őt pedig a közgazdasági igazgatóhelyettesi pozícióban Miskucza Péter követte, fenntartva ezzel a három főből álló vezetői struktúrát.⁷³ A '80-as évek második felében érdemi változás az állami gazdaságok szervezetét illetően nem történt, és a termelési mutatók is az előző időszak ütemében növekedtek – azonban ennek a növekedésnek egyre nagyobb volt az ára. A világpiacon egyre emelkedő energiahordozó-árak, valamint a forint gyengülése következtében egyre drágábbá vált a külföldi technológiák importálása – lemondani ezekről viszont nem lehetett, hiszen ez jelentette a bel- és KGST piacokon Mezőhegyes legfőbb versenyelőnyét. A hazai hatalmi-politikai konfigurációban pedig a kivételezett státusz alapját.

Mindazonáltal a termelésben bizonyos területeken sikerült fokozni a mutatókat: a cukorrépa hozama tartósan 50 tonna fölött maradt, és a kukorica is a 8 tonnás szint fölött stabilizálódott – sőt, közelítette a 9 tonnát. Egyértelmű emelkedés mutatkozott a sertésállomány létszámában is. Azonban a szarvasmarha-tenyésztéshez és a tejtermeléshez kapcsolódó mutatók inkább stagnáltak, vagy csökkentek. A munkavállalói létszám is 3000 fő alá ment, de ami a legfontosabb: az 1987-es rekordösszegű, 246 millió forintos vállalati nyereség, drasztikusan csökkent, két év múlva kétharmadával, 87 millió forintra apadt.

Hogy a gazdaság '80-as évekbeli problémái világossá váljanak, némileg ki kell lépnie a dolgozatnak az üzemtörténet keretei közül, és röviden meg kell vizsgálni a pénzügyi és hatékonysági kérdéseket is. Az ugyanis, hogy – kapitalista vonások ide vagy oda – mégsem egészen piaci körülmények között, azaz megtérülési kényszerben működött Mezőhegyes, az Supala-korszak nagy értékű beruházásai kapcsán élesen megmutatkoztak. Az ezer forint eszközértékre jutó termelési érték 1983-tól drasztikusan elkezdett csökkenni, a korábbi 600 és 700 forint között mozgó – szintén nem túl nagy hatékonyságot jelző – értékek 500 forintos nagyságrendbe csökkentek – vagyis a nem csak piaci, hanem politikai intenciókból is vásárolt nagy értékű berendezések és technológiák nem hoztak – ilyen hatalmas, ésszerűtlen beruházási ráta mellett nem is hozhattak – megtérülést.⁷⁴ 1987-ben aztán a költségvetési kapcsolatok terén is fordulópont következett

⁶⁹ TÓTH 1986. 139. A cukorgyár történetéről: TOKOVICS-VITAY 1989.

⁷⁰ MOLNÁR-MEDGYESI 1987. 119. Mint ismeretes, a Kádár-korszakban a külkereskedelmet az ún. -impexek – Monimpex, Agroimpex, az állami gazdaságok esetében pedig a már említett ÁGKER – bonyolították, központi irányítás alatt. Az impexekről bővebben lásd: Borvendég 2017.

⁷¹ Mérlegbeszámoló 1984. 3–4. MNL BÉML XIX. 406. 58. d.

⁷² MOLNÁR-MEDGYESI 1987. 402–414.

⁷³ Vezetői értekezletek iratai 1977–1989. Vezetői Értekezlet 1984. február 7. MNL BÉML XXIX. 406. 87. d.

⁷⁴ Mérlegbeszámolók 1985–1989. MNL BÉML XXIX. 406. 58.–60. d.

be: az '50-es évek időszaka óta először fordult elő, hogy az állami elvonások meghaladták az állami beruházások mértékét.⁷⁵ Ezzel megindult Mezőhegyes (és az állami gazdaságok) hozszadalmas agóniája, mely a 2004-es (ill. a 2001-es) privatizációval ért véget. Mindezek mellett két jelentős külkapcsolatot sikerült még kiépíteni 1985 után is. A kanadai Hays Farm Ltd.-vel a szarvasmarhák mesterséges megtermékenyítésére hoztak létre egy génbankkal is rendelkező kísérleti telepet, míg a Fr. Strube Saatzucht NSZK-beli vetőmagtermelő céggel a cukorrépa-vetőmag előállítás és kísérleti termesztés terén mélyítették el a – korábban inkább csak felületesnek mondható – kapcsolatokat.⁷⁶

FR. STRUBE SAATZUCHT
SÖLLINGEN

☐ **FR. STRUBE Saatzucht Söllingen, Postfach 83, 3331 Söllingen** ☐

Herrn Generaldirektor
Andó Ferenc
Landwirtschaftliches Kombinat
Mezőhegyes
Kozma Ferenc u. 30.
H - 5820 Mezőhegyes

☐ **Bei Rechnung und Lieferung anheben** ☐

Ihre Zeichen: _____ Ihre Nachricht vom: _____ Unsere Zeichen: **SÖLLINGEN, den 11.2.1986** II-b

E i n l a d u n g

Sehr geehrter Herr Generaldirektor Andó!

Wir möchten Sie und Ihre Zuckerrüben-Experten hiermit herzlich einladen zu einem

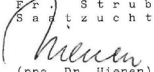

Informationsbesuch

zu uns nach Söllingen.
Wir möchten Ihnen gerne Gelegenheit geben, unser Unternehmen und unsere Aktivitäten kennenzulernen und um mit unseren Herren über Fragen des Zuckerrübenanbaus und der Saatgutproduktion zu diskutieren und über die Weiterentwicklung unserer Zusammenarbeit zu sprechen.
Bezüglich eines Termins dürfen wir vorschlagen:

a) im Mai (7.-13. Mai), wenn in Hannover die große internationale Agrarausstellung der Deutschen Landwirtschafts-Gesellschaft stattfindet
oder
b) in Verbindung mit Ihrer Reise nach Holland.

Wir bitten Sie freundlichst, unseren Vorschlag wohlwollend zu prüfen. Wir hoffen, daß Sie unsere Einladung akzeptieren.
Bitte geben Sie uns bald Telex-Nachricht, damit wir mit den Reservierungen und Vorbereitungen beginnen können.

Mit freundlichen Grüßen
Fr. Strube
Saatzucht

 (ppa. Dr. Hienen) (i.A. Schmidt)

P.S. Über die Ausstellung in Hannover legen wir Ihnen eine Kopie bei.

— Mitglied der Samen-Union GmbH, Hannover, Bldhstr. 7 —
— Mitglied der Zuckerribe-Züchtungsgemeinschaft Strube-Drümmen —

5. kép: A Fr. Strube Saatzucht meghívója Andó Ferencnek üzemlátogatásra és szakmai találkozóra, 1986.

(Forrás: MNL BéML XXIX. 406. 89. d.)

⁷⁵ Mérlegbeszámoló 1987 4. MNL BéML XXIX. 406. 59. d.

⁷⁶ Külföldi kapcsolatok jelentései, levelezései 1985–1989 MNL BéML XXIX. 406. 89. d. A doboz kb. kétharmad részben az e két céggel folytatott levelezést tartalmazza.

ÖSSZEGZÉS

Andó Ferenc – nem vállalva a kapitalista átalakulásban a gazdaságra váró új kihívásokat – 1989-ben nyugdíjba vonult; őt megbízott igazgatóként Papp követte, azonban a '90-es évek gazdasági és politikai átalakulása a kombinát dezintegrációját eredményezték. 2004-ben a birtokot magánosították, csak a lótenyésztés maradt meg állami fenntartásban, néhány száz hektáron gazdálkodva. A mezőhegyesi gazdaság Nemzeti Ménesbirtok és Tangazdaság zRt. néven 2017-től újra állami tulajdonú nagyüzemként működik.

A mezőhegyesi birtok 1957 és 1989 közti bő harminc évének értékelésére bátran használhatjuk az ellentmondásos kifejezést. Az országos hatalmi játszmák lehetővé tették a gazdaság számára, hogy kivételezett státuszára támaszkodva különböző gazdálkodási és technológiai újításokat vezessen be, külkapcsolatokat építsen ki. Nem túlzás azt sem feltételezni, hogy ebben a döntéshozók részéről – nem csak helyben, de a mikroszektor, sőt, az agrárgazdaság szintjén is – volt egy jellegzetesen kádári, relatív helyzetértékelésen és különböző összehasonlítási kényszereken alapuló demonstrációs szándék is. Amikor ez a kivételes státusz különböző részeredményekhez (valutabevételhez) jutatta Mezőhegyest, akkor még tovább növelték az amúgy sem *elsősorban* gazdaságossági szempontokból kialakított beruházási ütemet. Ezt az ütemet azonban a birtok piaci fejlődése nem volt képes tartani. A nem-gazdasági, nem-piaci, hanem politikai és presztízsszempontok – áttételesen, az országos költségvetés egyensúlyhiányán és a hiteleken keresztül, valójában az 1956-os forradalom élményéből táplálkozó kádári „életszínvonal-politika” – vezette birtokfejlesztés egy olyan szervesen fejlődéshez vezetett, amely óriási szakadékokat hozott létre a birtok költségvetési struktúrájában és a beruházások megtérülésében. A helyzet ugyanakkor azért ellentmondásos és nehezen megfogható, mert ezek a politikai- és presztízsszempontok tették egyáltalán lehetővé, hogy a birtok a fejlődését elősegítő technológiához és tudáshoz hozzájusson. Igaz, hogy ezeknek az inkorporálása során, a valós piaci lehetőségekhez igazítva, lassítani kellett volna a fejlesztés ütemét. Ez azonban a '70-es évek végén a reform újraindításában reménykedőktől elvett volna egy látványos, hivatkozható – igaz, rezervátumba szorult – mintavállalatot (vagy legalábbis annak percepcióját); az árfolyamvesztéseket nyögő központi költségvetéstől pedig súlyos exportbevételeket.

Mindezekkel együtt is tiszteltre méltóak azok az innovációs eredmények, melyeket a tárgyalat időszakban a kukorica- és cukorrépa-termesztésben és vetőmag-előállításban, valamint a szarvasmarha tenyésztésben elértek. A birtok dezintegrációjával, majd privatizációjával ezek elérhetősége a szélesebben vett agrárszektor számára ugyan lecsökkent, néhány évtized erejéig zárójelbe téve az „állami gazdasági ethosz” által diktált szerepet. A létrehozott és felhalmozott szaktudás, a humán erőforrás és maga az infrastruktúra azonban tartósan hozzájárult a magyar mezőgazdaság magas szintű tudományos és K+F háttérének stabilizálásához.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BéML)

XXXV.1.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Békés Megyei Bizottságának iratai

XXIX. 406.

Mezőhegyesi Állami Gazdaság (Ménésbirtok Zrt.) iratai 1945–2004

Állambiztonsági Szolgáltatások Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.5. O-13008

Békés Megyei Állami Gazdaságok (objektum dosszié)

3.1.2. M-29456

„Sándor” fn. ügynök (munkadosszié)

BEREND T. IVÁN (1988): *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

BORBÁS LAJOS (1973): *Mezőhegyesi közkatonák*. Mezőhegyes, Mezőhegyesi Állami Gazdaság Szakszervezeti Bizottsága.

BORVENDÉG ZSUZSANNA (2017): Az „impexek” kora. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

BÖRÖCZ JÓZSEF (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle* 2. évf. 3. sz. 3–20.

CSETE LÁSZLÓ (1987): A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok fejlődése (1976–1985). *Gazdálkodás* 31. évf. 4. sz. 1–6.

CSIZMADIA ERNŐ 1988: *Csizmadia Ernő válogatott művei*. S. a. r.: Fekete Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó.

DONÁTH FERENC (1977): *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–75*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ERDÉSZ ÁDÁM (1987): *A mezőhegyesi ménésbirtok gazdálkodása a két világháború között*. Békés Megyei Levéltár.

FEITL ISTVÁN (2016): *Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében 1949–1974*. Budapest, Napvilág Kiadó.

FÖLDES GYÖRGY (2018): *Ívek és töréspontok. Tanulmányok*. Budapest, Napvilág Kiadó.

GERMUSKA PÁL (2011a): „...nem tudunk egyensúlyba kerülni”. Külkereskedelmi árkiegyenlítés – költségvetésen kívül és belül. In Bánkuti Gábor – Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem: tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan. 383–394.

Germuska Pál (2011b): Az új szakasz új megvilágításban: Nagy Imre első miniszterelnöksége és a költségvetés válsága. In Katona, Csaba (szerk.): *Gödörből gödörbe: mindennemű válságok Magyarharbonban a 19. és 20. században*. Szombathely, Vas Megyei Levéltár. 117–132.

GERMUSKA, PÁL (2014a): Failed Eastern integration and a partly successful opening up to the West: the economic re-orientation of Hungary during the 1970s. *European. Review of History/ Revue Europeenne D'Histoire*. Vol. 21./2. 271–291.

GERMUSKA PÁL (2014b): Elvesztegetett fél évtized: Gazdasági válság és válságkezelés Magyarországon, 1973–1979. *Aetas* 29. évf. 4. sz. 125–144.

GUNST PÉTER – WELLMANN IMRE (1989): *A 200 éves Bábolna múltjából*. Bábolna, Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát.

HORBULÁK ZSOLT (2018): Gazdasági reformkísérletek Csehszlovákiában a szocializmus idején. *Világtörténet* 8. évf. 3. sz. 399–414.

INCZE MIKLÓS (szerk.) 1979: *Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

IZINGER PÁL (1981a): Így fejlesztettük állami gazdaságainkat. Interjúkötet. Komló László (szerk.). Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

IZINGER PÁL (1981b): Az első évtized. *Valóság* XXIV. évf. 6. sz. 26–36.

IZINGER PÁL (1982): A második évtized. *Valóság* XXV. évf. 5. sz. 36–51.

IZINGER PÁL (1983): A harmadik évtized. *Valóság* XXVI. évf. 3. sz. 38–52.

IZINGER ANNA (szerk.) (2014): *Izinger Pál életútja az uradalmak világából a XXI. századba*. Hanák Gábor interjúja alapján szerkesztette Izinger Anna. Budapest, Osiris Kiadó.

KALMÁR MELINDA (2014): *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer (1945–1990)*. Budapest, Osiris Kiadó.

KLENCZNER ANDRÁS (1996): Az állami gazdaságokról. In Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok*. Budapest, Mezőgazda Kiadó. 695–704.

KORNAI JÁNOS (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, HVG Kiadói Rt..

KORNAI JÁNOS (2007a): A reformszocializmus belső ellentmondásai. In: Uő: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Nyolc tanulmány*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 32–49.

KORNAI JÁNOS (2007b): Piaci szocializmus? Szocialista piacgazdaság? In Kornai János: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Nyolc tanulmány*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 50–61.

MITROVITS MIKLÓS (2014): Együtt vagy külön utakon a szocializmushoz? A desztalinizáció első szakasza Kelet-Közép-Európában. *Századok* 148. évf. 1. sz. 91–115.

MITROVITS MIKLÓS (2015): Lehetséges volt-e legyőzni a kapitalizmust? A kelet-közép-európai reformok és a gazdasági növekedés. *Eszmélet* 27. évf. 107. sz. 109–136.

- MOLNÁR ISTVÁN – SZABÓNÉ MEDGYESI ÉVA (1987): *Az állami gazdaságok Magyarországon*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- NÉMETHI LÁSZLÓ (1981): Magyarország élelmiszer-gazdasága a hetvenes években. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- NYERS REZSŐ (1988): *Útkeresés – reformok*. Budapest, Magvető Kiadó.
- OROSZ ISTVÁN – FÜR LAJOS – ROMÁNY PÁL (szerk.) (1996): *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok*. Budapest, Mezőgazda Kiadó.
- PAP PÉTER ISTVÁN (2019): Ménesbirtokból szovhoz? A Mezőhegyesi Állami Gazdaság rekonstrukciója és átszervezése 1945–1957. In: Várkonyi Péter (szerk.): *Historia Nostra III*. Eger, Liceum Kiadó. 151–174.
- PAPP ISTVÁN (2017): *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe*. Pécs–Budapest, Kronosz Kiadó–ÁBTL.
- PETŐ IVÁN – SZAKÁCS SÁNDOR (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- RAINER M. JÁNOS (2011): *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan Kiadó.
- RAINER M. JÁNOS (2018): A szocializmus újratervezése. Magyar kísérlet az ötvenes évekből. In: Keller Márkus – Tabajdi Gábor (szerk.): *Újratervezések. Magyarország a jelenkorban. Évkönyv XXII*. Budapest, 1956-os Intézet Alapítvány–OSZK. 13–47.
- RAINER M. JÁNOS (2019): A termelési viszonyoktól a polgári nyilvánosságig. Az újratervezés (kritikai) fordulata a „szocializmus” negyedik évtizedében. In: Uő (szerk.): *„Hetvenes évek”. Magyarország a jelenkorban. Évkönyv XXIV*. Budapest, 1956-os Intézet Alapítvány. 54–98.
- RAINER M. JÁNOS (2021a): A szocializmus „hivatásos” újratervezése az 1960-as években. In: Verók Attila – Pap József (szerk.): *Akit Clío elbűvölt: In honorem Romsics Ignác*. Eger, Liceum Kiadó. 253–266.
- RAINER M. JÁNOS (2021b): A szocializmus újratervezése a hatvanas években. A „társadalmimechanizmus-reform” magyar kalandja. In: Uő (szerk.): *Elit és szubelit a Kádár-korszakban – közelítések. Magyarország a jelenkorban. Évkönyv XXVI*. Budapest–Pécs, 1956-os Intézet Alapítvány–Kronosz Kiadó. 165–210.
- ROMÁNY PÁL (1998): Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó. 345–437.
- ROMÁNY PÁL – TAMÁSI MIHÁLY (2002): *Agrárpolitikai fordulatok – agrártársadalmi változások*. Szeged, Bába Kiadó.
- ROMSICS IGNÁC (1999): *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó.
- ROMSICS IGNÁC (2008): Gazdasági reformok a Kádár-korban. In: Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest, Osiris Kiadó. 113–122.
- SCHLETT ANDRÁS (2007): *Sziget a szárazföldön. A Bábolnai Állami Gazdaság története 1960 és 1990 között*. Budapest, Szent István Társulat.

- SZ. LUKÁCS IMRE (1972): *Viharsarki állami gazdaságok 1949–1969*. Zsibók András, (magánkiadás).
- SZEDERKÉNYI HENRIK (1965): *Mezőgazdasági nagyüzemek kialakításának tapasztalatai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- TOKOVICS JÓZSEF – VITAY JÁNOS (1989): *A 100 éves Mezőhegyesi Cukorgyár*. Budapest, Interpress Kiadó.
- TÓTH ISTVÁN (1986): *Mezőhegyes 200 éve*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- UNGVÁRSZKI ÁGNES (1989): *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon (1948–1988)*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- VÁGI GÁBOR (1994): *Mezőhegyes. Kardos Sándor képeivel*. S. a. r.: Závada Pál. Budapest, Századvég Kiadó.
- VALUCH TIBOR (2008): A piaci szocializmus. Közelítések, értelmezések, értékelések. In: Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Közelítések a kádárizmushoz. Évkönyv XV*. Budapest, 1956-os Intézet. 85–108.
- VARGA ZSUZSANNA (2000): Mezőgazdasági reformmunkálatok (1961–1964). *Múltunk* 45. évf. 2. sz. 253–282.
- VARGA ZSUZSANNA (2004): Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. In: Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest, L’Harmattan–1956-os Intézet. 99–125.
- VARGA ZSUZSANNA (2006): Hatalom és agrárkérdés Magyarországon a Kádár-korszakban. In Gergely Jenő (szerk.): *Fejezetek az új- és jelenkori magyar történelemből*. Budapest, L’Harmattan–ELTE TDI. 259–335.
- VARGA ZSUZSANNA (2009): Az agrár-elit néhány jellegzetessége a Kádár-korszakban. In Gebei Sándor – Makai János – Bartók Béla: *Történészként a katedrán: tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára*. Eger, Líceum Kiadó. 277–285.
- VARGA, ZSUZSANNA (2010): Reshaping the socialist economy: the Hungarian case. In Majoros, István – Maruzsa, Zoltán – Rathkolb, Oliver (szerk.): *Österreich und Ungarn im Kalten Krieg*. Budapest–Wien, ELTE BTK Új-és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék – Universität Wien Institut für Zeitgeschichte. 407–420.
- VARGA ZSUZSANNA (2013): *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakájában*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- VARGA ZSUZSANNA (2014): Kiütkeresés az agrárszektor válságából az „Új szakasz” (1953–1954) idején. *Századok* 148. évf. 1. sz. 116–132.
- VARGA ZSUZSANNA (2019): Kényszerpályáról a vállalati mozgástér felé. A mezőgazdasági termelőségvetkezetek első két évtizede Magyarországon, 1948–1968. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2019. Uradalom – Vállalat*. Budapest, MTA BTK – Hajnal István Alapítvány. 391–410.
- VARGA, ZSUZSANNA (2021): *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country*. New York, Rowman and Littlefield.

MELLÉKLET

Fontosabb szántóföldi növények termelési adatai 1957–1989

(A Mezőhegyesi Állami Gazdaság/Kombinát mérlegbeszámolóinak alapján.)

Forrás: MNL BÉML XXIX. 406. 38–59. d.)

0 = nincs adat	őszi búza		cukorrépa		kukorica		pillangósok	
	terület (ha)	hozam (kg/ha)	terület (ha)	hozam (kg/ha)	terület (ha) (összes)	hozam (kg/ha) (csak áruk.)	terület (ha)	hozam (kg/ha)
1957	3 441	2 272	851	23 457	2 965	3 988	3 475	3 461
1958	2 813	2 377	812	20 336	2 876	3 497	0	0
1959	2 764	2 482	791	22 008	2 549	3 759	0	0
1960	2 439	2 588	767	24 655	2 651	4 021	0	0
1961	2 235	2 920	707	24 659	2 876	4 130	2 799	3 764
1962	1 987	2 665	576	27 332	2 564	4 784	2 229	4 598
1963	1 902	2 840	481	26 743	3 061	4 786	2 557	5 534
1964	1 870	2 726	612	31 238	3 002	5 002	2 431	4 751
1965	1 912	3 264	653	32 529	2 895	4 839	2 344	5 548
1966	2 560	3 320	621	33 711	2 923	4 743	2 212	4 066
1967	2 612	3 324	634	35 383	2 960	4 722	2 178	5 176
1968	2 911	3 429	611	37 055	2 912	5 329	1 889	5 332
1969	3 007	3 451	600	38 863	3 205	5 745	1 767	5 647
1970	3 309	2 795	605	34 612	3 513	5 391	1 868	5 986
1971	0	0	0	0	0	0	0	0
1972	2 954	4 275	1 134	26 549	3 889	6 140	1 415	6 138
1973	3 006	4 631	1 653	33 659	3 811	7 162	1 597	7 781
1974	4 007	4 175	2 027	32 176	3 987	7 074	1 529	7 315
1975	4 096	3 942	2 046	36 754	3 856	7 689	1 475	9 196
1976	4 185	4 350	2 234	39 675	4 103	7 345	1 479	7 761
1977	4 274	4 654	2 003	40 023	4 945	7 867	1 786	8 002
1978	4 363	4 957	1 978	43 200	5 234	7 278	1 813	7 878
1979	0	0	0	0	0	0	0	0
1980	4 801	5 695	1 525	48 233	6 370	8 522	2 042	8 218
1981	4 557	5 962	1 650	44 951	6 228	8 079	1 947	8 485

0 = nincs adat	őszi búza		cukorrépa		kukorica		pillangósok	
év	terület (ha)	hozam (kg/ha)	terület (ha)	hozam (kg/ha)	terület (ha) (összes)	hozam (kg/ha) (csak áruk.)	terület (ha)	hozam (kg/ha)
1982	4 501	5 903	1 918	42 040	6 190	7 321	1 935	9 287
1983	4 432	6 195	1 765	43 026	6 088	7 765	1 868	8 766
1984	4 498	7 095	1 564	49 760	6 362	8 023	2 087	7 744
1985	4 322	6 652	1 987	51 876	6 439	8 004	1 979	8 239
1986	4 201	6 432	1 886	50 067	6 278	8 765	1 876	9 008
1987	4 267	6 875	2 122	53 249	6 127	8 345	1 567	8 459
1988	4 113	7 210	1 762	58 562	6 632	8 234	1 789	8 871
1989	4 031	6 734	1 978	52 340	6 255	8 978	1 678	8 675

Fontosabb állattenyésztési, pénzügyi és egyéb összesítő adatok 1957–1989

(A Mezőhegyesi Állami Gazdaság/Kombinát mérlegbeszámolóinak alapján.)

Forrás: MNL BÉML XXIX. 406. 38–59. d.)

0 = nincs adat	ló (db)	sertés (db)	szarvasmarha (db)	tejhozam (l/tehen/év)	nyereség (ezer Ft)	munkavállaló (fő)	termő terület (ha)
év							
1957	1 002	13 420	2 987	2 768	6 318	3 341	16 010
1958	1 145	15 889	3 451	2 911	13 092	3 003	15 989
1959	1 089	16 679	3 873	2 948	12 833	3 079	15 615
1960	989	14 177	4 281	3 321	12 854	3 123	15 857
1961	611	8 764	4 424	3 712	6 909	2 907	15 590
1962	595	3 009	4 816	3 123	-10 168	3 107	15 575
1963	648	6 523	4 124	3 000	9 147	2 625	15 122
1964	944	9 327	3 710	3 006	7 567	2 716	12 572
1965	912	10 034	3 801	2 821	12 833	2 486	12 343
1966	976	11 989	3 932	3 119	10 168	2 261	12 267
1967	1 084	13 312	4 435	3 211	18 610	2 171	12 218
1968	932	15 009	3 812	3 245	22 549	2 238	12 205
1969	889	15 752	4 152	3 310	26 797	2 310	12 219
1970	818	17 253	4 493	3 257	28 427	2 246	12 208

0 = nincs adat	ló (db)	sertés (db)	szarvasmarha (db)	tejhozam (l/tehén/év)	nyereség (ezer Ft)	munkavállaló (fő)	termő terület (ha)
év							
1971	0	0	0	0	0	0	0
1972	711	23 792	4 988	3 478	34 067	2 769	12 784
1973	709	38 034	5 423	3 321	47 786	2 860	12 342
1974	725	40 825	6 275	3 398	56 439	3 345	15 316
1975	760	45 073	6 361	3 551	62 311	3 389	15 515
1976	734	45 329	6 220	3 891	75 198	3 402	15 321
1977	786	46 200	7 078	4 007	160 086	3 755	17 856
1978	800	49 071	7 156	4 231	210 298	3 798	17 633
1979	821	51 942	7 561	4 761	171 807	3 747	17 391
1980	872	55 551	7 845	4 918	173 848	3 722	17 473
1981	860	56 207	8 170	5 160	165 368	3 601	17 301
1982	888	61 293	8 351	5 552	170 573	3 671	18 363
1983	847	68 781	8 668	5 823	132 947	3 723	18 043
1984	861	73 281	9 644	6 003	110 401	3 700	17 853
1985	845	79 128	9 347	5 978	130 401	3 715	18 130
1986	876	85 643	9 451	6 332	137 554	3 645	17 932
1987	851	86 549	9 876	6 234	246 114	3 489	18 034
1988	842	88 769	9 123	6 742	161 591	3 189	18 136
1989	819	87 307	8 889	6 341	87 691	2 998	18 021

LENGYEL ÁDÁM

adamlengyel92@gmail.com

doktorvárományos (Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola)

Az 1989-es líbiai MiG „incidens”

The Libyan MiG „Incident” of 1989

ABSTRACT

On January 4, 1989, a brief skirmish took place over the Mediterranean Sea between two US Navy F-14 Tomcats and two Libyan-operated MiG-23 “Flogger” fighter aircraft. The Navy pilots shot down both MiGs. The American press reacted violently, and the Pentagon had to go defensive and forced to explain. In my study I will examine what happened that day and why the press reacted in that way. To my study I use the lead F-14’s gun camera footage and onboard audio records supplemented with the contemporary press documentation of the incident and the following political events.

KEYWORDS

Gulf of Sidra, F-14 Tomcat, MiG-23 Flogger, air battle, United States Navy

DOI 10.14232/belv.2022.1.5

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.1.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Lengyel Ádám (2022): Az 1989-es líbiai MiG „incidens”. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 1. 78–90. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

1989. január 4-én, nagyjából Tobruktól 64 kilométerre Észak, a Földközi tenger fölött rövid összecsapás zajlott le az Egyesült Államok Haditengerészetének két F-14 Tomcat típusú vadászpilótája és két líbiai felségjelzésű MiG-23-as vadászpilóta között. Az összecsapás komoly visszhangot váltott ki az Egyesült Államok sajtójában, ugyanis a bevett eljárással ellentétben az egyik amerikai pilóta nyitott tüzet elsőként, láthatólag közvetlen fenyegetés nélkül.

Jelen tanulmányom célja, hogy rekonstruáljam az aznap az összecsapást közvetlen megelőző és az összecsapás során történt eseményeket, melyek hatására a két líbiai repülőgépet az amerikaiak kilőtték. Ezen felül célom, hogy bemutassam az amerikai sajtó, illetve politikai vezetés reakcióját az eseményekre. A két fő kérdés, amire igyekszem válaszolni munkám során, hogy miért nyitott tüzet elsőként az egyik amerikai repülőgép legénysége, illetve, hogy elkerülhető lett volna a sajtó szkeptikus hozzáállása a kormányzati nyilatkozatokhoz?

Ehhez felhasználok az amerikai kötelék vezérgépének fedélzeti hangrögzítője, illetve a találatok igazolására használt „fegyverkamera” felvételeit, továbbá az egyidős, jelentős amerikai sajtótermékek (első sorban a New York Times) az esettel foglalkozó cikkeit, valamint a vonatkozó szakirodalmat.

LÍBIA ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK

Líbia Afrika északi részén fekszik, az ország fővárosa: Tripoli.¹ Az ország 1951-ben nyerte el hivatalosan függetlenségét Olaszországtól. 1969-ig az ország hivatalos államformája királyság volt, ekkor azonban Moammer Kadhafi egy puccs keretében átvette az ország vezetését.²

Az új rezsim és az Egyesült Államok kapcsolata a kezdetektől fogva nem alakult fényesen: Kadhafi felmondta a Washingtonnal kötött szerződést a Wheelus Légibázis használatáról. Emellett Líbia jelezte az Egyesült Államok felé, hogy nem nézi jó szemmel, hogy az ország támogatja Izrael függetlenségét. Richard Nixon elnök 1973-ban vissza hívta a tripoli nagykövetet.³

Az egyik legkomolyabb konfliktust az Egyesült Államok és Líbia között a Sidra-öböl kérdése jelentette. Kadhafi követelte, hogy a teljes öböl kerüljön az országa fennhatósága alá, s a terület határát a Mizrátá – Bengázi vonalban határozta meg, s minden, a vonalat átlépő járművel szemben katonai intézkedéseket helyezett kilátásba.⁴ A Sidra-öböl ügye az Egyesült Államok számára szimbolikus jelentősége miatt volt fontos. A tengeri hajózás szabadsága mindig is kulcskérdés volt Washington számára, elég csak az 1812-es háború indokai közt felsorolt Chesapeake-incidensre⁵, vagy a vietnámi beavatkozáshoz ürügyet teremtő tonkini incidensre⁶ gondolni. Ennek alapvetően gazdasági okai voltak és vannak a mai napig, ugyanakkor nem elhanyagolható az a tény sem, hogy mint a hidegháború egyik szuperhatalma, az Egyesült Államok

¹ CIA World Factbook, Lybia

² BESENYŐ – MARSAI 2012. 45–46.

³ STANIK 2016. Chapter 1.

⁴ BOYNE 1999. 58.

⁵ Egy brit hadihajó nemzetközi vizeken tüzet nyitott és feltartóztatott egy amerikai kereskedőhajót, s a legénység több tagját erőszakkal elhurcolta.

⁶ Májig vitatott az esemény, de a hivatalos beszámolók szerint észak-vietnámi hajók támadtak az Egyesült Államok rombolóira.

nem engedhette meg azt a presztízvesztést sem Líbiával szemben, hogy az egyik ilyen régi diplomáciai alapelvét figyelmen kívül hagyva engedjen Kadhafi követelésének⁷.

Az Egyesült Államok ennek megfelelően nem vette figyelembe a líbiai figyelmeztetéseket, és ez több incidenst is eredményezett. 1973. március 21-én egy elektronikai felderítést végző C-130-as repülőgépet támadt meg két líbiai Mirage F1 vadászrepülőgép 100 mérföldre⁸ a líbiai partoktól – az amerikai gépre gépágyúból nyitottak tüzet, ám az a felhőzetet kihasználva el tudott menekülni.⁹

1979-ben – valószínűleg az iráni forradalom példáján felbuzdulva – helyiek felgyújtották az üresen álló amerikai nagykövetség épületét Tripoliban. Ezt követően 1980. szeptember 16-án szintén támadás ért egy amerikai felderítő repülőgépet (egy EC-135-öst), azonban gépkilövés ez esetben sem történt.¹⁰ A támadó MiG-23-as géppár ekkor a USS John F. Kennedy repülőgép-hordozó F-14-esei összecsapás nélkül elűzték.¹¹

Az első összeütközésre az amerikai F-14-esek és a líbiai vadászgépek között 1981. augusztusában került sor. Ekkora kezdett nyilvánvalóvá válni, hogy Kadhafi a nemzetközi terrorizmus egyik legnagyobb finanszírozója. Líbia washingtoni képviseletét a 1981. tavaszán bezáratta az amerikai kormányzat, emellett gazdasági szankciókat is életbe léptetett az országgal szemben.¹²

Ronald Reagan elnök komoly hadgyakorlatot rendelt el a Sidra-öbölben 1981. augusztusában – a hadgyakorlaton a USS Forrestal és a USS Nimitz repülőgéphordozók is részt vettek. Az öböl fölött komoly légierő gyűlt össze, mivel a líbiai vezetés is erődemonstrációt tartott az amerikaiakkal szemben – volt olyan időszak, amikor 70 líbiai vadászrepülőgépet és vadászbombázót érzékeltek egyszerre a Forrestal radarjai.¹³

Egy S-3 típusú, első sorban tengeralttjárók elleni hadviselésre fejlesztett repülőgépet használva az amerikai Haditengerészetnek sikerült kiprovokálnia egy támadást a líbiai légierőből: két Szu-22 típusú repülőgépet küldtek az S-3 elfogására.¹⁴ A két líbiai repülőgép tüzet nyitott a fenyegetett repülőgép segítségére érkező F-14-esekre, így azok, az érvényben lévő szabályzatnak megfelelően¹⁵ viszonzhatták a tüzet, s megsemmisítették mindkét ellenséges repülőgépet.¹⁶

⁷ Az ENSZ Harmadik Tengeri Jogi Konferenciája a partmenti országok határait 12 tengeri mérföldre (valamivel több, mint 22 kilométer) tolta ki, s meghatározott egy folytatólagos 200 tengeri mérföldes (körülbelül 300 kilométer) zónát, azonban ez utóbbi fölött az ország nem gyakorolhatott teljes fennhatóságot és a tengeri hajózás, illetve a térség fölötti légiközlekedés – beleértve a katonai repülőgépeket is! – szabadságát nem korlátozhatta. Rendelkezéseket részletesen lásd: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf (letöltve: 2021. szeptember 27.)

⁸ Az újságok híradásai nem tisztázzák, hogy tengeri vagy szárazföldi mérföldről van szó.

⁹ BEECHERS 1973. 6., FINNEY 1973. 223.

¹⁰ Mark 2005. CRS-7.

¹¹ STANIK 2016. Chapter 2.

¹² STANIK 2016. Chapter 2.

¹³ SANDERS 2012.

¹⁴ A „csaliszerepről” bővebben beszámolt a gép pilótája az alábbi cikkben: <https://www.airspacemag.com/military-aviation/bait-and-switch-in-libya-94267482/?all> (letöltve: 2021. szeptember 27.)

¹⁵ Az amerikai Haditengerészet akkor érvényes szabályzata szerint az amerikai pilóták ugyan légiközlekedésben (*dogfight*) kezdhettek potenciálisan ellenséges vadászrepülőgépekkel, de nem nyithattak tüzet éles fegyverrel, amíg rájuk nem nyitott tüzet a másik fél. Ez egyrészt azt hivatott megelőzni, hogy az amerikai pilóták elhibázott helyzetfelismerése ne okozzon komolyabb konfliktust egy országgal, vagy akár a Szovjetunióval. Másrészt ez a pilóták jogi védelmét is szolgálja: amennyiben először az ellenfél nyitott tüzet, a fegyverhasználat jogos önvédelemnek tekinthető.

¹⁶ STANIK 2016. Chapter 2.

A feszültség ezt követően sem csökkent: 1983. júniusában két F-14-es elfogott¹⁷ két líbiai vadászrepülőgépet az öböl felett – éles fegyverhasználatra nem került sor. 1986. januárja és februárja során újabb légiösszecsapások zajlottak éles fegyverhasználat nélkül, majd még azon év márciusában több föld-levegő rakétát is indítottak az amerikai vadászrepülőgépek ellen líbiai területről – sikertelenül. Ez időben szintén amerikai repülőgépek elsüllyesztettek több, kisebb líbiai hajót, melyek amerikai hadihajókat fenyegettek.¹⁸

1986. áprilisában Reagan légicsapásokat rendel el líbiai katonai célpontok ellen, mivel az ország támogatta a nemzetközi terrorizmust¹⁹. Az akcióban több, mint 100 repülőgép vett részt, többek közt a Haditengerészet különböző repülőgépei és a Légierő F-111-es csapásmérői. Az akció során egy amerikai F-111-est lelőtt a líbiai légvédelem, a legénység életét veszítette.²⁰

A következő években a két ország viszonya nem javult²¹, azonban nem található feljegyzés közvetlen összeütközésekről, egészen az 1989-es incidensig.

F-14 vs MiG-23

Mielőtt rátérnék az 1989. januári események bemutatására, érdemes röviden a két „főszereplőt”, a repülőgépeket is bemutatni.

A Mikojan-Gurevics MiG-23 „Flogger”²² egy az 1960-as évek során tervezett, majd 1970-es évek elején szolgálatba állított, egyhajtóműves szovjet elfogóvadász repülőgép. A cél egy a MiG-21-esnél nehezebb elfogóvadász megalkotása volt, ami felülmúlja az amerikai F-4 Phantom repülőgépeket repülési teljesítmény és manőverezhetőség terén. A típust változtatható nyilazású szárnyakkal látták el, így javítva a repülési tulajdonságait mind alacsony, mind szupersonikus repülés közben. A végeredmény egy agilis elfogóvadász lett, azonban a típus képességeit jelentős mértékben korlátozta az elavult avionika, valamint a légiközelharc esetén jelentős gondot okozhatott a pilótáknak a rossz kilátás a kabinból.²³

A MiG-23 fegyverzetét egy duplacsövű, 23 milliméteres gépágyú, valamint a hét függesztőpontra szerelhető fegyverzet alkotta. Utóbbiak közt megtalálható az R-23 (NATO kódja AA-7) és az R-60 (NATO kódja AA-8) légiharc rakéta. Az R-60 infravörös önirányítású²⁴, légiközelharcra optimalizált rakéta, hasonló az amerikai AIM-9 Sidewinder egyidős verzóiéhoz, míg az

¹⁷ A légi célok elfogása a vadászrepülő csapatok olyan irányú tevékenysége, amely a légi célokkal való harcérintkezés felvételéből és ezt követően azok megsemmisítéséből állt. A légi cél elfogása akkor volt végrehajtottnak tekinthető, ha a vadászrepülőgépek a légiharc (támadás) közben megsemmisítették a célt vagy arra kényszerítették az ellenséget, hogy lemondjon harcfelelőtlenségéről.

¹⁸ MARK 2005. CRS-8.

¹⁹ A kiváltó ok egy berlini nightclub elleni támadás volt, amiben két amerikai katona is életét veszítette.

²⁰ Az akció előkészítéséről és magáról a bevetésekről bővebben lásd: STANIK 2016. Chapter 5. & Chapter 6.

²¹ Érdemesnek tartom megjegyezni, hogy ez idő tájt történt a híres/hírheft 1988. december 21-i Lockerbie feletti bombamerénylet, amiben megsemmisült a Pan Am légitársaság Boeing 747 típusú utasszállító repülőgépe Skócia felett, a fedélzeten tartózkodó 259 ember – nagyrészt amerikai állampolgár – veszítette életét, míg a roncsok becsapódása következtében további 11 ember hunyt el.

²² A „Flogger” a repülőgép NATO országok által használt beceneve.

²³ GUNSTON 1986. 3–19.

²⁴ Az infravörös irányítású rakéták a célgép által kibocsátott hőjelet követve követik és semmisítik meg a célt.

R-23²⁵ nagyobb hatótávolságú, első sorban félaktív-radarvezérlésű²⁶ rakéta. Hogy a légiharcban a „Flogger” hatékonyságát növeljék, a repülőgépet ellátták egy infravörös célkeresővel is.²⁷

Az Northrop-Gruman F-14 Tomcat egy az amerikai Haditengerészet számára fejlesztett nagyhatótávolságú, kétüléses elfogóvadász repülőgép. A MiG-23-ashoz hasonlóan változtatható nyílazású szárnyakkal látták el, azonban szemben a szovjet típussal, ezt egy fejlett, automatikus rendszer irányította. A nagyobb tömegnek köszönhetően az F-14 jóval több fegyver hordozására képes, azonban – legalábbis elméletben²⁸ – alacsony sebességen kevésbé jól manőverezhető, mint a MiG-23-as. Az F-14 fegyvertárában megtalálható volt a 20 milliméteres M61 Vulcan gépágyú, valamint összesen nyolc függesztőponton volt képes légiharcrakéták hordozására. Ezek között megtalálhatók voltak az AIM-9 Sidewinder infravörös, az AIM-7 Sparrow félaktív-radarvezérlésű és az AIM-54 Phoenix aktív radarvezérlésű²⁹ rakéták.³⁰

Az F-14 leghatékonyabb „fegyvere” az AWG-9 tűzvezető rendszer volt, melynek köszönhetően egyszerre képes volt 24 célpontot is követni, illetve akár hat Phoenix rakéta egyszerre történő, különböző célok elleni indítására is. Emellett a repülőgépet ellátták egy előre néző kamerarendszerrel is, ami megkönnyítette a legénység számára a radar által befogott repülőgépek vizuális azonosítását.³¹ Rendszerek hatékonyságának és képességeinek maximális kiaknázásának érdekében a pilóta mögött foglalt helyet a radarelfogó tiszt (RIO).³²

Összehasonlítva a két repülőgépet egyértelműnek látszik az F-14-es előnye. A fegyverzete fejlettebb, az avionikáról nem is beszélve. Ha a méreteket és a tömeget vesszük górcső alá, egyértelműen látszik, hogy az amerikai típus jóval nagyobb ellenfelénél: az F-14 szárnyfeszítávolsága közel 20 méter, míg bevetési tömege meghaladhatja a 32 tonnát, ezzel szemben a MiG-23 maximális felszállótömege 18 850 kilogramm, míg szárnyfeszítávolsága nem egész 14 méter.³³

A pusztán méretekből is következik, hogy a MiG-23 tolóerő-tömeg aránya jobb az F-14-esnél, ami légi közelharcban előnyt jelenthet a típus számára, azonban az amerikai tesztek alapján³⁴ nagy sebességnél nem bizonyult stabilnak. Szintén komoly előnyt jelentett az amerikai repülőgép számára, hogy a manőverezést és a repülési karakterisztikát nagyban befolyásoló szárnynyílazás az F-14-es esetében automatán és manuálisan is állítható, míg a MiG-23-as esetében ezt a pilótának kell manuálisan állítania.³⁵

²⁵ Az R-23-ból létezett infravörös célkövetésű verzió is.

²⁶ A félaktív-radarvezérlésű rakéták számára szükséges, hogy az azt indító repülőgép folyamatosan a célra vezesse azt, ez azonban légiharc esetén jelentősen rontja a találati pontosságot, mivel nehéz és kockázatos folyamatosan az ellenséges repülőgépet a „célkeresztben” tartva repülni, kockáztatva egy esetleges ellenséges rakétatalálatot.

²⁷ GUNSTON 1986. 22-, 34.

²⁸ Egy repülőgép repülési tulajdonságai és képességei nem csak a tervezőasztalon végzett munkától és az aerodinamikai kialakítástól függenek, jelentős szerepet játszik a pilóta munkáját támogató különböző berendezések (ebben az esetben például a szárnynyílazást dinamikusan állító automatikus rendszer), illetve nem utolsósorban a repülőgépet irányító pilóta egyéni képességei.

²⁹ Az aktív radarvezérlésű rakéták képesek önállóan a befogott cél követésére és megsemmisítésére az indítóplatform – ez esetben az F-14 Tomcat – támogatása nélkül, a saját, beépített radarjukra hagyatkozva.

³⁰ ADCOCK 1990. 7.

³¹ ADCOCK 1990. 7.

³² NATOPS Flight Manula Navy Model F-14D Aircraft. 37-1 – 37-5.

³³ GUNSTON 1995. 130., 190.

³⁴ Az Egyesült Államok az 1980-as évek elején szerzett több MiG-23-ast is Egyiptomtól.

³⁵ DAVIES – JUMPER 2008. 134-136., 163-164.

1989. JANUÁR 4.

1989. január 4-én két F-14A Tomcat szállt fel a USS John F. Kennedy repülőgéphordozó fedélzetéről rutin őrzőjáratra. A két Tomcatból álló kötelék vezérgépének (hívójele Gypsy 207) pilótája Joseph B. Connelly parancsnok, a VF-32 repülőszázad parancsnoka, a RIO-ja pedig Leo F. Enwright parancsnok, a hordozó Wing³⁶-jének műveleti tisztje volt.³⁷

A rutin járőr során Gypsy 207 radarján két repülőgép tűnt fel 72 mérföldre az amerikai járőről, melyek északi irányban, a hordozókötelék felé tartottak. Az amerikai pilóták bal fordulóba kezdtek, hogy szabályos elfogást kezdeményezzenek a MiG-ek ellen. A líbiai géppár azonban követte az F-14-esek mozgását, hogy azokkal szemben repüljenek – ahogy később a Pentagon szóvivője fogalmazott „ütközési pályán”. Ez a manőver több alkalommal megismétlődött, miközben a líbiai pilóták folyamatosan növelték a sebességet.³⁸

A második manőversor után, amikor a MiG-23-asok ismét szemtől szembe repültek az F-14-esekkel, a USS John F. Kennedy kötelékének parancsnoka, J. D. Williams admirális³⁹ (hívójele Alpha-Bravo) a „Warning Yellow, Weapons Hold” parancsot adta ki az F-14-esek számára.⁴⁰ Később ez a parancs váltotta ki a legtöbb problémát. Miután ötödik alkalommal is követték a MiG-23-asok az amerikai pilóták manővereit, Gypsy 207 RIO-ja kéri a pilótát, hogy az élesítse a repülőgép fegyverzetét és radart kapcsolja át célfelderítőről tűzvezető módba („Mater Arm On”).⁴¹

A felvételen hallható, hogy Gypsy 207 RIO-ja egyre hisztérikusabban kommunikál a pilótával, ráadásul amikor a géppár másik tagja (Gypsy 202) információt kér az ellenséges repülőgépek magasságáról, Enwright parancsnok először téves információval látja el – a saját repülési magasságukat adja meg. A felvételen 4 perc 30 másodpercnél hallható, Gypsy 207 legénysége konfliktusba kerül egymással: a pilóta korábban élesítette a fegyverzetet, azonban nem számít arra, hogy a RIO tüzet nyit. Hívja is USS John F. Kennedy parancsonkát, hogy megerősítést kérjen a tűzparancsra, az azonban nem reagál. Végül 15 mérföldről, majd 10 mérföldről is egy-egy AIM-7 Sparrow rakétával tüzet nyitott a két líbiai repülőgépre. Az első rakéta célt tévesztett, miután a második rakétát indította Enwright parancsnok, mivel elvesztette a céladatokat biztosító forrást – a Tomcat tűzvezető radarja a második Sparrow-t próbálta célra vezetni. A második rakéta azonban nem tudta elfogni a líbiai repülőgépet, mivel ekkor már a hatásos lőtávolság minimumán belülré került és nagysebességgel közelített egymáshoz a megcélzott MiG-23-as és a tüzet nyitó F-14-es.⁴²

³⁶ Több századot tartalmazó egység, nagyjából a repülőezrednek felel meg. Minden hordozó fedélzetén egy Wing tartózkodik.

³⁷ STANIK 2016. Chapter 7.

³⁸ HALLORAN 1989. 10.

³⁹ Biography of Vice Admiral J. D. Williams, USN (Ret).

⁴⁰ 2nd Gulf of Sidra Incident Unedited Camera Footage. 2:50 – 2:56.

⁴¹ 2nd Gulf of Sidra Incident Unedited Camera Footage. 4:10.

⁴² 2nd Gulf of Sidra Incident Unedited Camera Footage. 4:10 – 4:50.

Az egyik F-14-es fedélzeti kamerájának felvétel az egyik líbiai MiG-23-asról.

Homályosan kivehető a bal szárnytőnél elhelyezett rakéta.

(2nd Gulf of Sidra Incident Unedited Camera Footage.

https://www.youtube.com/watch?v=Q2eSk6uQWS0&ab_channel=TheFederalFile
letöltve: 2021. október 6.)

A két líbiai MiG ekkora Gypsy 202 felé fordult, aminek a pilótája szintén tüzet nyitott, és az egyik gépet megsemmisítette. Gypsy 207 ezután a líbiai géppár megmaradt tagja mögé került és egy AIM-9 Sidewinder rakétával megsemmisítette azt.⁴³

Az összecsapás hangfelvételét hallgatva több kérdés is felmerülhet. Az egyik, hogy az amerikai személyzetek, különösen a Gypsy 207-é, illet különösképp Enwright parancsnok miért vált egyre hisztérikusabbá? Attól a ponttól, amikor jelzi, hogy harmadszor is követik az F-14-esek manővereit a MiG-ek, gyakorlatilag mintha nem is érdekelt volna más, csak a közelgő összecsapás.

Amikor a USS John F. Kennedy kötelékének parancsnoka, Williams admirális, a közvetlen felettesük hívja őket, amit a felvételen hallhatóan a levegőben tartózkodó AWACS is továbbít, egyszerűen ignorálják. Kijelenthető: a Gypsy 207 RIO-ja harci lázban ég. Érdekes kérdés, hogy mitől tartott, ugyanis a Tomcat besugárzásjelzőjét⁴⁴ nem hallani a felvételen, így pedig a MiG-23-asok nem is nyithattak volna elsőként tüzet a Tomcat-ekre. További védelmet jelentette az amerikaiak számára az alacsonyabb repülési magasságuk, ami következtében a radarok számára nehezebben voltak észlelhetőek⁴⁵.

⁴³ 2nd Gulf of Sidra Incident Unedited Camera Footage. 5:05 – 6:00.

⁴⁴ Olyan avionikai komponens, aminek feladata az ellenséges tűzvezető radarok általi „megfestés” észlelése.

⁴⁵ A Képviselőház Fegyveres Erők Bizottságának egy meg nem nevezett pilóta – valószínűleg olyan, aki repült a MiG-23-asokkal, amiket az USA Egyiptomtól szerzett – azt mondta az ügyben indított meghallgatáson, hogy a MiG-23-as radarja lefelé nézve „gyakorlatilag vak”. (Wilson 1989.)

Szintén nehezen megmagyarázható, hogy az első Sparrow indítása után még mielőtt a rakéta elérhette volna a MiG-23-asokat, egy újabb rakétát indított. Ez az első rakétát gyakorlatilag „haszontalanná” is tette, mivel a tűzvezető radar egyszerre csak egy rakétát képes a célra vezetni, a AIM-7-nek pedig – ellentétben például az AIM-54 Phoenix-el – a teljes repülési időtartam alatt szüksége van a tűzvezető radar információjára.

A harmadik kérdés pedig, hogy miből gondolta Enwright, hogy a MiG-ek fel vannak fegyverezve? Egyrészt, ahogy említettem, az F-14-esek besugárzásjelzőjét nem hallani a felvételen, de emellett még a repülőgép orrába szerelt kamera se adhatott tiszta képet a líbiai repülőgépekről, így nem tudhatták biztosan, hogy fegyveres ellenséggel állnak szemben. Emellett a USS Kennedy admirális által adott „Warning Yellow, Weapons Hold”⁴⁶ parancs is azt jelezte a pilóták számára, hogy a fenyegetés nem közvetlen, és várjanak a tűzparancsra.

A válasz egyik kérdésre sem egyértelmű, és ez okozta azt is, hogy az amerikai sajtó kritikusan állt az egész üggyhez.

SAJTÓREAKCIÓ

Líbia ENSZ képviselője, Ali Sunni Muntasser a Biztonsági Tanács vészhelyzeti ülésének összehívását kezdeményezte, arra hivatkozva, hogy amerikai agresszió érte a két fegyvertelen, felderítő repülőgépet. Moammer Kadhafi a líbiai médiának amerikai terrorizmusról beszélt.⁴⁷

Az Egyesült Államok részéről Frank Carlucci, a Reagan adminisztráció védelmi minisztere kommentálta. Kijelentette, hogy a líbiai repülőgépek ellenségesen viselkedtek, és az F-14-esek fedélzeti kamerái által készített felvételek szerint fel voltak fegyverezve AA-7 és AA-8 légiharc rakétákkal, így az amerikai pilóták helyesen jártak el. Hozzátette, a líbiai repülőgépek az elmúlt években nem közelítették meg 30 mérföldnél jobban az amerikai repülőgépeket.⁴⁸

Ezt egészítette ki a Pentagon szóvivője, J. Daniel Howard, aki a felvételek alapján szimp-la hazudozónak titulálta Líbia ENSZ nagykövetét. Emellett még annyival bővítette a védelmi miniszter mondandóját, hogy nem érti a Pentagon, miért viselkedtek ilyen agresszívan a líbiai pilóták, majd hozzátette: „[A pilótáink] *Jól tájékozottak. Biztos vagyok benne, hogy tudják, mi történik a világban. De az elsődleges irányelvük, hogy megvédjék magukat.*”⁴⁹

Azonban az amerikai sajtó megkérdőjelezte az F-14 legénységek cselekedetét, főként azt, hogy elsőként nyitottak tüzet.

Az egyik dolog, amit minden újságcikk kiemel, hogy az amerikai pilóták a sikeres céllekküz-dés után azt kiáltották a rádióban: „*Good Kill!*”⁵⁰ Ezt még egyszerű volt annyival megmagya-rázni, hogy bevett szófordulat a pilóták körében; gyakorlatilag pilótaszlang. Ettől függetlenül

⁴⁶ A három fokozatú fenyegetettségi és fegyverirányítási státuszt szabályozó skála fokozatai. Fenyegetettség esetén: White (Fehér) – nincs fenyegetettség; Yellow (Sárga) – közvetlen fenyegetettség valószínűsíthető; Red (Vörös) – közvetlen fenyegetés, vagy tűz alatt álló (al)egység. Fegyverirányítás esetén: Hold – fegyverhasználat csak önvédelem esetén vagy közvetlen parancsra; Tight – csak egyértelműen ellenségesként azonosított cél elleni tűzparancs; Free – szabad tűzparancs minden nem egyértelműen baráti légieszköz ellen. (FM 44-8. Chapter 2.)

⁴⁷ BRODER 1989.

⁴⁸ HORROCK 1989.

⁴⁹ HALLORAN 1989. 10.

⁵⁰ HALLORAN 1989. 1., HORROCK 1989.

persze nem tüntette fel jó színben az amerikai Haditengerészetet, különösen, miután Líbia jelentése szerint az egyik pilóta életét veszítette az összecsapás⁵¹ során.⁵²

A második MiG-23-as kilövésének pillanata
(2nd Gulf of Sidra Incident Unedited Camera Footage.

https://www.youtube.com/watch?v=Q2eSk6uQWS0&ab_channel=TheFederalFile
letöltve: 2021. október 6.)

Ami a sajtó számára is a leginkább kérdéses volt: miért nyitottak tüzet elsőként az amerikai pilóták? Szintén felmerült a kérdés, hogy a felvételen hallatszódó „Warning Yellow, Weapons Hold” mit jelenthet, és azt a pilóták hogyan értelmezhették?

A Pentagon természetesen próbálta menteni a menthetőt. Egyrészt nyilvánosságra hozták a hang és videófelveteleket, és bemutatták a kinagyított képeket, amiken, ahogy korábban írtam, látható, hogy a líbiai gépek fel voltak fegyverezve és egyértelműen agresszívan viselkedtek.

A pilótáknak adott paranccsal már más a helyzet. A Pentagon szóvivője úgy fogalmazott: „*a Weapons Hold, bár úgy hangzik, mintha a fegyverhasználat visszatartására utasítana, valójában engedélyezi a pilóták számára, hogy tüzet nyissanak, ha ellenséges repülőgéppel állnak szemben.*”⁵³ Ez egyrészt ellentmond az összes légvédelmi kézikönyv szövegezésének, másrészt a fenti esetben továbbra sem egyértelműsíti, hogy jogos volt-e a fegyverhasználat az amerikai pilóták részéről.

A későbbi vizsgálatok, melyeket a Képviselőház Fegyveres Erők Bizottsága végzett, se hoztak egyértelmű eredményt. A meghallgatott pilóták, bár elismerték, hogy a MiG-23-asok nem igazán

⁵¹ Az amerikai pilóták két sikeres katapultálást jelentettek a USS John F. Kennedy felé, ami hallható a hangfelvételen is. (2nd Gulf of Sidra Incident Unedited Camera Footage. 6:19 – 6:21). Ettől függetlenül lehetséges, hogy a katapultálás során, vagy a vízbeérkezéskor életét veszítette az egyik pilóta.

⁵² BRODER 1989.

⁵³ ROSENTHAL 1989.

lehetek tisztában az amerikaiak helyzetével a repülőgépük radarjának teljesítménye miatt, így nem is jelenthettek közvetlen fenyegetést az F-14-esek számára, a USS John F. Kennedy és köteléke számára azonban igen, mivel kismagasságon a MiG-23-as jóval gyorsabb, mint az F-14-es. Ennek következtében az amerikai pilóták tarthattak attól, hogyha a líbiaiak elrepülnek mellettük, leghagyhatják őket és fenyegethetik a hordozót bombákkal vagy hajók elleni rakétákkal. A bizottság vezetője, a későbbi védelmi miniszter, Les Aspin végül jogosnak ítélte a fegyverhasználatot. Arra hivatkozva, hogy a líbiai pilóták agresszíven repültek, illetve, ismert tény, hogy már „múltjuk van” abban, hogy elsőként tüzelnek – ezzel utalva az 1981-es incidensre.⁵⁴

Ami egyértelmű, hogy a Pentagon korai kommunikációjának legnagyobb hibája, hogy úgy állította be a helyzetet, mintha az amerikai pilóták megpróbálták volna elkerülni az összecsapást és az ütközést a líbiai pilótákkal, holott egy elfogási manőverbe kezdtek. Emellett továbbra is kérdéses maradt, hogy mennyire volt joguk a preemptív módon, a repülőgép-hordozó vagy önmaguk védelmében elsőként tüzet nyitni.⁵⁵

MiG-23-as sziluett a Gypsy 202 hívójelű F-14-es orrán

(https://en.wikipedia.org/wiki/1989_air_battle_near_Tobruk#/media/File:Vf-32_Kill_Silhouette.JPG
letöltve: 2021. október 6.)

ÖSSZEGZÉS

A fentiekből is látható, hogy az Egyesült Államok és Líbia története nem volt éppen baráti Moammer Kadhafni hatalomra kerülését követően. Több incidensre és légi összecsapásra is sor került a két fél között. Ezek közül azonban kimagaslóan az 1989-es incidens a legérdekesebb.

⁵⁴ WILSON 1989.

⁵⁵ WILSON 1989.

Az összecsapás több érdekes kérdést is felvet az amerikai legénységek viselkedésével és manővereivel kapcsolatban. Az egyértelmű, hogy az utólagos információk tudtában az amerikai pilóták jogosan jártak el: az ellenséges gépek fel voltak fegyverezve, és ezzel veszélyeztethették volna az amerikai repülőgépeket.

Az azonban kérdéses, hogy a két legénység miért nyitott tüzet elsőként a közvetlen parancs ellenére? Az egyetlen logikus magyarázat az lehet, hogy Leo F. Enwright parancsnok veszélyben érezte magát és ezáltal érzelmi alapon hozott döntéseket, melyek végül abban kulmináltak, hogy rövid időn belül két AIM-7 Sparrow rakétát indított a líbiai MiG-23-asok ellen. Ez lehet a magyarázat arra is, hogy miért ignorálta az F-14-esek legénysége a közvetlen parancsot a tüzelés visszatartására; a veszélyérzete felülírta a felettese utasítását.

Arra viszont valószínűleg sohasem kapunk választ, mi lehetett a líbiai pilóták parancsa, és miért cselekedtek olyan agresszív módon, ahogy.

A sajtó reakciója és a sajtóban felmerülő kérdések nagyrészt a Pentagon tisztviselői által tett nyilatkozatoknak és állításoknak köszönhető, amelyek során minden áron megpróbálták megindokolni, miért volt jogos a fegyverhasználat. Az ügy végül ezen a vonalon is nyitva maradt, és a Fegyveres Erők Bizottsága elé került: a Bizottság megállapítása szerint a fegyverhasználat jogos volt. Kérdéses ugyanakkor, hogy a sajtó képviselői hogyan reagált volna, ha a Pentagon vezetői beismerik, az amerikai legénységek hibáztak, és nem volt joguk elsőként tüzet nyitni a líbiai repülőgépekre? Feltehetőleg még komolyabb visszhangot kapott volna az ügy és káros hatással lett volna a Haditengerészet megítélésére, s a Pentagon mindent megtett ennek elkerülése érdekében.

A legérdekesebb része a történetnek talán az, hogy két, egymás manővereit valószínűleg félreértő, vagy félreértelmező, felfokozott állapotban lévő legénység közti összecsapásról volt szó. Ennek következtében a nemzetközi közösségben felmerült az igény, hogy standardizálni kellene az ilyen jellegű légi összeütközéseket és találkozásokat. Ahogy Klaus Tornudd, Finnország ENSZ nagykövete fogalmazott: „...a közelmúltbeli incidens az egyik oldalon két, szokásos járőrszolgálatban levő repülőgép és a másik oldalon két repülőgép között történt, amelyeket rutinműveletet hajtottak végre. Valami gond lehet a rutinokkal, ha ilyen esetek megtörténhetnek.”⁵⁶

Ilyen, egységes, nemzetközi szabályozás meghozatalára azóta sem került sor.

⁵⁶ WILSON 1989.

FELHASZNÁLT IRODALOM

2nd Gulf of Sidra Incident Unedited Camera Footage. https://www.youtube.com/watch?v=Q2eSk6uQWS0&ab_channel=TheFederalFile (letöltve: 2021. október 6.)

ADCOCK, AL (1990): *F-14 Tomcat in action*. Carrolton, Squadron/Signal Publications.

BEECHERS, WILLIAM (1973): U.S. Asserts Plane Fled Libyan Jets. *New York Times*. Vol. CXXII. No. 42062. 1, 6.

BESENYŐ JÁNOS – MARSAI VIKTOR (2012): *Országismertető: Libia*. Budapest, MH Összhaderőnemi Parancsnokság.

Biography of Vice Admiral J. D. Williams, USN (Ret). <http://www.policyexperts.org/cv/WilliamsJD.pdf> (letöltve: 2021. október 7.)

BOYNE, WALTER J. (1999): El Dorado Canyon. Air Force and Navy aircrafts crossed Qaddafi's „Line of Death” to strike the terrorist state of Libya. *Air Force Magazine*. Vol. 82. No. 3.

BRODER, JOHN M. (1989): *U.S. Shoots Down 2 Libya Jets; Kadafi Vows to Seek Revenge : F-14s Fired in Self-Defense, Carlucci Says*. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1989-01-05-mn-277-story.html> (letöltve: 2021. október 7.)

CIA World Factbook, Libya. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/libya/#geography> (letöltve: 2020. szeptember 21.)

DAVIES, STEVE – JUMPER, JOHN P. (2008): *Red Eagles. America's Secret MiGs*. Botley, Osprey Publishing.

FM 44-8 Combined Arms For Air Defense. Washington D. C., Department of the Army, 1999. <https://www.globalsecurity.org/military/library/policy/army/fm/44-8/index.html> (letöltve: 2021. október 8.)

FINNEY, JOHN W. (1973): Trouble Again Over The „Elint”. *New York Times*. Vol. CXXII. No. 42064. 223.

GUNSTON, BILL (1986): *MiG-23/-27 Flogger*. London, Osprey Publishing.

GUNSTON, BILL (1995): *A korszerű harci repülőgépek enciklopédiája. A rendszerben lévő katonai repülőgépek fejlesztése és adatai*. Budapest, Zrínyi Kiadó.

HALLORAN, RICHARD (1989): U.S. Says Tape Shows Missiles On a Libyan Jet. *New York Times*. Vol. CXXXVIII. No. 47742., 1,10. <https://www.nytimes.com/1989/01/06/world/us-says-tape-shows-missiles-on-a-libyan-jet.html>

HORROCK, NICHOLAS M. (1989): *U.S. Says Tape Proves Libyan Jet Was Armed*. <https://www.chicagotribune.com/news/ct-xpm-1989-01-06-8902230310-story.html> (letöltve: 2021. október 7.)

TRAINOR, BERNARD E. (1989): Bonus to U.S. From Clash: Intelligence. *New York Times*, Vol. CXXXVIII. No. 47742., 10. <https://www.nytimes.com/1989/01/06/world/bonus-to-us-from-clash-intelligence.html> (letöltve: 2021. október 7.)

WILSON, GOERGE C. (1989): *Despite New Details, Libyan Mig Incident Is Still Puzzling*. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1989/03/26/despite-new-details-libyan-mig-incident-is-still-puzzling/e6d8eda7-2ecd-4060-a0d7-f9eb3a1b4225/> (letöltve: 2021. október 7.)

MARK, CLYDE R. (2005): *Congressional Research Service Issue Brief for Congress: Lybia*. [HTTPS://WWW.HSDL.ORG/?VIEW&DID=739098](https://www.hsdl.org/?view&did=739098) (letöltve: 2021. szeptember 27.)

NATOPS Flight Manula Navy Model F-14D Aircraft. Washington D.C., Department of Navy, 2004. [HTTPS://INFO.PUBLICINTELLIGENCE.NET/F14AAD-1.PDF](https://info.publicintelligence.net/F14AAD-1.pdf) (letöltve: 2021. október 6.)

SANDERS, THOMPSON E. (2012): Bait and Switch in Libya. Naval aviators push Qaddafi's buttons in a 1981 exercise. <https://www.airspacemag.com/military-aviation/bait-and-switch-in-libya-94267482/?all> (letöltve: 2021. szeptember 27.)

ROSENTHAL, ANDREW (1989): Pentagon Defends Tactics of Pilots Off Libya. *New York Times*, Vol. CXXXVIII. No. 47747., 8. <https://www.nytimes.com/1989/01/11/world/pentagon-defends-tactics-of-pilots-off-libya.html> (letöltve: 2021. október 8.)

STANIK, JOSEPH T. (2016): *El-Dorado Canyony. Reagan's Undeclared War with Qaddafi*. Annapolis, Naval Institute Press. E-book.

United Nations Convention on the Law of the Sea, 1982. https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf

JUHÁSZ ESZTER

eszterjuhasz7@gmail.com

doktorandusz (Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)

Egy hon- és népismeret tankönyv néprajzi tájakról szóló fejezetének vizsgálata

The Analysis of an Ethnography Textbook's Chapter about
Ethnographic Landscapes

ABSTRACT

The present paper introduces a chapter in the textbook which used in ethnography in primary school. The topic of the chapter is a description of ethnographic landscapes and their characteristics. The method of research is content analysis. Using this method, I examined the occurrence of ethnographic landscapes and their role in the textbook chapter. The importance of the topic is to be found in the frequency of the landscape concept. In the study, I present the changes in the names of landscapes and the maps used in the textbook. I show how the lessons in the topic relate to ethnographic landscapes.

KEYWORDS

education, primary school, ethnography, textbook, ethnographic landscapes

DOI 10.14232/belv.2022.1.6

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.1.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Juhász Eszter (2022): Egy hon- és népismeret tankönyv néprajzi tájakról szóló fejezetének vizsgálata. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 1. 91–106. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A hon- és népismeret a néprajztudomány közoktatásban lévő önálló tárgya. A Nemzeti alaptanterv 2020-as módosításában kötelező tantárgyként szerepel 6. évfolyamon. A tárgy kiemelt helyen kezeli a szülőföld és a nemzeti örökségünk megerősítését és megbecsülését, mellyel nemzeti öntudatra, hazaszeretetre neveli a tanulókat.¹ Ezt elsősorban a táj megismertetésével, a tájhoz kapcsolódó pozitív attitűd kialakításával lehet elérni. A hon- és népismereti tanórák számos lehetőséget teremtenek arra, hogy a szülőföld jelenségeit a tanulók és a tanárok is egyaránt fel tudják fedezni.² Kiss István említi a *nevelő táj* fogalmát,³ mely a néprajzi tájak megismerése során értelmezhető leginkább. A hon- és népismeret megalapozza a nemzeti identitást, amelynek fejlesztése a 2020-as Nat egyik fő célja. A témakörök alapján a hon- és népismeret egyfajta háttérbázisként kapcsolódik a tanulási területekhez.⁴ Ebben a több területet is lefedő tudástartalmakban megjelenő szülőföldismeret nagymértékben hozzájárul a tanulók műveltségének, erkölcsi, érzelmi tulajdonságainak fejlesztéséhez,⁵ a világhoz való viszonyuk alakulásához.⁶

Napjainkban is aktuális, sőt szükségszerű a táj fogalmával és az oktatásban betöltött szerepével foglalkozni. A téma esedékességét igazolja a táj fogalom devalválódása.⁷ A definíció lényeges szerepet tölt be a tárgyakban, különösképp a hon- és népismeret tantárgyban.

A táj a kulturális és társadalmi eszmék hordozója és kifejezője, tehát a tartalma és fontossága nem állandó, az idők során folyamatosan változik.⁸ Ez a változás ösztönző erővel bír a folyamatos tanulásra, melynek jelentőségére már Klebelsberg Kunó is felhívta a figyelmet az 1920-as években. Meghatározónak tartotta, hogy az iskolákban is megtörténjen a figyelem felkeltése, hiszen a táj az ember számára az élet terét, a környezetét jelentette, következésképp egyfajta szimbiózisban él a természettel.⁹

Jelen tanulmányomban a 2020-as Nat alapján készített új hon- és népismereti tankönyv (Baksa Brigitta: Szülőföldünk *Hon- és népismeret 6. évfolyam*. 1-143. Oktatási Hivatal, 2021. 1. kiadás. ISBN: 978-615-6178-82-4.) néprajzi tájakról szóló fejezetének a bemutatására vállalkozom.

¹ *Kerettanterv 2020*.

² FODOR 1934.

³ KISS 1941. 52.

⁴ BAKSA 2020. <https://www.oktatas2030.hu/wp-content/uploads/2020/10/utmutato-a-hon-es-nepismeret-tantargy-tanitasahoz.pdf> Hozzáférés: 2021. 09. 28.

⁵ KORMÁNY 1992.

⁶ KÖDÖBÖCZ 2010.

⁷ A fogalom devalválódásáról lásd bővebben Tóth 2003: A tájfogalom jelentőségéről.

⁸ DREXLER 2006.

⁹ KAPITÁNY – KAPITÁNY 2015.

MÓDSZER

A kutatásomban a tartalomelemzés metódusát alkalmaztam. A tartalomelemzés olyan kutatási módszer, amellyel a pedagógiai dokumentumok – a tankönyvek – által közvetített közlések tanulmányozhatók.¹⁰ A metódus lényege, hogy a szöveg olvasása során annak mögöttes tartalmából vonunk le először láthatatlan következtetéseket.¹¹

A mintavételi eljárás keretét a 2020-as Nat alapján készített Baksa Brigitta: Szülőföldünk Hon- és népismeret 6. évfolyam. 1-143. Oktatási Hivatal, 2021. 1. kiadás. ISBN: 978-615-6178-82-4. tankönyv néprajzi tájakkal foglalkozó fejezete jelentette.

A módszer alkalmazásával a néprajzi tájak előfordulását, a tankönyvi fejezetben betöltött szerepét vizsgáltam.

A NÉPRAJZI TÁJAK MEGHATÁROZÁSA A NÉPRAJZTUDOMÁNYBAN

A táj az egyik leggyakoribb és legvitatottabb fogalom a földrajztudományban. Olyan definíció, melyet gyakorta használunk az oktatás több szegmensében, illetve a néprajztudományban is. Ennek ellenére a fogalom meghatározása nem követelmény a jelenlegi oktatásban. A tájat nehéz definiálni. Hazánkban is többféle megközelítés van, mely nemcsak a tudományterületenként való különbségben, hanem a tudományokban is megtalálható.¹² Ez megfigyelhető a néprajztudományban is. A tájat két különféle szempontrendszer szerint magyarázzák. Az értelmezéseken belül kis-, és nagytájokról is beszélnek. Az egyik felfogás Kósa Lászlóhoz kötődik, aki az alábbi módon határozta meg a táj fogalmát: „olyan területegységet ért, amelyet huzamosabb ideig állandó kulturális, társadalmi, gazdasági és ökológiai tulajdonságok jellemeznek és ezáltal elválik környezetétől.”¹³ Kósa szerint a kistáj csak méretben különbözik a tájtól, hierarchikusan nem kapcsolódik ahhoz. Ezzel szemben a nagytáj már kapcsolódik, ugyanis a nagytáj alatt a négy hagyományos nagy területi egységet (Dunántúl, Alföld, Felföld, Erdély) érti.¹⁴

A másik szempont képviselője Andrásfalvy Bertalan, aki a kistáj és nagytáj definíciót kommunikációelméletre építve az alábbi módon határozta meg: „a kistáj nagysága egybeesik egy-egy ember tényleges látókörével, bejárta ismert szülőföldjével, melyhez érzelmileg is élményszerűen kötődik”.¹⁵ A nagytáj: „akkora terület, melyen belül létrejön a szakosodott falvak egymást kiegészítő, önálló egysége”.¹⁶

Makádi (2020) szerint „a tájat kezdetben holisztikusan közelíti meg az iskola, és tipikusságát összességében ragadja meg.”¹⁷ Ez a kijelentés kiválóan tükrözi a hon- és népismeret órák tájra vonatkozó megközelítését, az ismeretátadás nevelési célját. A tanítási–tanulási folyamatban lényeges szempont, hogy a diákok vegyék észre a táj szépségét, alakuljon ki bennük egy érzelmi

¹⁰ KONTRA 2011.

¹¹ A tartalomelemzés módszeréről lásd bővebben: KÉRDŐ 2008.; KRIPPENDORF 1995.; BERELSON 1952.; ANTAL 1976.

¹² Vö. Makádi, é.n.: A tipikus tájak földrajzának tanítása.

¹³ KÓSA 1998. 30.; BORSOS 2011.

¹⁴ BORSOS 2011.

¹⁵ ANDRÁSFALVY 1978. 240–241.; BORSOS 2011.

¹⁶ ANDRÁSFALVY 1978. 240–241.; BORSOS 2011.

¹⁷ MAKÁDI 2020. 36.

kötődés a tájjal kapcsolatosan. Következésképp a tájharmonióra helyeződik a hangsúly a tájak tanítása során.¹⁸

Amíg a tájhoz, a szülőföldhöz fűződő attitűd kialakítása változatlan maradt a tanításban, addig a nagytájak száma és elnevezése változott az évek során. Az 1950-es években négy nagytáj szerepelt az oktatásban: Alföld, Kisalföld, Dunántúl, Északi-középhegység.¹⁹ A tájhatárok, tájbeosztások változása a tudományterületek kapcsán is számottevő. A jelenlegi földrajzi fel fogás szerint hat nagytájat különböztetnek meg: Alföld, Kisalföld, Nyugat-magyarországi-peremvidék, Dunántúli-dombság, Dunántúli-középhegység, Észak-magyarországi-középhegység. Ezzel szemben a hon- és népismereti tankönyv viszont a néprajztudomány által preferált nagytájakat (Alföld, Dunántúl, Felföld, Erdély) és azok elnevezéseit használja. Tanórákon a magyar nyelvterület nagytájairól tanulnak, melynek kiindulópontja a Kárpát-medence. Erre látunk példát a vizsgált Szülőföldünk című tankönyvben is.²⁰

Az alapfokú oktatásban – a földrajz és a hon- és népismeret, természetismeret órákon – a nagytájakkal megismerkednek a tanulók. A további hierarchiaszinteket – középtáj, kistáj – a hon- és népismeret tankönyvben a térképi elhelyezkedéssel és a leckék leírásaiban is feltűntetik. Számos középtáj esetében a földrajzi jellemzőikre is kitérnek. A tájakról szóló fejezet nem követi a jelenleg érvényben lévő tájbeosztásokat.

A tájhatárok kapcsán is látható egy nagy különbség a földrajz és néprajz között. A térfelosztást a néprajztudomány a folyóhálózathoz, míg a földrajztudomány elsősorban a domborzathoz köti.²¹ Az alapja azonban mindkét tantárgy esetében a nagytájak, középtájak és kistájak egymáshoz való viszonyának megértetése a tanulókkal.²²

TANKÖNYV

A tankönyvek minden tantárgy esetében jelen vannak és meghatározóak az oktatásban. Karlovitz szerint a tankönyvek tulajdonságaihoz tartozik az informativitás, a készség- és képességfejlesztő hatása, az életkorhoz és fejlettségi szinthez való alkalmazkodás, illetve a megalapozó, segítő funkció.²³ A tankönyvek használhatóságával kapcsolatosan lényeges a tanulók szövegértési képessége. A tankönyv akkor éri el a célját, ha a tanuló tudja értelmezni a benne olvasottakat.²⁴ A vizsgált hon- és népismereti tankönyv leírásaiban számos földrajzos fogalom és településnév jelenik meg. A tananyag feldolgozása során a pedagógusoknak építeni kell a tanulók előzetes tudására, hozott ismereteire, amely elsősorban a fogalmak értelmezése, megértetése során lesz kulcsfontosságú.

A hon- és népismeret tantárgyhoz tartozó tankönyv 2021-ben az új, 2020-as Nemzeti alaptanterv alapján készült. Intézményi döntés keretében 5–8. évfolyamok bármelyikén tanítható, de az ajánlás 6. évfolyamra szól. Heti egy tanórán kell átadni a pedagógusnak az új ismereteket,

¹⁸ Vö. MAKÁDI 2020.

¹⁹ KERTÉSZ 2013.

²⁰ BAKSA 2021.

²¹ Lásd erről bővebben: BORSOS 2011.

²² Makádi é.n. A tipikus tájak földrajzának tanítása.

²³ KARLOVITZ 2000.

²⁴ GERLANG 2020.

kialakítva ezzel a szülőföldhöz és a magyarsághoz való kötődést. A kerettanterv alapján a hon- és népismeret tantárgynak az alapóraszámja 34 óra. Az alapóraszám esetében is látható az új kerettantervi változás, hiszen 2 órával többet határoz meg az ismeretanyag feldolgozására. Ebből adódóan növekedett a néprajzi tájakat feldolgozó témakör óraszámja, így az 2020-as kerettanterv alapján 8 tanórát javasol a néprajzi tájak és csoportok feldolgozására.²⁵

A hon- és népismeret feladatai között szerepel a Kárpát-medence és Magyarország tájainak megismerése, a kulturális értékek, a kulturális identitás tudatosítása és megőrzése. Ennek megfelelően a 2020-as Nat-ban szereplő fő témakörök között feltűnnek a néprajzi tájak, tájegységek és etnikai csoportok, mint elsajátítandó ismeretek. A néprajzi tájakhoz kapcsolódóan a tananyagok a magyar nyelvterület és a Kárpát-medence területeire térnek ki.

Baksa Brigitta: Szülőföldünk Hon- és népismeret 6. évfolyam. 1-143. Oktatási Hivatal, 2021. 1. kiadás. ISBN: 978-615-6178-82-4. által írt tankönyv követi a 2020-as Nat által kijelölt útvonulat. A tankönyvet három nagy fejezetre – *Az én világom*, *Találkozás a múlttal*, *Örökségünk*, *hagyományaink*, *nagyjaink* –, *Kislexikonra* és *Mellékletre* osztotta a szerző. A tankönyv fejezet-címei megegyeznek a kerettantervi ajánlásban lévő témakör címekkel.

Jelen tanulmányban a néprajzi tájakra és csoportokra épülő *Örökségünk*, *hagyományaink*, *nagyjaink* című fejezettel foglalkozom, mely feldolgozására 8 óra van biztosítva.

ÖRÖKSÉGÜNK, HAGYOMÁNYAINK, NAGYJAINK

A néprajzi tájak az elemzett tankönyvben az *Örökségünk*, *hagyományaink*, *nagyjaink* című fejezetben jelennek meg hangsúlyosan. A magyarság összetételének történeti alakulásával, a magyar nyelvterület nagytájaival, a nemzetiségekkel, a természeti és épített örökségünkkel, közösségi hagyományokkal és a nemzeti értékekkel, illetve a magyar tudománnyal és kultúrával foglalkozik.

A Kárpát-medencében való letelepedés történetéről, a honfoglalásról, a trianoni békeszerződésről és a főbb ismérvekről olvashatnak a tanulók. Ezek a tartalmak képet adnak a Kárpát-medence népességének és területeinek változásairól. A lecke tartalmi leírásában a néprajzi²⁶ és táji csoportok²⁷ kifejezés értelmezésének tisztázására is sor kerül.

A leckéhez tartozó feladatok egyike a saját település megismerésére vonatkozik. A szűkebb és tágabb környezet megismerése fontos része a fejezetnek és a tantárgynak. Elengedhetetlen, hogy a tanulók el tudják helyezni lakóhelyüket a térképen, tisztában legyenek szülővárosuk, szülőfalujuk értékeivel. A lakóköznyezet és a többi nagytáj megismerése nem csak hagyományos módon, hanem csoportmunkában, projekt keretében, tabló elkészítésével is történhet.

Az általános bevezetés után a magyar nyelvterülethez tartozó nagytájak ismertetései következnek: Alföld, Dunántúl, Felföld (Észak-Magyarország – Felvidék), Keleti magyar nyelvterület: Partium, Erdély, Kárpátokon túli terület: Bukovina, Moldva.

²⁵ KERETTANTERV 2020.

²⁶ „Néprajzi csoportnak nevezzük azt a népen belüli alegységet, amelyet elkülönít környezetétől sajátos történeti hagyománya, kultúrája, életmódja, társadalmi felépítése és nyelve. Ilyenek a palócok, kunok, székelyek.” BAKSA 2021. 82.

²⁷ „A táji csoportok tagjait a néprajzi csoportnál felsorolt kulturális jellemzők mellett elsősorban az köti össze, hogy egy földrajzilag meghatározott tájon vagy vidéken laknak. Ilyen pl. a Rábaköz, a Sárköz, a Mezőség.” BAKSA 2021. 82.

A nagytájakon túl A hazánkban élő nemzetiségek, A természeti és épített örökségünk, Közösségi hagyományok és nemzeti értékek, A magyar tudomány és kultúra eredményei és alkotói a nagyvilágban témák jelennek meg.

A vizsgált fejezetben a nagytájak megjelennek egyaránt a szövegben, képből és térképben. Együttesen adnak átfogó képet az aktuális néprajzi tájról.

A fejezetben megjelenő néprajzi tájak nevezéktana

A tankönyvben megjelenő nagytájak elnevezései nem követik a névváltozásokat.²⁸ A nevekkel kapcsolatos változásoknak az oka a hazai taxonómiai rendszer alkalmazkodása az európai tájféldrajzi beosztáshoz. A módosulás a tájakkal kapcsolatosan szükségszerű volt. A változtatások fő célja, hogy egységes Kárpát-medencei magyar névhasználat alakuljon ki.²⁹ Ennek ellenére azt láthatjuk a vizsgált hon- és népismereti tankönyvben, hogy ezeket a névmódosulásokat nem követi. Nagytájként tünteti fel a taneszköz az Alföldet, Kisalföldet, Északi-középhegységet, Dunántúli-középhegységet, Dunántúli-dombságot és az Alpokalját. Az új hierarchiaszintek eredményeként nagytájrészlet besorolásban kellene az Alföld, Kisalföld, Alpokalja és a Dunántúli-dombság tájakat jelölni. Nagytájként kellene kezelni a Dunántúli-középhegységet, valamint középtájként az Északi-középhegységet.³⁰

A nevezéktan átalakításának gyakorlata a vizsgált tankönyvben és tantárgy esetében még nincs jelen. A hon- és népismeret tárgy mentségére szolgál, hogy az új nevezéktan a földrajz órákon sem jelenik meg egyelőre.³¹

Kétségtelen, hogy nincs könnyű helyzetben a hon- és népismeret oktató pedagógus, hiszen nem egyszerű feladat ezeket a módosulásokat átvezetni az oktatásba. A változás akkor jelenhet meg a közoktatásban, ha minden tantárgy, amelyben a tájakkal kapcsolatos témakör megjelenik, egységesen az új nevezéktant használja. Ebben a helyzetben a hon- és népismeret tananyagában is meg kell majd tenni a szükséges lépéseket.

A néprajzi tájak elnevezéseivel kapcsolatosan kiemelem jelen tanulmányban a Felföld elnevezéseit. A vizsgált hon- és népismereti tankönyvben Felföld mellett Felvidék és Észak-Magyarország nevekkal találkozunk. A Felföld névhasználat néprajzi értelemben rugalmasabb és a nagytáji elnevezése indokoltabb, mint a Felvidék esetében. A Felföld néprajzi nagytáj szerepét igazolja, hogy a geográfiai, domborzati és növényföldrajzi határok és az etnikai, kulturális határok egybeesnek. Ezzel szemben a Felvidék egy szűkebb régió, hiszen nem tartozik hozzá az Északi-középhegység térsége (VEREBÉLYI 2006.).

Néprajzi, táji csoportok az Örökségünk, hagyományaink, nagyjaink című fejezetben

Az Örökségünk, hagyományaink, nagyjaink fejezet gerincét a néprajzi tájak ismertetése jelenti. A témakörhöz kapcsolódó legtöbb lecke a nagytájakkal és a hozzájuk kapcsolódó néprajzi és táji csoportokkal foglalkozik. A néprajzi tájakkal kapcsolatosan az 1. táblázatban ismertetem, mely néprajzi és táji csoportok jelennek meg a tankönyvben. A tankönyv felépítésére jellemzően néhány főbb néprajzi tájról és csoportról (a táblázatban vastagon szedett) részletesebb információ jelenik meg.

²⁸ CSORBA 2020.

²⁹ FARAGÓ 2014.; CSORBA 2020.

³⁰ CSORBA 2020.

³¹ MAKÁDI 2020.

Nagytaj		Néprajzi, táji csoportok	
Alföld	Magyarország területén	Kalocsai-Sárköz, Kiskunság, Nagykunság, Jászság, Galga mente, Tápió mente, Sárrét,	Hortobágy, Hajdúság, Nyírség, Rétköz, Bodrogköz, Tiszahát
	Határon túli terület	Bácska, Bánság nyugati része,	Temesköz, Fekete-körös völgye
Dunántúl	Magyarország területén	Szigetköz, Hanság, Rábaköz, Őrség, Göcsej, Hetés,	Somogy, Ormánság, Sárköz, Tolnai-Sárköz Balaton-vidék, Mezőföld
	Határon túli terület	Csallóköz, Burgenland, Muraköz,	Drávaszög, Szlavónia
Felföld (Észak-Magyarország, Felvidék)	Magyarország területén	Palóccok, Barkók,	Matyók, Cserhát
	Határon túli terület	Mátyusföld, Zoboralja,	Medvesalja, Gömör
Keleti magyar nyelvterület: Partium, Erdély		Kalotaszeg, Mezőség, Torockó, Székelyföld, Gyimes	hétfalusi csángók, dévai csángók, al-dunai csángók
Kárpátokon kívüli terület: Bukovina, Moldva		Bukovinai székelyek	Moldvai csángó magyarok

1.táblázat A Szülőföldünk c. tankönyvben megjelenő néprajzi és táji csoportok³²

³² Szerkesztette Juhász Eszter

Az öt néprajzi tájról és csoportról szóló leckékben Magyarországra és a határon túli területekre osztotta Baksa Brigitta a tájakat. A 1. táblázatban ismertetem, hogy milyen bontásban, mely tájakkal ismerkednek a diákok. A vastagon szedett néprajzi tájak és csoportok részletezése mellett a többi csupán névileg van említve és térképen ábrázolva a tankönyvben.

A Szülőföldünk című tankönyvben, az Örökségünk, hagyományaink, nagyjaink fejezetben találhatóak domborzati és nemzetiségi térképek. Magyarország területi elhelyezkedését a Kárpát-medencében az 1. térképen láthatjuk. Ez egy lényeges pontja a leckének, hiszen az országot egy nagyobb térben helyezi el. Megállapítható, hogy ebben a hon- és népismereti tankönyvben a tájakkal kapcsolatos alapvető gondolkodás kiindulópontja a Kárpát-medence. Mindezek mellett kitér a trianoni békeszerződést követő határmódosulásokra, a mai Kárpát-medence országainak megnevezésére, területi helyzetüknek a bemutatására (1. térkép). Ez a térkép a néprajzi tájak és csoportok tanítása során kulcsfontosságú információt hordoz. Ehhez kapcsolódóan szükségét érzem egy olyan térkép megjelenítésének, mely hazánkat és a Kárpát-medencét helyezi el az európai térben.

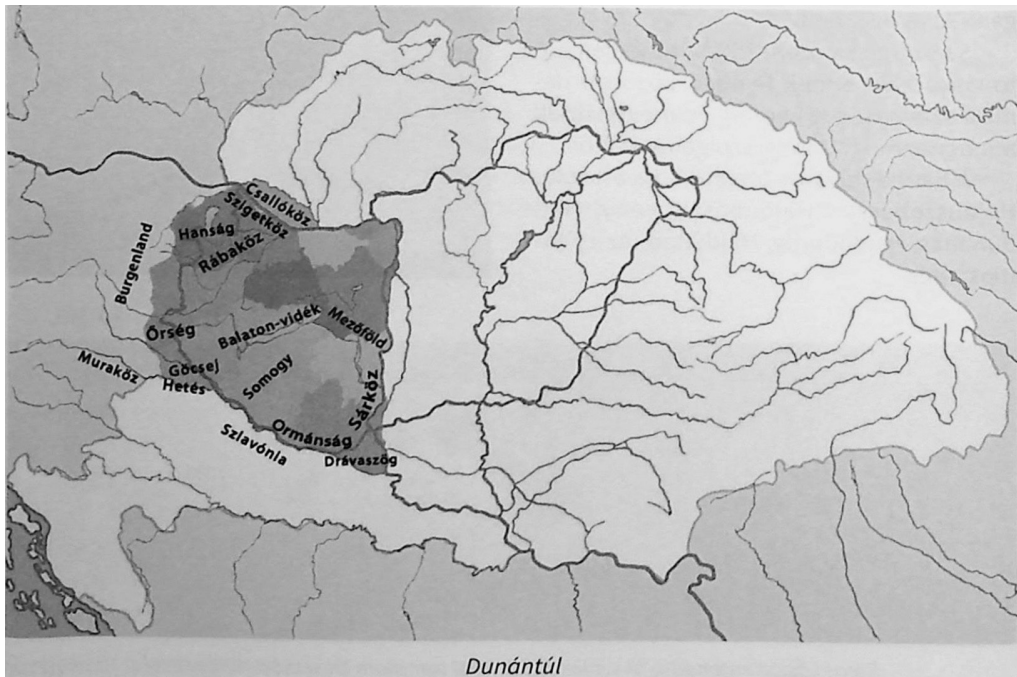
Az Örökségünk, hagyományaink, nagyjaink című fejezetben összesen 10 darab térkép található. A közös ismervük, hogy a Kárpát-medence térségére terjednek ki. Kivételt képeznek ez alól a Nemzeti parkokról és az épített örökségekről szóló térképek. Ezek alapja a mai Magyarország.

1. térkép: *A Kárpát-medence országai*³³

A bevezető leckében, a tájak részletes ismertetése előtt áttekinthető a Kárpát-medencében található összes néprajzi táj. A négy néprajzi nagytájat (Alföld, Felföld, Dunántúl, Erdély) jól elhatárolható színezett térképen jelenítik meg. Emellett a nagytájakhoz kötődő néprajzi tájakat és csoportokat is bemutatja (2. térkép). A 2. térképen látható, hogy a tankönyv zöld színnel az

³³ BAKSA 2021. 81.

3. térkép: Dunántúl néprajzi tájai³⁶

A néprajzi tájakat és csoportokat bemutató leckék közös jellemzője, hogy lényegre törő, áttekinthető sorokkal kezdődik. Ezekkel az átfogó tartalmakkal a tanulók egy előzetes képet kapnak az adott tájról. A leckék a táj általános ismérvei mellett a jászok, kunok, hajdúk, palócok, matyók, székelyek néprajzi és történeti vonatkozásait, valamint Tolnai-Sárköz, Őrség, Rábaköz, Kalotaszeg, Mezőség területi, népesedési és kulturális jellemzőit is kiemelik.

Az ismertetés során számos kistáj, település és megye tűnik fel, például Nyírség, Kalotaszeg, Karcag, Csongrád. A megyéket a teljes név helyett, egy rövidebb változatban említik, például Borsod-Abaúj-Zemplén megye helyett Borsod megye.

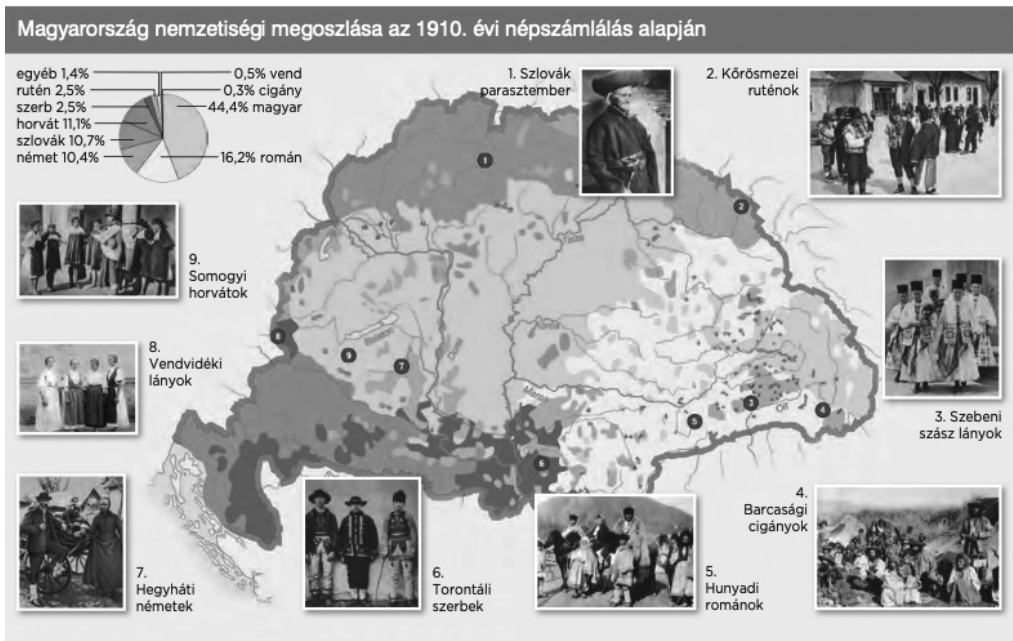
A szövegben számos földrajzi és történelmi utalás található a néprajzi tájakkal kapcsolatosan. A földrajzi utalások a felszíni jellemzőkben, a topográfiában, a természeti környezetben, míg a történelmi ismeretek a különféle területeken letelepedett népek történelmében, a terület népesedési változásaiban figyelhető meg. Számos településnév tűnik fel a tankönyvben, így a nagyobb és ismertebb települések mellett (Budapest, Debrecen, Szeged) megyeszékhelyekkel, hajdúvárosokkal és a matyók településeivel is találkozhatunk a szövegben.

Hazánkban élő nemzetiségek

A témakör egyik leckéje a Magyarországon élő nemzetiségekkel foglalkozik. Az etnikumok közül a cigánysággal, németekkel, szlovákokkal, horvátokkal, románokkal, szerbekkel, szlovénekkel, ukránokkal, lengyelekkel, görögökkel és örményekkel, illetve bolgárokkal. Minden

³⁶ BAKSA 2021. 87.

felsorolt nemzetiséggel kapcsolatosan rövid, de lényeges információ olvasható, mint például a letelepedésük ideje, helye és egy rájuk vonatkozó kulturális ismérv. Ebben a leckében a néprajzi tájakkal való kapcsolat a területiségben keresendő. A legtöbb nemzetiség kapcsán valamely néprajzi nagytájhoz viszonyítja a letelepedés helyszínét. Ebben a témában is a Kárpát-medence az elhelyezés kiindulópontja. A leckénél használt térkép a Magyarországon élő nemzetiségi megoszlást az 1910. évi népszámlálás alapján mutatja be (4. térkép). Az itt használt atlasz sokatmondó. Nemcsak a nemzetiségek területiségét, a sajátos viseletét, hanem a megoszlásuknak arányát is ismerteti. Ez utóbbit diagrammal. A lecke feldolgozásához, a nemzetiségek kultúrájának megismeréséhez többféle munkaformát és információforrást javasol a szerző. A hagyományos feldolgozás mellett csoportmunkát ajánl, például képek gyűjtésében vagy Power Point bemutatató készítésében. A térkép a hozzá kapcsolódó képek, a diagramm nem csak a szemléltetés eszközei, de kiválóan segítik a megértést, a téma holisztikus feldolgozását és a gyors tanulást.

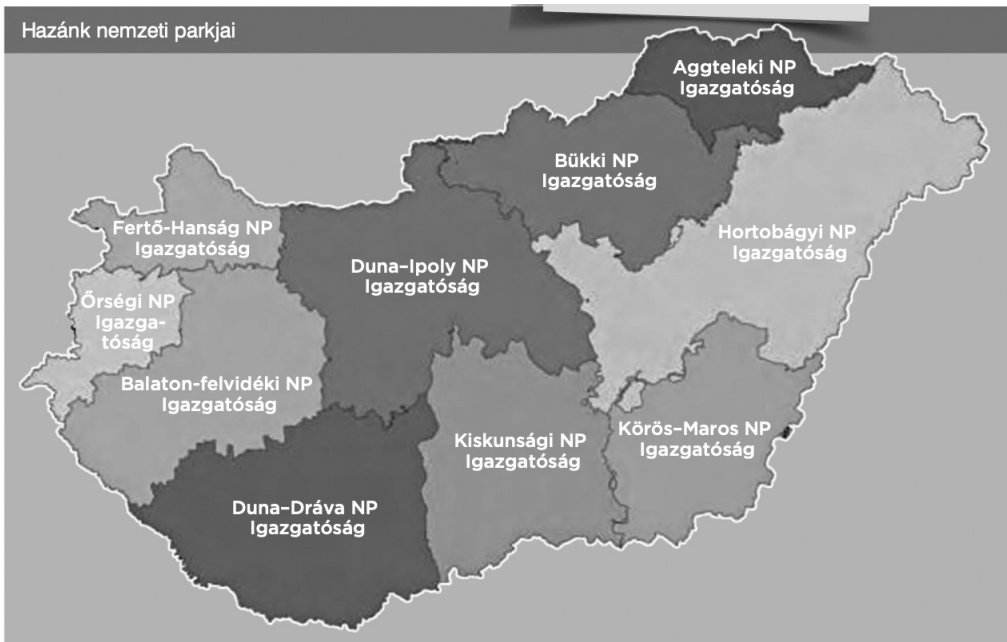
4. térkép: Magyarország nemzetiségi megoszlása az 1910. évi népszámlálás alapján³⁷

Természeti és épített örökségünk

A taneszköz a nagytájakat egy másik nézőpontból közelíti meg a szellemi kulturális örökségek, a hungarikumok és a világörökségek meghatározásával.

A természeti örökségünkhöz csatoltan a Nemzeti parkokról, épített örökségeinkről szóló összefoglalást találjuk. A tankönyvben a Magyarországon található tíz Nemzeti parkot térképen ábrázolva is bemutatja, kiemelve az először (1973–Hortobágyi Nemzeti Park) és az utoljára megalapított (2002–Őrségi Nemzeti Park) nemzeti parkot is (5. térkép).

³⁷ BAKSA 2021. 100.

5. térkép: *Hazánk nemzeti parkjai*³⁸

Ez a lecke helyet ad az épített örökségek bemutatásának (6. térkép). A tananyaghoz kapcsolódóan találkozhatunk egy-egy nagytájhoz kapcsolódó híres építménnyel, melynek elhelyezkedését a térképen megjelenő számokkal segíti a szerző. A topográfiai ismeretszerzés mellett kulturális tudástartalmat sajátítanak el a tananyag feldolgozása során a diákok. A magyarországi nagytájakhoz kapcsolódóan érdemes a korábbi órákon megszerzett tudást átismételni-elmélyíteni. Nagyon jó alapot, előzetes tudást fog jelenteni a természettudományok és a földrajz tantárgyak tanulása során.

³⁸ BAKSA 2021. 101.

6. térkép: Magyarország épített öröksége³⁹³⁹ BAKSA 2021. 102.

Közösségi hagyományok és nemzeti értékek

A témakörhöz kapcsolódik a szellemi kulturális örökséget, a hungarikumokat és a világörökségeket feldolgozó tananyag. Itt már nem látható térkép, csupán a nagytájukhoz kötődő világörökségekről készült fényképek. A tankönyvi szövegben a világörökségeket a nagytájakkal együtt ismerteti, úgymint Alföld: Hortobágyi Nemzeti Park – a Puszta, Északi-középhegység: Hollókő, Aggteleki-karszt, Szlovák-karszt barlangjai, Tokaj-hegyaljai történelmi borvidék és Dunántúl: Pannonhalmi Bencés Főapátság és természeti környezete, Pécs ókeresztény temetője, Fertő-tó világörökségeket emeli ki. A fővárosban három világörökséget is megemlíti: a Dunai-partok, Várnegyed és az Andrásy út (1. kép).

A nagytájukhoz kapcsolódó világörökségeket az 1. képen látható fényképekkel illusztrálja.

1. kép: *Világörökségek Magyarországon a Szülőföldünk c. tankönyvben*⁴⁰

⁴⁰ BAKSA 2021. 105.

ÖSSZEGRZÉS

A hon- és népismeret tantárgy néprajzi tájakról szóló fejezetének a bemutatására törekedtem a tanulmányban. A témakör áttekintése során érzékelhető a Kárpát-medencének a központisága. A tanulók a fejezet végére megismerik a Magyarországon és a Kárpát-medencében található néprajzi tájakat, tájegységeket. Ehhez kötődően gazdagodik tudásuk a természeti kincseinket, épített környezeti értékeinket, híres magyarokat illetően. Felfedezik, megismerik, s ebből adódóan talán jobban értékelik saját lakóhelyüket.

A tanítás során sokrétű fejlesztés történik számos módszer és munkaforma alkalmazásával. Az új ismeretek elsajátítására alkalmazhatnak csoport munkát, projekt módszert, gyűjtő munkát. A tankönyv mellé használhatnak térképet, digitális eszközöket, internetes platformokat. A tájról szóló fejezet számos tantárgyközi kapcsolódást feltételez és eredményez. Előzetes tudáshoz juthattak magyar nyelv és irodalom, környezetismeret, természettudomány, ének-zene, vizuális kultúra órákon. Tantárgyi koncentráció az imént felsoroltak mellett leginkább a földrajz tantárgyhoz kapcsolódik. A két tárgy szinte szimbiózisban van egymással. Mindez igazolja a hon-és népismeret szükségességét és sokszínűségét. A két tárgynál megjelenő és visszatérő tudásanyag, a térképek, képek használata az összefüggések meglátatásában, az ismétlő-elmélyítő tanulásban játszik főszerepet. A térkép használata a néprajzi tájak tanítása során elengedhetetlen eszköz, még úgy is, hogy nem azonos a földrajzi tájjal, így nem tudja visszaadni a tér jellegzetességeit.⁴¹

Ezek az ismeretek a diákoknak nemcsak a tárgyi tudását, természettudományos, szociális kompetenciáit fejlesztik, hanem megfigyelőképességüket, térlátásukat, tájékozódásukat, kommunikációjukat és számos fel nem sorolt készséget-, képességet egyaránt.

IRODALOMJEGYZÉK

ANDRÁSFALVY BERTALAN (1978): A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia*. 89. évf. 231-243.

ANTAL LÁSZLÓ (1976): *A tartalomelemzés alapjai*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

BAKSA BRIGITTA (2020): *Útmutató a hon- és népismeret tantárgy tanításához a 2020-ban kiadott Nemzeti alaptanterv és kerettantervek alapján*. Eger: Eszterházy Károly Egyetem, Oktatás 2030. <https://www.oktatas2030.hu/wp-content/uploads/2020/10/utmutato-a-hon-es-nepismeret-tantargy-tanitasahoz.pdf> Hozzáférés: 2021. 09. 28.

BAKSA BRIGITTA (2021): *Szülőföldünk hon- és népismeret 6. évfolyam*. Oktatási Hivatal.

BERELSON, BERNARD (1952): *Content Analysis in Communication Research*. Glencoe: The Free Press.

BORSOS BALÁZS (2011): *A magyar népi kultúra régió I. Dunántúl, Kisalföld, Alföld*. Budapest: Mérték Kiadó.

CSORBA PÉTER (2020): Az új Nemzeti Atlaszban szereplő földrajzi tájbeosztás nevezékstanának alapelvei. *GeoMetodika* 4. évf. 1. sz. 5-17. DOI: <https://doi.org/10.26888/GEOMET.2020.4.1.1>

⁴¹ Keményfi 2004.

DREXLER DÓRA (2006): *Táj és tájértelmezés. A táj jelentésváltozásának összehasonlító kultúrtörténeti vizsgálata Anglia, Franciaország, Németország és Magyarország példáján.* Budapest: Akadémia Kiadó.

FARAGÓ IMRE (2014): *Földrajzi nevek.* – Egyetemi jegyzet. Budapest: ELTE.

FODOR FERENC (1934): Szülőföld- és honismeret. In Kemény Ferenc (szerk.): *Magyar Pedagógiai Lexikon.* II. Révai Irodalmi Intézet Kiadása. 713-714.

GERLANG VIVIEN (2020): Vele vagy nélküle? – A középiskolai földrajztankönyvek tanulási folyamatban betöltött szerepének vizsgálata. *GeoMetodika.* 4. évf. 3. sz. 17-32. DOI: <https://doi.org/10.26888/GEOMET.2020.4.3.2>

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR (2015): Az ember és a táj szemiotikája. In. Balázs Géza, Pölcz Ádám (szerk.): *Tájszemiotika.* Magyar szemiotikai tanulmányok 32. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság. 11-32.

KARLOVITZ János (2000): Tankönyvi, tankönyvelméleti alapfogalmak. *Könyv és Nevelés,* II. évf. 2. sz. <https://olvasas.opkm.hu/index.php?menuId=125&action=article&id=122> Hozzáférés: 2021. 09. 28.

KEMÉNYFI RÓBERT (2004): *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktónák elemzési lehetőségei.* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

KÉRDŐ ANDREA (2008): *A tartalomelemzés elmélete és gyakorlati alkalmazása.* Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola.

KERETTANTERV (2020): https://www.oktatas.hu/koznevelas/kerettantervek/2020_nat/kerettanterv_alt_isk_5_8 Hozzáférés: 2021. 10. 03.

KERTÉSZ ÁDÁM (2013): *Táj- és környezetértékelés.* Eger: Eszterházy Károly Főiskola.

KISS ISTVÁN (1941): A szülőföldismeret és falukutatás szerepe a népművelésben. *Nevelésügyi szemle.* 5. évf. 3–4. sz. 50–55.

KONTRA JÓZSEF (2011): *A pedagógiai kutatások módszertana.* Egyetemi jegyzet. Kaposvári Egyetem. <https://mek.oszk.hu/12600/12648/12648.pdf> Hozzáférés: 2021. 09. 20.

KORMÁNY GYULA (1992): A szülőföld és a földrajztanítás. *Módszertani közlemények.* 32. évf. 115-120.

KÓSA LÁSZLÓ (1998): *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Budapest: Planétás (3.bővített kiadás) (1.kiadás 1990, Debrecen, KLTE).

KÖDÖBÖCZ József (2010): Nevelés és lakóhelyismeret a változó világban. *Honismeret.* Különszám. 63-64.

KRIPPENDORF, KLAUS (1995): *A tartalomelemzés módszertanának alapjai.* Budapest: Balassi.

MAKÁDI MARIANN (2020) Más tájak más szemlélettel? – Javaslatok a hazai tájak tanításának szemléleti és nevezéktani problémái kapcsán. *GeoMetodika.* 4. évf. 1. sz. 35-48.

MAKÁDI MARIANN (é.n.): *A tipikus tájak földrajzának tanítása.* http://geogo.elte.hu/images/downloads/3_Kepzeshez_kapcsolodo_anyagok/3.2_Szakmodszertani_felkeszules_segedanyagai/Segedanyag_Tipikus%20tajak_tanitasa.pdf Hozzáférés: 2021. 09. 28.

TÓTH ALBERT (2003): A tájfogalom jelentőségéről. *Tájökológiai Lapok,* 1. évf. 2. sz. 125-134.

MAROSVÁRI ATTILA

marosvari@vnet.hu

történész, levéltáros (MNL CSML Makói Levéltár)

Csanád vármegye idegen megszállásának diplomáciai háttere (1918–1919)

The Diplomatic Background to the Foreign Occupation
of Csanád County
(1918–1919)

ABSTRACT

In connection with the study of the military and political collapse of the Austro-Hungarian Monarchy at the end of the First World War, several authors have recently discussed in detail the issues raised by the status of the Banat, related Serbian and Romanian aspirations, and the movements of the French forces that occupied and held military control over the region, as well as analysing the French diplomatic steps behind these movements. The future fate of the Banat proved to be a serious source of conflict, with the possibility of armed clashes between the Serbs and the Romanians. The French wanted to prevent armed conflict between their allies with a north-south demarcation line separating the opposing parties and by occupying strategic points, such as Szeged and Arad, until the peace conference decided on the final status of the area. In theory, the line between Szeged and Arad, practically the route of the River Mureş, marked the northern border of the area in question. However, it is not widely known that the Serbs, in competition with the Romanians, claimed not only the area to the south of the Mureş, but also the areas of southern Csanád to the north of the river, right up to Mezőhegyes, and to this end, military action was taken and diplomatic efforts were made at the Paris Peace Conference in March 1919. All this inevitably concealed the possibility of a Serbian-Romanian armed conflict over the possession of this territory, which required the repeated intervention of the French and which was embodied by the French military occupation of Makó, the seat of Csanád county, for almost two months from 27 April to 16 June 1919. This was followed by the Romanian military occupation, which lasted for a good nine months. Our study seeks to review the background and

steps of this process, which have not been sufficiently elucidated in the historical literature to date.

KEYWORDS

World War I, Banat, Csanád County, Makó, 1918–1919, French military occupation, Serbian military occupation, Romanian military occupation

DOI 10.14232/belv.2022.1.7

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.1.7>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Marosvári Attila (2022): Csanád vármegye idegen megszállásának diplomáciai háttere (1918–1919). *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 1. 107–129. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

Az Osztrák-Magyar Monarchia katonai és politikai összeomlása 1918 őszére gyökeresen új helyzetet teremtett Magyarország számára is. Habár a Monarchia 1918. november 3-án Pado-vában fegyverszünetet kötött, mindez nem akadályozta a Balkán felől északra törő franciákat és szerb szövetségeseiket abban, hogy folytassák az előnyomulásukat, aminek köszönhetően mind nagyobb magyarországi területre terjesztették ki fennhatóságukat. A katonai műveletekhez hamarosan csatlakoztak a románok is, akik ugyan a padovai békekötés időpontjában nem álltak hadban, de kihasználva a vissza nem térő alkalmat s felrúgva az 1918. május 7-én a központi hatalmakkal megkötött bukaresti békeszerződést, 1918. november 10-én hadat üzentek Németországnak, ezzel ismét hadban álló félként jelentek meg a hadszíntéren. Mind a szerbek, mind a románok előtt egyetlen cél lebegett: minél nagyobb területet kívántak megszerezni a történeti Magyarország testéből, mely katonai foglalásaikat a világháborút lezáró békekonferencián akartak érvényesíteni. A szerb és a román területi aspirációk óhatatlanul egymásnak feszültek, s az ütközőpontot kétségtelenül a Bánság területi hovatartozásának kérdése jelentette. A szerbek és románok konfliktusa azonban nem korlátozódott csupán az egykori Temesi Bánság területére, annak hatása távolabbra is kisugárzott, így például a Marostól északra eső területekre, különös tekintettel a szomszédos Csanád vármegyére.

Csanád vármegye ekkori speciális helyzetét eddig érdemben még nem tekintette át a történeti kutatás. Az a szakirodalomból is tudható, hogy Makó – a Marostól északra eső területek sorsát illetően teljesen rendhagyó módon – mintegy két hónapon keresztül francia megszállás alatt állt, s arra is van utalás, hogy rövid időre megjelentek a térségben a szerbek is, de átfogóan, a szerb–román területi vita kontextusából tekintve e kérdést még nem vizsgálta senki. A Makó francia és román megszállásáról többször publikáló Halmágyi Pál írásai ezeket az összefüggéseket nem világítják meg.¹ Érdemes ezért röviden áttekinteni, mi, miért és hogyan történt Csanád vármegye vonatkozásában azt megelőzően, hogy a franciák makói kivonulását követően a megye teljes területe román megszállás alá került. Tanulmányunk e kérdéskört kívánja alaposabban körbejárni.

SZERB ÉS FRANCIA MEGSZÁLLÁS

Csanád vármegye első világháború utáni idegen megszállásának ügyét a kelet-magyarországi román aspirációkon túl Dél-Magyarország és ezen belül a Bánság hovatartozásának kérdésében egymásnak feszülő szerbek és románok diplomáciai és katonai erőfeszítései határozták meg. A korábbi háborús vereséget követően a hadszíntérre csak 1918. november 10-én visszatérő románok az 1916. augusztus 16-án az antant hatalmakkal megkötött bukaresti titkos szerződés alapján tartottak igényt a Bánság teljes területére,² míg a szerbek meglehetősen rapid módszert választottak érdekeik érvényesítésére, s kihasználva az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása nyomán keletkezett zűrzavaros viszonyok közötti helyzeti előnyüket, 1918. december 15-ig az Arad–Lugos–Karánsebes–Mehadia–Orsova vonalig megszállták a terület túlnyomó részét, sőt mi több, november 25-én az újvidéki Nagy Nemzetgyűlés egyebek mellett kimondta az egész Bánság csatlakozását a Szerb Királyság területéhez. A nyilvánvalóan konfrontatív helyzetet és akár román-szerb háborúval is fenyegető konfliktust a franciák próbálták feloldani azzal, hogy 1918. december 22-én (majd 24-én módosítva) egy demilitarizált övezetet jelöltek ki az egymásnak feszülő felek között, hogy ezzel a Bánság kérdését a „terepről” a párizsi békerendezés tárgyalóasztalaira helyezték át.³ Az 1918. december 22-én kijelölt szerb–román ütközőzóna határa keleten az Orsova–Lugos–Lippa, míg nyugaton az Apátfalva–Pancsova vonal volt. Ez egyben azt jelentette, hogy a szerbek által megszállt terület átnyúlt volna a Maroson, hiszen a nyugati elválasztó vonal északi határpontja a Csanád megyei Apátfalva lett volna. Nyilván ennek felismeréséből fakadt, hogy két nap múlva új demarkációs vonalat jelölt ki a szövetséges

¹ HALMÁGYI 1984. 299–308., 1985. 321–343., 2002. 515–546., 2021. 55–66.

² A szerződést közli: ROMSICS 2000. 36–37. A szerződés szövege egyébként 1919 elején megjelent a korabeli napilapokban is: Románia titkos szerződése az antanttal. *Makói Újság*, 1919. február 11., 2.; Románia titkos szerződése az antanttal. *Makói Független Újság*, 1919. február 11., 2.

³ A témáról lásd részletesen: BOTLIK 2009. 12–15.; GULYÁS 2016. 14–17., 2018 150–205.; SUBA 2018. 170–176.; BENE 2021. 13–17. A román és szerb területi követeléseket lásd ÁDÁM – ORMOS 1999. 95–108. A Román és Jugo-szláv Ügyek Bizottsága Ülésének jegyzőkönyve, 1919. február 8. I. melléklet. A román küldöttség által beterjesztett memorandum.; II. melléklet. A szerb-horvát-szlovén küldöttség által a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság követeléseinek ügyében benyújtott memorandum.; III. melléklet. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság és a Román Királyság közötti határvonal. Az 1918. november közepe és 1919. január vége közötti folyamatokról jó áttekintésként lásd Paul de Lobit tábornoknak, a francia keleti hadsereg parancsnokának 1919. február 1-jei jelentését. ÁDÁM – ORMOS 1999. 92–95.

hadseregek főparancsnoka, amely a keleti határvonalat nem változtatta meg, ellenben a nyugati határvonal északi pontját Apátfalváról áthelyezte a Maros déli oldalán lévő Szerbcsanádra. Ezzel együtt a demilitarizált övezet addig északról délre egyenes vonalban húzódó nyugati határát némileg szintén módosította, így az átkerült a Szerbcsanád–Besenyő(= Óbesenyő)–Bánátkomlós(= Nagykomlós)–Hatzfeld(= Zsombolya) vonalra azzal, hogy „a déli határ nincs kijelölve”.⁴

A demilitarizált övezet gyakorlatilag azt jelentette, hogy a szerbeket és a románokat elváltató zónát a franciák a fennhatóságuk alá vonták. A hadügyminiszteri posztot is betöltő Georges Clemenceau miniszterelnök 1918. december 20-i utasítása szerint „*Ami a Magyarországon és a Bánságban található vitatott pontokat illeti, azokat [Franchet] d’Espèrey tábornok parancsára az ő vezénylete alá tartozó francia csapatok fogják megszállni.*”⁵ A francia csapatok mindemellett – az 1918. november 13-án a Károlyi-kormányval aláírt belgrádi katonai konvenció alapján – egyéb stratégiai pontokat is megszálltak, többek között 1918. december 30-án Szegedet és Aradot is, ezzel északról lehatárolva a Bánságért folyó küzdelem harci terepét. A Budapest felé stratégiai jelentőségű hídfőállást biztosító Szeged azért is fontos volt a franciáknak, mert „*innét léphettek fel egyensúlyozók gyanánt a szerbek és románok között, kiknek viszonya a szövetségi állapotok dacára a Bánságon való osztozkodás kérdése miatt nagyon feszültté vált.*”⁶ Ugyanakkor térségünket érintően a szerbek november végéig birtokba vették a Marostól délre eső torontáli területeket (Szöregen 1918. november 6-án, Küebkházán november 7-én, Deszken, Újszentivánon és Ószentivánon november 21-én, míg Kiszomboron, Klárafalván és Ferencszálláson november 30-án szűnt meg a magyar közigazgatás⁷), míg a románok 1919. május közepére – több ütemben – megszállták a Tiszától keletre, a Marostól pedig északra eső országrészeket, kivéve Makót és a Maros jobb parti sávját, Nagylakkal bezárólag. Annak érdekében ugyanis, hogy az esetleges itteni, a szerbek és a románok közötti konfrontációt megakadályozzák, április 27-én a franciák Szeged után – mint újabb stratégiai pontot – ellenőrzésük alá vonták a csanádi megyeszékhelyet és Nagylakot, majd néhány nap múlva a Maros-hídja miatt kiemelt fontosságú Apátfalvát.⁸

Csak közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján már 1919. március 26-án megjelent Makón egy 54 francia katonából és 7 tisztből álló, 16 gépkocsiban utazó konvoj, akiket az ottani vörösörok lefegyvereztek, őrizetbe vettek, majd – miután a fegyvereket és gépkocsikat elkobozták – vonaton továbbszállítottak Békéscsabára.⁹ Noha a konvoj úticélja a forrás alapján azonosíthatatlan (véltetően Szegedről Aradra tartottak), az egészen biztosra vehető, hogy akkor még nem a város birtokba vétele miatt érkeztek Makóra. Minden bizonnyal ennek az akciónak a későbbi megtorlásával függött össze a 26 éves makói Sziber István elítélése,

⁴ ÁDÁM – ORMOS 1999. 93. Paul de Lobit tábornoknak, a francia keleti hadsereg parancsnokának jelentése, 1919. február 1.

⁵ Lásd Uo. 362. Ferdinand Foch tábornok jelentése az 1818-1919. évi erdélyi eseményekről, 1923. június 20.

⁶ TONELLI 1939. 10. Lásd még NAGY 2019a. 129. és 132., 2019b. 15.

⁷ MNL CSML ML, IV.455.b. 4176/1928. A Torontáli járás főszolgabírójának jelentése, 1928. március 1.

⁸ ÁDÁM – ORMOS 1999. 281–282. De Lobit tábornok, a magyarországi francia hadsereg parancsnoka távirata Charpy tábornokhoz, a 76. gyaloghadosztály parancsnokához, 1919. április 28.; ABLONCZY 2020. 140.; ORMOS 2009. 89.; MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános, S. Nagy István bíró, Lengyel János helyettesítő jegyző és Kardos Noé volt községi bíró fölterjesztése Hervay István alispánhoz, 1920. április 9.; Uo. V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző „Hivatalos jelentése”, 1921. augusztus 3.

⁹ GÁBOR – HAJDU – SZABÓ 1959. 46–47. A vidéki sajtóosztály jelentései a francia katonák lefegyverzéséről Makón, 1919. március 27.; TAMASI 1969. 90.

akit a francia haditörvényszék ítélete nyomán Új-Kaledóniába deportáltak, és aki 1925 szeptemberében még bizonyosan a büntetését töltötte a francia gyarmat fővárosában, Nouméa-ban.¹⁰

Arra, hogy április 27-án a franciák Makó megszállása mellett döntöttek, abban a lélektani pillanatban jó okuk volt. Makót az előretörő román csapatok támadásától tartva az április 26-ról 27-re virradó éjszaka sietve ürítették ki a tanácsköztársasághoz hű erők. Mások mellett a meglinccselt Vásárhelyi Kálmán hadügyi népbiztos halálának megtorlása miatt 26-án késő este Makóra érkező Anocska (azaz Tóth Béla)-féle terrorista különítmény tagjai túszoikat ejtve, illetve az itteni pénzügyintézetekben, közpénztárakban és ékszerészeknél összeszedett értékekkel fölpackolva 27-én kora délelőtt hagyták el a várost,¹¹ mely így fegyveres védelem nélkül maradt. Ezt kihasználva, a vörösök helyére még aznap Kiszombor felől – a demarkációs vonalnak tekintett Maroson átkelve – szerbek nyomultak be Makóra, sőt ugyanezen a napon behatoltak Nagylakra is.¹² „Április 27-én reggel a túszoikat magukkal véve, a városi és a megyei direktórium – a Vörös Gárdával – két vonattal Hódmezővásárhely irányába elutazott (délelőtt 10 óra tájt). Nyomban jött egy szerb csapat [Kis]Zombor felől és üldözőbe vette a vonatot. A vonat Hódmezővásárhely–Szentés felé elmenekült.” – jegyezte föl az eseményeket testközelből követő Demkó-Belánszky Pál m. kir. közjegyző a naplójába.¹³

A szerbektől mindazonáltal nem állt távol, hogy a Marostól északra is kiterjesszék befolyásukat, 1918. december közepén egyszer már megjelentek Nagylakon és rövid ideig (öt napig) megszállták a települést.¹⁴ A *Délmagyarország* című napilap beszámolója szerint „az érthetetlen eljárás nagylaki szerb családok intervenciójára történt, akik megkérték a szerb megszálló csapatok főparancsnokságát, hogy a személy- és vagyonbiztonság szempontjából csapatokat küldjenek Nagylakra.”¹⁵ A lap szerint egy hatvanfős katonai egység vett részt a műveletben. Hasonlóképpen interpretálta a történeteket Petrovics György makói polgármester is.¹⁶ Mivel Nagylakon alig éltek szerbek, ellenben az itteni többségi szlovákok ebben az időben kifejezetten a szerbek irányába orientálódtak,¹⁷ nem zárjuk ki, hogy nem (csak) a helyi szerbek, hanem éppen ők kezdeményezték a szerb csapatok behívását. Erre utal a Csanád vármegyei alispán egy 1918. december 11-i keltezésű távirata, amelyben arról tájékoztatta a hadügyminisztert, hogy „a nagylaki tótok egy jelentéktelen töredéke Hodzsa Milánhoz [volt magyar országgyűlési képviselő, ebben az időben a Cseh-szlovák Köztársaság budapesti követe – M. A.] táviratot küldött, kérve Nagylak községnek szerb csapatoktól való megszállását, azon ürüggyel, hogy Nagylakon [a]

¹⁰ MNL CSML ML, IV.455.b. 17659/1925. A makói polgármester jelentése a francia megszálló csapatok haditörvényszéke által elítéltekről, 1925. szeptember 19.

¹¹ TARNAY 1929. 74–78.

¹² MNL CSML ML, IV.401.b. 103/1920. Sümeghy Dezső, a rendőri karhatalom parancsnoka jelentése, 1920. április 7.; PETROVICS 1921. 93.; Hivatalos jelentések a frontról. *Népszava*, 1919. április 29., 3.; Makót és Nagylakot megszállották a szerbek. *Friss Újság*, 1919. április 29., 1. és 3.; TARNAWA 1997. 5.

¹³ DEMKÓ-BELÁNSZKY 2018. 72.

¹⁴ Csanádmegeye a múlt hóban. A közigazgatási bizottság ülése. *Makói Független Újság*, 1919. január 9., 1–2.; A szerbek átlépték a Marost. *Az Est*, 1918. december 21., 6.; A szerbek Nagylakon. *Népszava*, 1918. december 21., 4.; Nagylakról visszarendelték a szerbeket. *Népszava*, 1918. december 28., 3.; Nagylakról kivonultak a szerbek. *Buda-pesti Hírlap*, 1918. december 28., 6., Tengerész-nemzetörök segítségével védi a kormány a vidéki élelmiszer-készleteket. *Magyarország*, 1919. február 25., 7.

¹⁵ Nagylakról visszarendelték a szerbeket. *Délmagyarország*, 1918. december 25., 11.

¹⁶ PETROVICS 1921. 69.

¹⁷ KUKUCSKA 2018. 162.

tótok testi épsége és vagyona veszélyeztetve van.”¹⁸ Ez a „*jelentéktelen töredék*” egyébként a nagylaki Szlovák Nemzeti Tanács volt, melynek 1918. november 28-án kelt memoranduma eljutott a szerbekhez, s nyilván nagyban befolyásolta a további diplomáciai lépéseiket.¹⁹

Egyes sajtóhírek szerint a szerbek 1919. április közepén Makóra is betörték, de aztán sietve elhagyták a várost. A Pesti Napló 1919. április 15-i száma szerint „*A szerbek [...] nemcsak Újszeged alól vonták el csapataikat, hanem Makót is kiűrtették és rendetlen tömegekben sietve vonultak vissza a Maros mentén Szőregtől Deszken át Újzomboron [sic! valójában Kiszomboron – M. A.] át Ócsanádig húzódó vonalon is.*”²⁰ Habár a fenti híradás nem felelt meg a valóságnak, a szerbek betörésével kapcsolatos hasonló rémhírek már márciustól rendszeresen szárnyra kaptak Makón is,²¹ ami jól mutatta, hogy pontosan nem is lehetett tudni, hol, mikor és mi történik a megszállt területeken folyó katonai műveletek során. Mindez alkalmat nyújtott arra, hogy a szóbeszéd útján terjedő híresztelések „valósággá” konvertálódjanak. Mindenesetre tény, hogy a szerbek 1919. április 27-ét megelőzően nem jártak Makón, miként a megszállásuk alatt tartott torontáli községek sem űrtették ki. Viszont tagadhatatlan, hogy Makón már 1919. március végétől számoltak azzal, hogy a szerbek Kiszombor felől be fognak törni a városba, amit az ottani hídőrség megerősítésével kívántak megakadályozni.²²

Mindez jól jelezte, hogy a szerbek Maroson túli aspirációit nem lehetett figyelmen kívül hagyni. S hogy az ebbéli félelmek nem voltak megalapozatlanok, mi sem bizonyítja jobban, mint az a korábbi rémhírekkel ellentétben április 27-én immáron valóban végrehajtott akciójuk, amikor kihasználva azt a vissza nem térő alkalmat, hogy a bolsevizmus elleni harc ürügyén az ország belseje felé nyomuló román erők az Oroszáza–Szarvas–Gyoma főcsapásirányban törtek előre, s ide még nem tudtak csapatokat összpontosítani, megszállták a menekülő kommunisták által elhagyott Makót, valamint – 1918. decembere után másodjára – a számukra stratégiai jelentőségű Nagylakot is.²³

Habár a Makóra érkező szerb egységek nagyjából egy hetet tartózkodtak a városban, a jelenlétüket azonban mégsem tekinthetjük a klasszikus értelemben vett megszállásnak, ugyanis még aznap, tehát április 27-én délután egy főhadnagy parancsnokságával megjelent itt egy francia (marokkói szpáhi) alakulat is,²⁴ és tekintettel arra, hogy a szerb csapatok elméletileg a franciák alárendeltségébe tartoztak, a francia jelenlét egyben azt is jelentette, hogy Makó e nappal francia fennhatóság alá került, még akkor is, ha minden bizonnyal a szerbek erről nem így gondolkodtak. Ezt jól mutatja Petar Pešić tábornoknak, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság Békeküldöttsége Katonai Missziója vezetőjének 1919. június 14-én kelt, a békeküldöttség elnökének tett javaslata, miszerint „*mindaddig, amíg a magyarok nem teljesítik a békeszerződésben foglaltakat*”,

¹⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 25614/1918. Távirat a nagylaki tótok ügyében, 1918. december 11.

¹⁹ A memorandumot közli HORNYÁK 2021. 57-59.

²⁰ A szerbek kiűrtették Makót. *Pesti Napló*, 1919. április 15., 3.; A szerbek elvonulnak a Maros mentéről. *Friss Újság*, 1919. április 15., 3

²¹ Rémhírek Makón. *Makói Független Újság*, 1919. március 23., 2.

²² MARJANUCZ 2020. 38.

²³ MNL CSML ML, XV.50. P.2. Petrovics György polgármester jelentése a román megszállás alatt történt eseményekről, 1920. október 8.; A románok folytatják előnyomulásukat. *Délmagyarország*, 1919. május 3., 3.

²⁴ A vármegye alispánjának jelentése a közigazgatás ügymenetéről az 1919-ik év öt első hónapjában. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. június 26., 253. MNL CSML ML, IV.401.b. 103/1920. Sümeghy Dezső, a rendőri karhatalom parancsnoka jelentése, 1920. április 7.

a szerbeknek egyebek között joguk van „A Bánátban: Makót, Csanádot és Hódmezővásárhelyt” katonailag megszállniuk.²⁵ Mindenesetre a szerbek nagy valószínűséggel csak május 3-án hagyták el Makót, azon a napon, amikor megérkeztek a Maros túlsópartján fekvő Kiszomborról a Paul Foriel-Destezet alezredes alárendeltségébe tartozó 210. gyalogezred katonái Maurice Rousseau őrnagy vezetésével, akik ezt követően másfél hónapig ellátták a makói helyőrség irányítását.²⁶ A franciák megjelenése visszavonulásra készítette a szerbeket Nagylakról is.

Érdekes e helyütt megemlítenünk, hogy a szerbek makói jelenlétének időtartamát illetően a források egymásnak ellentmondóak. Petrovics György polgármester szerint a szerbek csak egy napig tartották megszállva a várost, illetve április 29-én hagyták el Makót, míg Tarnay Ivor helyettes alispán május 1-től tartotta számon a francia megszállást, szerinte tehát a szerbek három napig voltak Makón.²⁷ Halmágyi Pál Petrovics nyomán április 29-ét nevezte meg a szerbek kivonulása napjának.²⁸ A valóság ezzel szemben az, hogy május 2-án a szerb helyőrség (vagy annak egy része) még egészen biztosan Makón volt, s nem tűnt úgy, mintha távozni akarnának a városból. Ennek egyértelmű bizonyítéka egy 1919. május 2-i keltezésű nyomdai megrendelő, amelyben Makó Város Gazdasági Hivatala a szerb megszálló katonai parancsnokság utasítására 4 darab „*Helyparancsnokság*” feliratú nyomtatvány elkészítését rendelte meg az egyik makói nyomdától.²⁹ Mivel ezt követően nincs nyoma a szerbek jelenlétének Makón, feltételezzük, hogy felsőbb utasításra, a Rousseau őrnagy által vezetett francia egységek bevonulásával párhuzamosan hagyták el a várost, szinkronban de Lobit tábornok 1919. április 28-i parancsával.³⁰ Május 3-án tette egyébként a szerbek távozását Bárány Ferenc is, bár ő úgy fogalmazott, hogy a szerbeket e napon váltották fel a franciák, ami annyiban nem igaz, hogy egy kisebb francia egység már április 27-től a városban állomásozott.³¹

A franciák mindenesetre a szerbek április 27-i makói bevonulására gyorsan és határozottan reagáltak, mivel a Maros jobb parti településeinek esetleges szerb megszállása nem várt konfliktusokat generált volna az érdekeik védelme miatt nyilvánvalóan a konfrontációt is felvállaló románokkal. Az akkor a román béke delegáció elnökeként Párizsban tartózkodó Ion I. C. Brătianu miniszterelnök ugyanis 1919. április 25-én „*rendkívül sürgős*” táviratban szólította fel az őt távollétében helyettesítő Mihail Pherekyde ideiglenes miniszterelnököt Debrecen mellett a Maros jobb partjának a folyó torkolatáig terjedő haladéktalan elfoglalására, ami gyakorlatilag Csanád vármegye teljes megszállását jelentette. Brătianu ehhez még hozzátette: „*ha a hadi helyzet lehetővé teszi, nem szabad visszariadni a Tiszaig való előrenyomulástól sem.*”³² Az esetleges

²⁵ HORNYÁK 2021. 128.

²⁶ A vármegye alispánjának a törvényhatósághoz intézett jelentése a vármegye közállapotairól az 1919-ik év első négy hónapjában. *Csanád vármegye Hivatalos Lapja*, 1919. május 31., 179.

²⁷ MNL CSML ML, XV.50. P.2. Petrovics György polgármester jelentése a román megszállás alatt történt eseményekről, 1920. október 8.; PETROVICS 1921. 93.; A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanád vármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 47.

²⁸ HALMÁGYI 2002. 515., 2021. 57.

²⁹ MNL CSML ML, V.72.c. 10369/1919. Megrendelés, 1919. május 2.

³⁰ ÁDÁM – ORMOS 1999. 282. De Lobit tábornok, a magyarországi francia hadsereg parancsnoka távirata Charpy tábornokhoz, a 76. gyaloghadosztály parancsnokához, 1919. április 28.

³¹ BÁRÁNY 1977. 8.

³² A dokumentumot közli: L. BALOGH 2020. 153. Habár a román csapatok a Tisza vonalát gyorsan elérték, a Maros-torkolat elfoglalására irányuló miniszterelnöki utasítást a Maroson átlépő és a jobb parti sávot megszálló franciák előnyomulása miatt ekkor még nem tudták végrehajtani.

Maroson túli szerb-román összeütközést megelőzendő a szegedi francia katonai parancsnokság úgy döntött, hogy visszaparancsolja a szerbeket, és kiterjeszti a francia fennhatóságot Makóra és Nagylakig terjedően a Maros északi sávjára, sőt 1919. május 5-én a Marostól délre eső, 1918. november 29. óta szerb megszállás alá tartozó Kiszombort is a saját ellenőrzésük alá vonták, mely a szerbek onnani – átmeneti – távozásával járt együtt.³³ Ez utóbbi lépés célja feltételezhetően a Makót megszállás alá vonó francia csapatok logisztikai összeköttetését biztosító Maros-híd fölötti stabil és kiszámítható felügyelet biztosítása volt. A francia hadvezetés döntése a szerb megszállási zónához tartozó torontáli települések közül csakis Kiszomborra vonatkozott, nem igaz tehát az a szakirodalomban olvasható állítás, miszerint Makó francia megszállásával párhuzamosan az ún. torontáli háromszöget kiürítették és az itteni községeket „*egyöntetűen*” francia megszállás alá vonták.³⁴ Ezt Paul de Lobit tábornoknak, a magyarországi francia hadsereg parancsnokának a Szegedet megszállva tartó 76. francia gyalogos hadosztály parancsnokához, Charpy tábornokhoz 1919. április 28-án küldött távirata teljes egyértelműséggel cáfolja: „*Annak érdekében, hogy szövetségeseinkkel [ti. a szerbekkel – M. A.] minden sűrűlődást elkerüljünk, Ön [ti. Charpy tábornok – M. A.] a szerb parancsnoksággal történt egyezményre hivatkozhat, amely – Kiszombort kizárva – a szerb megszállást a Maros vonalára korlátozza.*”³⁵ Nincs jele ennek a helytörténeti irodalomban sem.³⁶ Ebben mindössze egyetlen kivétel volt, Szőreg, ahonnan általunk ismeretlen okból már április 15-én, tehát a de Lobit-féle parancs kiadását két héttel megelőzve kivonultak a szerbek, s ide csak decemberben tértek vissza, addig a község francia megszállás alatt állt.³⁷ Feltételezésünk szerint a logisztikai szempontból stratégiai jelentőségű szőregi vasúti csomópont (a Budapest–Szeged–Temesvár–Orsova, valamint a Szeged–Makó–Mezőhegyes–Arad vonal) felügyelete miatt tartották fontosnak a franciák, hogy ellenőrzésük alatt tartsák a községet mindaddig, amíg a párizsi békerendezés képlékenysége azt indokoltta tette.

Egy pillanatig úgy tűnt, hogy a franciák fontolóra vették Hódmezővásárhely megszállását is, ahová április 28-án Földeákon keresztül egy marokkói szpáhikból álló kisebb lovasegység vonult be,³⁸ de miután még aznap visszarendelték őket Makóra, nyilvánvalóvá vált, hogy gyorsan letettek erről az elképzelésről, ami azt is jelentette, hogy a legszükségesebbnél nem kívánják szélesebbre tolni a szerbeket és a románokat a Marostól északra elválasztó semleges zóna határait. Erős túlzás ezért az a szakirodalomban fellelhető állítás, miszerint a franciák – még ha rövid időre is – megszállták Hódmezővásárhelyet, valójában inkább csak egy feldeítő akcióról lehetett szó a visszavonuló vörös terroristák által kiürített városban, a megszálláshoz elengedhetetlen katonai műveletekről semmiképpen. Még azzal együtt sem, hogy a Hadügyi Népbiztosság Hadműveleti Osztályának 1919. május 1-jei összefoglaló helyzetjelentése

³³ MÉSZÁROS – SCHWARCZ 1929. 330.; KISS 1940. 117.; HALMÁGYI 2008. 343. és 346.

³⁴ HALMÁGYI 2008. 347., 2016. 49.

³⁵ ÁDÁM – ORMOS 1999. 282. De Lobit tábornok, a magyarországi francia hadsereg parancsnoka távirata Charpy tábornokhoz, a 76. gyaloghadosztály parancsnokához, 1919. április 28.

³⁶ Kűbekháza: JUHÁSZ 1944. 24.; Deszk: HEGYI – SZÉKELY 1984. 216–221.; Újszentiván: VECSEKNYÉS 2006. 327–336. Újszeged ezekhez képest annyiban tért el, hogy ott a szerbek mellett 1919. március vége és október eleje között francia alakulatok is állomásoztak, azonban két naptól eltekintve a szerb megszálló csapatok és hatóságok ez idő alatt is folyamatosan jelen voltak. Lásd: HORVÁTH 1927. 96–97.

³⁷ HEGYI – SZÉKELY 1977. 172.

³⁸ LÁSZLÓ 1924. 53.; FÖLDVÁRI 2004. 7–8.; MAKÓ 2011. 139.

szerint „*A Hódmezővásárhelyen át előnyomuló francia szpáhik elérték a Tiszát.*”³⁹ László Jenő általunk is hivatkozott 1924-es munkája pontosan rögzíti, mi történt a „megszállás” délutánján Hódmezővásárhelyen.⁴⁰ Földeákon viszont talán egy-két napot maradhattak a franciák, ezt pontosan nem tudjuk. Ami tény, hogy a település április legvégén már biztosan román megszállás alatt állt.⁴¹ Mindazonáltal fontos adalék, hogy az április végi román megszállás ellenére a földeáki előjáróság még május 6-án is a makói francia térparancsnoksághoz terjesztett be kérelmet, ami arra utal, hogy a román közigazgatás május első felében még egyáltalán nem épült ki a térségben.⁴²

Érdeemes itt közbevetőleg megemlítenünk, hogy a szerbek, annak ellenére, hogy a békekonferenciához beterveztett területi követeléseik között nem szerepeltették a Marostól északra eső területekre vonatkozó igényeiket,⁴³ igen tudatosan készültek arra, hogy területekhez jussanak a Maros jobb partján, megszerezve ezzel a folyó torkolatvidéke fölötti teljes ellenőrzést (a déli, balparti oldal 1918. november vége óta az ő megszállásuk alatt állt). Azt, hogy a katonai akcióik nem futó próbálkozások voltak az esetleges területszerzésre, hanem egy jól átgondolt stratégia részelemei, jól mutatja az a lépésük is, hogy 1919. március közepén André Tardieu-hoz, a Román és Jugo-szláv Ügyek Bizottsága elnökéhez fordultak egy memorandummal, amelyben ahhoz kértek felhatalmazást, hogy „*szerb csapatok foglalhassák el azonnal a mezőhegyesi magyar állami birtokot*”, azaz az ottani ménesbirtokot. Habár a bizottság megállapította, hogy „*a gazdaság [ti. a ménesbirtok – M. A.] a szerbek által követelt övezeten kívül esik*”, mégsem erre hivatkozással, hanem illetékesség hiányában utasította vissza a kérést.⁴⁴ Szinte biztosra vehető, hogy a szerbeket e kérés megfogalmazásában a Nagylaki Szlovák Nemzeti Tanács 1918. november 28-i memoranduma inspirálta, amelyben a Pécska–Tótkomlós–Magyarcsanád által határolt és a Marostól északra eső háromszöget – ennek része volt Mezőhegyes is – „*tisztán szlovák vidéknek*” állították be, „*amelyet ma is többségében szlávok, pontosabban szlovákok laknak*”, s melyben azt kérték a „*a dicső Szerb Nemzeti Bizottságtól*”, hogy „*szíveskedjék kiállni értünk és fellépni annak érdekében, hogy az említett vidékünket a Jugoszláviával való egyesülés céljából megszállja a katonaságuk, és feltétel nélkül Jugoszláviához csatolják.*”⁴⁵ Mint a további események jelzik, a szerbeknek ilyen felhatalmazást sem akkor, sem a későbbiekben sem sikerült szerezniük, a térségben tett katonai lépéseik ezért egyfajta partizánakciónak tekinthetők csupán, de arra kétségtelenül alkalmasak voltak, hogy rávegyék a franciákat egy néhány hétig Makó megszállásában testet öltő jelenlétre Csanád vármegyében, ami egyébként eredetileg nem is állt szándékukban.

A francia hadvezetés álláspontja, mint hamar kiderült, igencsak tartózkodónak bizonyult a Marostól északra eső magyar területeken esetlegesen végrehajtott katonai műveleteik kapcsán.

³⁹ GÁBOR – HAJDU – SZABÓ 1959. 354.

⁴⁰ LÁSZLÓ 1924. 53.

⁴¹ MNL CSML ML, V.105.b. 695/1920. Kérdőív az ellenséges megszállás okozta károkról, dátum nélkül.

⁴² MNL CSML ML, V.105.b. 1336/1919. A földeáki földnélküli lótulajdonosok kérelme, 1919. május 6.

⁴³ ÁDÁM – ORMOS 1999. 104–109. A Román és Jugo-szláv Ügyek Bizottsága ülésének jegyzőkönyve, 1919. február 8. II. melléklet. A szerb–horvát–szlovén küldöttség által a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság követeléseinek ügyében benyújtott memorandum, továbbá III. melléklet. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és a Román Királyság közötti határvonal.

⁴⁴ Uo. 200. A Román és Jugo-szláv Ügyek Bizottsága ülésének jegyzőkönyve, 1919. március 13.

⁴⁵ A memorandumot közli HORNYÁK 2021. 57–59.

Ezt Paul de Lobit tábornoknak, a magyarországi francia hadsereg parancsnokának egy 1919. április 28-i keltezésű és Charles Antoine Charpy tábornokhoz, a Szegedet megszállva tartó 76. gyaloghadosztály parancsnokához írt távirata egyértelműen alá is támasztja, amennyiben kijelentette: „*a hadsereg azt a parancsot kapta, hogy további intézkedésig szigorúan védekező magatartást tanúsítson. Több fölállított egység nem küldendő a Marostól északra.*”⁴⁶ Ebben azonban a kivétel néhány hétig Makó, valamint mindössze pár napig Apátfalva és Nagylak volt,⁴⁷ melyek közül a „hivatalos fölhatalmazás” elvben csak Makó megszállását tette volna lehetővé, a másik két települését nem. „*Tekintve, hogy Makó megszállása – ami számtalan előnnyel jár – befejezett tény, engedélyezem, hogy továbbra is Makón állomásozzon, ám a helyőrség kizárólag francia erőkől állhat.*” – adta ki a további utasítást de Lobit tábornok beosztottjának, Charpy tábornoknak, ami azért nem akadályozta meg Charpy alárendeltjét, a Kiszomboron állomásozó Paul Foriel-Destezet alezredest,⁴⁸ a 210. gyalogezred parancsnokát abban, hogy az ellenőrzését Makó mellett május közepén bő egy hétre a szomszédos Apátfalvára is kiterjessze.⁴⁹ A francia csapatok gyors kivonása a valóban engedély nélkül megszállt Apátfalváról, valamint a csak jelképesen birtokba vett és aztán a románoknak hamar átengedett Nagylakról nemcsak a „rend” helyreállítását jelezte, hanem azt is, hogy a franciák teljes egészében lemondtak a Maros északi partjának ellenőrzéséről.

Paul de Lobit tábornok Charpy tábornokhoz küldött táviratának a praktikus intézkedéseken túl volt azonban egy mélyebb, komplexebb üzenete is, amely a francia diplomácia és hadvezetés akkorra már kiforrott álláspontját tükrözte vissza. Mégpedig azt, hogy a franciák a Marostól északra lévő területeket gyakorlatilag teljes egészében átengedték a román hatalmi aspirációknak, lemondva ezzel arról, hogy közvetlenül részt vállaljanak akár az 1919. március 20-i Vix-jegyzékben meghatározott demilitarizált övezet érvényesítésében, akár egy esetleges ottani újabb semleges övezet létrehozásában. Ehhez egyébként a franciák a térségben elégséges fegyveres erővel nem is rendelkeztek.⁵⁰ Akaratuk ezért mindössze arra terjedt ki, hogy „*a szerb megszállást a Maros vonalára korlátozzák,*”⁵¹ ugyanakkor a féken tartott szerbekkel szemben a románok teljesen szabad kezet kaptak tőlük arra, hogy az általuk megszállt magyar területek felett a belátásuk szerint rendelkezzenek.

⁴⁶ ÁDÁM – ORMOS 1999. 281–282. Paul de Lobit tábornok, a magyarországi francia hadsereg parancsnoka távirata Charpy tábornokhoz, a 76. gyaloghadosztály parancsnokához, 1919. április 28.

⁴⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános, S. Nagy István bíró, Lengyel János helyettesítő jegyző és Kardos Noé volt községi bíró fölterjesztése Hervay István alispánhoz, 1920. április 9.; Uo. V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző „Hivatalos jelentése”, 1921. augusztus 3.; Uo. V.111. 852/1921. Kérdőív az ellenséges megszállás okozta károkról, dátum nélkül.

⁴⁸ A makói forrásokban és így a helytörténeti irodalomban konzekvensen Destezet-ként szerepel a neve, holott az valójában Foriel-Destezet volt. Lásd *Historique du 210e d’Infanterie*. 1922. 32.

⁴⁹ ÁDÁM – ORMOS 1999. 281–282. Paul de Lobit tábornok, a magyarországi francia hadsereg parancsnoka távirata Charpy tábornokhoz, a 76. gyaloghadosztály parancsnokához, 1919. április 28. Apátfalva francia megszállásának időtartamára két – sajnos eltérő – adatunk is van. Lukács Béla községi jegyző szerint 1919. május 5. és 11. között, míg Benó József plébános szerint május 7. és 19. között állomásoztak francia egységek a faluban, a tényleges román megszállásra ezt követően került sor. MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános, S. Nagy István bíró, Lengyel János helyettesítő jegyző és Kardos Noé volt községi bíró fölterjesztése Hervay István alispánhoz, 1920. április 9.; Uo. V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző „Hivatalos jelentése”, 1921. augusztus 3. A község történetéről könyvet publikáló Tóth Ferenc Lukács adatát vette át. TÓTH 2000. 32.

⁵⁰ BENE 2020. 145., 2021. 16–17.

⁵¹ ÁDÁM – ORMOS 1999. 282. Paul de Lobit tábornok, a magyarországi francia hadsereg parancsnoka távirata Charpy tábornokhoz, a 76. gyaloghadosztály parancsnokához, 1919. április 28.

Az egyetlen kivétel ebben tehát átmeneti jelleggel Makó volt, amely 1919. április 27. és de jure június 15., de facto június 16. között, tehát bő másfél hónapig állt francia fennhatóság alatt. A különbséget abból adódott, hogy a megyei és városi eljárások közbenjárására Foriel-Destezet alezredes – saját hatáskörben döntést hozva – egy 30 fős szakasz visszatartásával két nappal meghosszabbította a francia csapatok kivonását Makóról, s e szakasz csak június 16-án hagyta el a várost. A románok így csak június 17-én reggel vették át a megyeszékhely feletti hatalmat.⁵² Ez a megszállás nyilvánvalóan eszköz volt a románok és szerbek közötti konfliktusok minimalizálására, hiszen a cél továbbra is az volt, hogy a két szövetséges állam területi vitáját a párizsi békekonferencia tárgyalóasztalainál oldják meg. 1919 tavasz végére gyakorlatilag lezajlottak azok a – zömmel szakbizottsági – tárgyalások, melyek Magyarország többé-kevésbé végleges határát kijelölték, és amelyek pontot tettek a szerbek és a románok közötti villongásokra is, hiszen Erdély határainak kijelölése után március 18-án a Román és Jugo-szláv Ügyek Bizottsága jegyzőkönyvbe foglalta a Bánságot kettéosztó határvonalat.⁵³ A versailles-i tárgyalásokon Erdély határainak megállapításakor, 1919. március 11-én arról is döntöttek, hogy Makó Magyarország része maradjon⁵⁴ – ennél ugyanis sokkal rosszabb forgatókönyvek is szóba kerültek. Az eredeti, 1919. február 11-i francia javaslat a Szatmárnémeti–Nagyvárad–Makó vasútvonal románok részére történő átadásáról szólt, ami nyilván a csanádi megyeszékhely elcsatolását eredményezte volna. A több héten át tartó szakbizottsági tárgyaláson Makó csak annak köszönhetett, hogy Magyarország része maradt, hogy a nagyhatalmak képviselői az említett vasútvonal végpontjaként Makó helyett Aradban egyeztek ki. A bizottság február 19-i ülésén felvetődött még annak lehetősége, hogy az amerikai javaslatra Magyarországnak megtartani szándékozott Nagykárolyért és környékéért – a francia delegátus felvetésére, kompenzációként – Makót adják át a románoknak, de aztán ettől eltekintettek.⁵⁵

A szerbek Maroson túli betörésének lehetősége ezzel együtt továbbra is napirenden maradt, amely 1919 őszén újbóli közvetlen veszéllyel fenyegetett. „*A románokat illetőleg kedvező híreket hallunk. A napokban valószínűleg kitör az ellenségeskedés a szerbekkel.*” – írta a középiskolás Istók Irén a naplójába 1919. szeptember 14-én, szeptember 21-én pedig arról írt, hogy „*Már nagyon feszült a viszony a románok és szerbek között. Megint be van tiltva a harangozás.*”⁵⁶ Hasonló bejegyzést tett szeptember 20-án Demkó-Belánszky Pál is a naplójába: „*Nagy feszültség Románia és Szerbia között a Bánát miatt. A románok Lelén [Püspöktelelén, a mai Maroslelén – M. A.] és Makón éjjelente ásatják a lövészárkokat a szerbek ellen.*”, s ő csak október 14-én rögzíthette: „*A szerb-román konfliktusból várt robbanást az entente megakadályozta.*”⁵⁷

⁵² A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*. 1920. március 27., 49.; MNL CSML ML, XV.50. P.2. Petrovics György polgármester jelentése a román megszállás alatt történt eseményekről, 1920. október 8. Petrovics másutt arról ír, hogy a franciák már június 15-én elhagyták Makót. PETROVICS 1921. 94. Abban azonban a források egyetértenek, hogy a franciákat váltó román egységek Gheorghe Rambela őrnagy parancsnoksága alatt június 17-én reggel vonultak be Makóra.

⁵³ A bizottság végső jelentéseit lásd: ÁDÁM – ORMOS 1999. 264–272. Lásd még GULYÁS 2018. 191.; ROMSICS 2018. 209–214., 2020a. 93–97., 2020b. 247–263.

⁵⁴ GULYÁS 2018a. 189., 2021a.

⁵⁵ A bizottsági vitáról lásd részletesen: ORMOS 1983. 188–197.; GULYÁS 2021b. 167–177. és 179–181. Az 1919. február 11. és március 18. között zajló bizottsági ülések jegyzőkönyveit lásd ÁDÁM – ORMOS 1999. 110–115.; 117–125.; 127–135.; 138–154.; 159–165.; 182–184. és 186–215.

⁵⁶ ISTÓK 1919. 68. és 73.

⁵⁷ DEMKÓ-BELÁNSZKY 2018. 88. és 90.

Mindazonáltal a francia megszállás másfél hónapja tagadhatatlanul konszolidáltabb viszonyokat teremtett Makón az előző hónapok zűrzavaros időszakához képest. „*A francia megszállás alatt – írta később Tarnay Ivor Csanád vármegyei főjegyző, helyettes alispán –, habár végeredményben ez is ellenséges megszállás volt, s a győző és legyőzött helyzete kétségen kívül erősen kidomborodott, a vármegye politikai élete nem volt béklyóba verve. A törvényhatósági bizottság, községek képviselőtestülete szabadon ülészhett [...], s nem vetettek gátat a politikai élet egyéb megnyilvánulásainak sem.*”⁵⁸ Tarnaynak, amikor 1919 decemberében e sorokat írta, nyilván volt már összehasonlítási alapja, s pontosan tudta, hogy a későbbi román megszállással szemben (amely „*megszüntette teljesen politikai életünket, meggátolta szabad mozgásunkat, romboló hatást tett a közérkölcsekben, szóval nyomorúvá, inségessé, lealázottá tette létezésünket, annyira, a mennyire csak inséges és lealázott lehet egy meghódított, szabadságától megfosztott nép élete*”⁵⁹) az akkori viszonylagos szabadság és jogbiztonság milyen értéknek bizonyult. Hasonlóképpen interpretálta az akkori helyzetet Petrovics György makói polgármester is, aki szerint „*A francia megszállás feledtette a várossal az elmúlt hónapok izgalmas napjait, lassankint visszatért az olyan régen nélkülözött nyugalom érzése, visszatért a város békés rendje és a megszállást úgyszólván csak a gyarmati és egyéb katonák színes csoportjai mutatták.*”⁶⁰ Székely János, a makói református népiskola helyettes igazgatója az 1919. július 1-jén kelt tanévi beszámoló jelentésében ekként fogalmazott: „*A város parancsnokságát a francziák vették át, akiknek védelme alatt ismét előszedhettük elrejtett nemzetiszínű lobogóinkat, énekelhettük a himnuszunkat és egyéb hazafias dalainkat iskoláinkban is, annál inkább, mert a parancsnokság megsemmisítette a »Tanácsköztársaság« rendeleteit, minek következtében dr. Baló [sic! valójában Balló – M. A.] István állami tanfelügyelő felhívta a presbiteriumot a beszüntetett vallásoktatás újbóli megkezdésére.*”⁶¹ Május elsejétől újraindulhattak azok a napilapok is (a *Makói Újság* és a *Makói Független Újság*), melyek megjelentetését a proletárdiktatúra idején betiltották.⁶² Éppen ezek miatt gondoltak a makóiak utóbb rokonszenvvel a francia megszállás időszakára, amely kiszámíthatónak és elviselhetőnek bizonyult, annak ellenére, hogy a francziák is végrehajtottak letartóztatásokat – a vörös uralom idején frekvenciát szerepet vállaló személyeket és fegyvereseket, illetve bűncselekményeket elkövetőket vettek őrizetbe⁶³ – ésők is rekviráltak, bár, ahogy Tarnay egy másik jelentésében írta, a szarvasmarhák és sertések lefoglalása „*csakis helyi élelmezésük céljából történt, s az elvitt dolgokért tisztességes árt fizettek.*”⁶⁴

⁵⁸ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegyei közigazgatás 1919. második félévi állapotáról. *Csanád vármegye Hivatalos Lapja*, 1919. december 31., 334–335.

⁵⁹ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanád vármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 47.

⁶⁰ PETROVICS 1921. 95.

⁶¹ ORBÁN 2004. 198. Székely János református helyettes iskolaigazgató tanügyi jelentése az 1918–1919. tanévről, 1919. július 1.

⁶² PETROVICS 1921. 93.

⁶³ MNL CSML ML, IV.455.b. 17659/1925. A makói polgármester jelentése a francia megszálló csapatok haditörvényszéke által elítéltekről, 1925. szeptember 19.; Uo. V.105.b. 1517/1919. A földéaki községi előljáróság jelentése, 1921. január 21.; ORBÁN, 2004. 190. Bezdán József makói esperes-plébános levele Glattfelder Gyula csanádi püspökhöz, 1919. május 10.

⁶⁴ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanád vármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 47.

A ROMÁN MEGSZÁLLÁS KEZDETEI

Miután a franciák egyértelművé tették, hogy Makó kivételével nem fognak megszálló feladatokat ellátni a Marostól északra eső területeken, de egyúttal kizárták azt is, hogy ott bármiféle további szerb katonai műveletre kerülhessen sor, a magukat nyeregben érző románok, kihasználva az ottani exlex-helyzetet, április végétől szép lassan birtokba vették a vármegye településeit, ideértve a rövid ideig franciák megszállta Földeákat, Nagylakot (melyet a szomszédos községekkel együtt május 11-én foglaltak el a románok),⁶⁵ majd a néhány nappal tovább francia ellenőrzés alatt maradó Apátfalvát is, ahol május közepétől szintén átvették a fennhatóságot.⁶⁶ Miután május elején a románok birtokba vették a megyeszékhelytől északra eső Püspökletét (ma Maroslele – M. A.) is – ahonnan azonnal megkezdték az ottani püspöki uradalomból a zab és a takarmány elhordását –, mindez gyakorlatilag azt jelentette, hogy „*Makó az egész világtól el lett zárva.*”⁶⁷ Demkó-Belánszky Pál m. kir. közjegyző 1919. május 27-én a Csanád megyei állapotokról azt jegyezte fel a naplójába, hogy „*A románok teljesen berendezkednek. A csendőrséget megszerzte leszerelték, az állomások neveit románul írták ki.*”⁶⁸ Tarnay Ivor alispán utóbb ekként interpretálta az akkori helyzetet: „*Francia megszállás alatt volt Makó s közvetlen környéke, a vármegye többi részébe szinte észrevétlenül szivárgott be a román katonaság és csendőrség, mihamar veszélyeztetve a közbiztonságot, s magánvagyonát. A románság politikai élete Nagylakon és Sajtény községben vetett élénk lobbót, kimutatva, hogy elérkezettnek látják az időt a magyarságot teljesen inferioris [azaz alárendelt – M. A.] helyzetbe szorítani.*”⁶⁹ Tarnay ehhez még hozzátette: „*A községekkel, járással való érintkezés [már ebben az időben is] nagyon gátolt volt. A román censura már javában működött Aradon, később Mezőhegyesen s ez okozta, hogy a kiadott rendeletek és utasítások néha több heti késedelemmel érkeztek meg az érintett hatóságokhoz.*”⁷⁰

A románok azonban nemcsak beszivárgás útján, hanem „hivatalosan” is megjelentek Csanád megyében, ami már a terület franciák utáni teljes átvételét készítette elő. Május 5-én megérkezett Makóra Constantin Brătianu (néhol Brătianunak írnák) őrnagy vezetésével egy lovas alakulat Hódmezővásárhelyről, melynek jelenléte egyelőre nem befolyásolta a város és környéke feletti francia ellenőrzést, bár az említett tiszt Makón mint az itteni „*román katonai parancsnokság legfőbb parancsnoka*” működött.⁷¹ A leendő hatalomátvételt készítette elő az a lépés is,

⁶⁵ Egy másnapi csanádpalotai jelentésben erről az alábbiak olvashatók: „*F. hó [azaz május – M. A.] 11-én, vagyis vasárnap egy román csapat különítmény egy kapitány parancsnoksága alatt Nagylakra bevonult, s úgy Nagylakot, valamint a járás többi községeit, tehát Csanádpalotát is megszállottnak jelentette ki.*” MNL CSML ML, V.104.b. 915/1919. Hirdetmény, 1919. május 12.

⁶⁶ MNL CSML ML, V.105.b. 695/1920. Kérdőív az ellenséges megszállás okozta károkról, dátum nélkül; Uo. V.111. 852/1921. Kérdőív az ellenséges megszállás okozta károkról, dátum nélkül; Uo. IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános, S. Nagy István bíró, Lengyel János helyettesítő jegyző és Kardos Noé volt községi bíró felterjesztése Hervay István alispánhoz, 1920. április 9.

⁶⁷ ORBÁN, 2004. 191. Bezdán József makói esperes-plébános levele Glattfelder Gyula csanádi püspökhöz, 1919. május 10.

⁶⁸ DEMKÓ-BELÁNSZKY 2018. 79.

⁶⁹ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 48.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ A Makón működő román katonai parancsnokság. *Makói Újság*, 1919. június 6., 3.; PETROVICS 1921. 93.; DEMKÓ-BELÁNSZKY 2018. 76. Tarnay szerint az első román városparancsnokot nem Constantin Brătianunak, hanem „Juon”, azaz Ion Brătianunak hívták, de ez valószínűleg egy utólagos – és nyilván téves – asszociáció volt az akkori román miniszterelnök nevére. A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 47.

hogy május elején – tehát még bőven a francia megszállás idején – Makóra vezényeltek egy a nagyszebeni székhelyű 4. csendőrdandár 9. aradi csendőrezrede alárendeltségébe tartozó román csendőralakulatot Ioan Boulescu főhadnagy vezetésével, továbbá egy a máramarosi székhelyű 3. granicsár ezred kötelékébe tartozó hídőr egységet (a 7. századot) N[icolae?]. Ciobanu főhadnagy parancsnokságával.⁷² Ez utóbbi feladata a makói híd őrzése, továbbá az apátfalvi Maros-híd északi átkelési pontjának ellenőrzése volt (itt délen 1918. november vége óta szerb őrség állomásozott), mindemellett, főleg a franciák távozását követően, az ide vezényelt granicsár szakasznak jutott ideje a lakosság terrorizálására is, ami már előrevetítette a román megszállás hatalomgyakorlási módszertanát.⁷³ Úgyszintén a francia fennhatóság idején, június elején érkezett Makóra az a IV. rekviráló század is, amelynek majdani feladata a környékben végrehajtott rekvirálások lebonyolítása és katonai biztosítása volt, s noha a francia megszállás időszakában ők sem léptek még akcióba, a június eleje óta Csanád, valamint Békés és Csongrád megye területén is illetékes román közlélmzési kormánybiztos, Jovin György (Gheorghe Iovin) volt nagylaki kereskedő intézkedései, egyebek mellett – a franciák által akkor már csak egyetlenként megszállt Makó kivételével – a teljes megye területén bevezetett ármaximalizálás és a kettős (az olcsóbb katonai és a drágább polgári) árrendszer, továbbá a június 16-án rendeletben előírt élelmiszerfelesleg-beszolgáltatási kötelezettség és a termények tételes összeírása már a franciák távozását követően szinte azonnal meginduló rekvirálásokat készítették elő,⁷⁴ annak ellenére, hogy utóbb Jovint ebből a folyamatból teljesen kihagyták.

A románok a francia csapatok 1919. június 16-i makói kivonulását követően vették birtokba a vármegye teljes területét. A román katonai megszállás szimbolikus aktusát az jelentette, hogy a június 17-én reggel Mezőhegyesről Makóra érkező, s az I. román lovashadosztály 2. cälärași huszárezrede állományához tartozó zászlóalj parancsnoka, Gheorghe Rambela őrnagy – mint térparancsnok – gyakorlatilag legelső intézkedéseként elrendelte az órák egy órával való előbbre igazítását, mely átvitt értelemben is alátámasztotta az új időszámítás kezdetét.⁷⁵ Ennek szellemében a város középületein lengő magyar nemzeti lobogókat haladéktalanul eltávolították, és helyükre román zászlókat tűztek ki.⁷⁶ Nem kevésbé volt kifejező a román katonák első istentisztelete a makói görögkatolikus templom udvarán, ahol az oda rendelt egységet vezénylő százados hálaadásra szólította fel őket annak örömeire, hogy „az »ősi« román földet, Makót újra kezük között tarthatják”.⁷⁷

Közbevetőleg szükségesnek tartjuk itt megemlíteni, hogy a franciák 1919 nyarán még visszatértek, és néhány héten át egy ezredet állomásoztattak Makón, de ez az alakulat az itteni román fennhatóságot semmiben sem befolyásolta, talán ezért sem maradt nyoma a korszakot

⁷² A Makón működő román katonai parancsnokság. *Makói Újság*, 1919. június 6., 3. Lásd még MNL CSML ML, V. 72. c. 16637/1919. a román megszálló csapatok élelmzésével kapcsolatos iratsomó; Uo. 10933/1919. A román granicsárok étkeztetésével kapcsolatos iratok.

⁷³ Erről bővebben lásd MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános, S. Nagy István bíró, Lengyel János helyettesítő jegyző és Kardos Noé volt községi bíró felterjesztése Hervay István alispánhoz, 1920. április 9.

⁷⁴ PETROVICHS 1921. 93.; Csanádmegye élelmzési kormánybiztosa. *Makói Újság*, 1919. június 3., 3.; Makó legfontosabb kérdéseiről. *Makói Újság*, 1919. június 8., 1.; A román közlélmzési kormánybiztos rendeletei. *Makói Újság*, 1919. június 17., 2.

⁷⁵ Új időszámítás. *Makói Újság*, 1919. június 18., 3.

⁷⁶ ORBÁN 2004. 198. Székely János református helyettes iskolaigazgató tanügyi jelentése az 1918–1919. tanévről, 1919. július 1.

⁷⁷ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 51.

feldolgozó munkákban. Érdeemes e helyütt összefoglalnunk, amit az ekkori francia jelenlétről tudunk. Demkó-Belánszky Pál kir. közjegyző naplójában egy 1919. augusztus eleji bejegyzésben megemlékezett arról, hogy „ismét franciák is vannak Makón.”⁷⁸ Ugyanezt jegyezte fel augusztus 12-én Istók Irén is a naplójába: „Most nagyon sok francia jön Makóra.”⁷⁹ Habár ennek a bevonulásnak a nyoma a megmaradt forrásokban alig lelhető fel, feltételezzük, hogy ez az átmeneti francia jelenlét a Vörös Hadsereg július végi tiszai offenzívájával, illetve az annak nyomán indított román ellentámadással állt összefüggésben. Mindazonáltal egyértelműen kijelenthető, hogy az ekkori, ismeretlen harci erőt képviselő francia egységek nem a románokat felváltó megszállás céljából érkeztek a városba, legfeljebb a Vörös Hadsereg sikeres áttörése esetén egyfajta demarkációs-zóna-biztosítás végett, éppen ezért az átmeneti makói jelenlétük a román megszállás módszertanára semmiféle érdemi hatást nem gyakorolt. Az „arabs katonákból” álló franciák egyébként augusztus végén távoztak Makóról.⁸⁰ Érdekes, hogy az eseményeket egyébként rendre pontosan idéző Tarnay Ivor helyettes alispán a franciák újbóli, nagyjából egy hónapnyi időtartamú jelenlétét nem augusztusra, hanem szeptemberre tette, s az ittlétük célja szerinte „nem a megszállás, hanem az ezred leszerelésének lebonyolítása volt.” Tarnay szerint ez a francia alakulat a 181. gyalogezred volt, melynek parancsnokságát „Reignier Henry” ezredes látta el.⁸¹ Tarnay adatai azonban ezúttal nem pontosak. A valójában nem 181., hanem 18. algériai lövészezredet a korábbi 6. lövészezred és a 227. gyalogezred egy részének egybeolvasztásával és újjászervezésével 1919. július 1-jén hozták létre. Mivel az ezred parancsnoka július végétől valóban Henri André Emmanuel Reignier alezredes volt, kétség nem férhet hozzá, hogy valóban a 18. algériai lövészezred állomásozott Makón, amely idevezénylése előtt Algyő és Szeged között látott el területvédelmi feladatokat.⁸² Az persze nem zárható ki, hogy a vörös hadsereg tiszai támadásának visszaverését és a helyzet konszolidálódását követően valóban Makón hajtották végre az ezred leszerelését. Erre, továbbá a francia csapatok augusztusi makói jelenlétére halvány adalék az a levél, amelyet Petrovics György makói polgármester a szegedi francia főparancsnokhoz írt a „18. leszerelő szekerész csapat” öszvérei által a makói piactéren okozott károk miatt.⁸³ Ami ellenben tény, hogy a franciák augusztusi makói jelenléte semmiben sem befolyásolta a román hatalomgyakorlás rendjét és Olteanu katonai prefektus hatásköreit sem csorbította. Ezt Tarnay Ivor helyettes alispán is egyértelművé tette 1919. decemberi jelentésében: „A város-parancsnokság a románok kezében maradt s a francia zászló nem szerepelt újra a középületeken. A románok siettek nyomatékosan kifejezést adni annak, hogy a franciák megjelenése nem érinti az ő hatáskörüket s valóban a rekvirálás az ő [ti. a franciák – M. A.] megjelenésükkel mit sem veszített érdekességéből.”⁸⁴

⁷⁸ DEMKÓ-BELÁNSZKY 2018. 83.

⁷⁹ ISTÓK 1919. 40.

⁸⁰ A franciák búcsúestélye. *Makói Újság*, 1919. augusztus 29., 3.

⁸¹ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegyei közigazgatás 1919. második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. december 31., 339.; A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 58.

⁸² Erről lásd: 18erta1940.free.fr., 2021.; NAGY 2019. 52.

⁸³ MNL CSML ML, V.72.c. 13883/1919. Petrovics György polgármester levele a francia főparancsnokhoz, 1919. szeptember 18.

⁸⁴ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegyei közigazgatás 1919. második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. december 31., 339.

Az 1919. június 17-i hatalomátvételt követően ugyanis jószerivel azonnal beindult a megszállt területek kifosztására szakosodott román gépezet is. Az ún. 10. számú rekviráló bizottság (Comisia Regională de Rechiziție Nr. 10.), melynek élén Romul Staicoviciu százados, a román Ipari és Kereskedelmi Minisztérium (Ministerul de Industrie și Comerț) megbízottja, valamint Alexandru Joneșcu állatorvos százados, a Földművelésügyi és Mezőgazdasági Minisztérium (Ministerul de Domenii și Agricultură) delegáltja állt, a Kelet-Magyarországot megszálló erdélyi csapatok főparancsnoka, Gheorghe Mărdărescu tábornok és vezérkari főnöke, Ștefan Panaitescu tábornok által 1919. május 16-án kibocsátott 31. számú rendeletet nyomán⁸⁵ egyes községekben – például Földeákon – már június elején elrendelte az iparcikkek és gazdasági felszerelések, valamint az állatok összeírását, bár azok elszállítására akkor még nem kerítettek sort, továbbá megtiltották az állatok adásvételét is.⁸⁶ Mindemellett megakadályozandó, hogy az itteni javakat és élelmiszereket egyéb célokra (például közélelmezésre) használják föl, 1919. június 16-án a rekviráló bizottság rendeletet adott ki, amelyben arról tájékoztatták Földeák előljáróit (de valószínűleg a hatáskörükbe tartozó többi település előljáróit is), hogy „*e községből sem élelmi cikket, sem semmi más bármiféle dolgot másnak a rendelkezésére, mint a fenti [10. számú rekviráló] bizottságnak kiadni nem szabad. Jovin György közélelmezési kormánybiztos Földeák községben nem illetékes rendelkezni*”.⁸⁷ A franciák kivonulását követően, június 20-tól aztán valóban üzemszerűen megkezdték a rekvirálások végrehajtását, Földeák után Magyarcsanádon, Apátfalván, majd a Központi járás többi településén, június végétől pedig Makón is.⁸⁸

A felerészben románok lakta Magyarcsanádon visszafogottabban, de a szomszédos és színmagyar Apátfalván oly alapossággal hajtották végre első ütemben a gépek és eszközök rekvirálását, hogy az végső soron a helyiek lázadására fajuló ellenállását váltotta ki. A június 23-i eseményeknek, melynek során a mintegy kétszáz elkeseredett gazda megfutamította a községben akkor állomásozó 70–80 fő körüli katonai, csendőri és hidőri (granicsár) állományt, három román katona esett áldozatául, akiket a feldühödött helyiek gyakorlatilag meglincseltek. A megtorlásra érkező, igen jelentős katonai erőt képviselő alakulatok viszont kegyetlen bosszút álltak. A 23. délutáni és a másnapi vérengzésnek – a délelőtti összecsapásokban életét veszítő 2 lázadón kívül – 30 áldozata lett, míg a következő napokban további 7 személy vesztette életét: kit menekülés közben lőttek le a románok, kit tisztázatlan körülmények között szúrtak le ismeretlenek, négyen öngyilkosságba menekültek a kifosztás és bántalmazás miatt, míg egy személy a sokk okozta szívrohamban vesztette életét. A községből a románok 87 embert hurcoltak el előbb Békéscsabára, majd nagyobb részüket Romániába, ahol hadbíróság ítéltékett felettük, többeket 15–20 évnyi börtönre ítélve. Az elhurcoltak utolja csak 1924 nyarán térhetett haza, ketten azonban sohasem, ők ismeretlen okból kifolyólag meghaltak a gyulafehérvári fogság idején. Az apátfalviak lázadásának tehát velük együtt mindösszesen 41 (32 közvetlen

⁸⁵ Az erdélyi csapatok főparancsnoka 31. sz. rendelete. *Makói Újság*, 1919. június 19., 2–3. A rendeletet – más fordításban – közli: L. BALOGH 2020. 165–167.

⁸⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 7517/1919. A Központi járás főszolgabírói hivatalában 1919. június 4-én fölvevett jegyzőkönyv; Uo. A földeáki jegyző jelentése az alispánnak, 1919. június 11.

⁸⁷ MNL CSML ML, V.105.b. 1581/1919. a 10. számú rekviráló bizottság 1. számú rendelete, dátum nélkül. Az érkeztető bélyegzőn 1919. június 17-i dátum szerepel.

⁸⁸ PETROVIC 1921. 93. és 98.; MNL CSML ML, V.72.c. 1832/1920. Comisia Regională de Rechiziție Nr. 10. Macău. Proces Verbal Astazi 16. octombrie 1919.; Uo. IV.408.b. 7517/1919. Földeák jegyzőjének jelentése a főszolgabíróhoz, 1919. június 28., Uo. V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla apátfalvi községi jegyző „Hivatalos jelentése”, 1921. augusztus 3.

és 9 közvetett) áldozata lett.⁸⁹ Az Apátfalván történtek véres és kegyetlen megtorlása intő jelnek bizonyult a környező települések esetleges ellenállásban gondolkodó lakosai számára. Habár Petrovics György polgármester szerint szűkebb körökben Makón is felvetődött a román rekvirálásokkal és kegyetlenkedésekkel szembeni lázadás lehetősége, sőt agitáció is folyt ez ügyben, de az ehhez való csatlakozástól éppen az apátfalvi megtorlás példája tántorított el mindenkit, ezért a kezdeti felbuzdulásnak nem lett semmiféle fogantaja,⁹⁰ így a románok ezt követően gyakorlatilag a kedvük szerint foszthatták ki a megye teljes területét.

KITEKINTÉS

A román megszállás – mely időszak részletes ismertetésétől e helyütt eltekintünk – Csanád megyében 1920. március 29-ig tartott. Tarnay Ivor alispán szerint „*a katonai megszállás alatt lévő Csanádvármegye [sic!] olyan mixtum compositum [kotyvalék, keverék – M. A.] lett volna, a mely administrative a levegőben lógott volna addig, a míg a párisi békekonferencia nem dönt hovatarozása felől.*”⁹¹ Tarnay pontosan rögzítette az ellentmondást, amely a Csanád megyei román berendezkedést jellemezte. Habár a békekonferenciázó nagyhatalmak már 1919. júniusában meghozták végleges döntésüket a megye sorsát illetően,⁹² s ezen a döntésen a későbbiekben sem korrigáltak, a románok még hosszas utóvédharcot folytattak annak érdekében, hogy érvényesítsék az 1916. augusztusi bukaresti titkos szerződést, s magukénak tudhassák a megye teljes területét, de legalábbis a megye keleti járásait. E cél persze nemcsak Csanád megye, hanem a Tiszántúl jelentős része kapcsán is prioritást képezett számukra, s mindez a megszállás módszertanára is hatást gyakorolt. Ebből fakadt az a kettősség, amelyre Tarnay is ráirányította a figyelmet. A románok ugyanis az elcsatolni remélt, ezért a nagyszebeni kormányzótanács által irányított polgári közigazgatás alá rendelt területeken mérsékeltébb károkat okoztak, míg az erre esélytelen területeket a debreceni székhelyű katonai megszállási zónához sorolták, s a lehető legalaposabban kifosztották. Egy átmeneti időszaktól eltekintve pontosan ez történt Csanád megyében is: míg a megye keleti járásait az előbbi, addig Makó és a Központi járást az utóbbi zónához osztották be, s ez a megkülönböztetés a megszállás káradataiban is jól megfogható volt.⁹³

Csanád megye 11 hónapig állt idegen megszállás alatt, ebből – a szerbek kérésézetű megszállási szándékától eltekintve – Makó szűk 2 hónapig francia, bő 9 hónapig pedig román kézben volt, míg a megye többi részében gyakorlatilag szinte végig a román fennhatóság érvényesült. A francia és a román megszállás módszertani különbözősége a korabeli források alapján szembe-tűnő és jól adatolható. Mindez azonban nem változtat az idegen megszállás tényén, azon, hogy

⁸⁹ Az apátfalvi lázadásáról és a megtorlásról lásd részletesen MAROSVÁRI 2021a.; MAROSVÁRI 2021b.

⁹⁰ PETROVICS 1921. 97.

⁹¹ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegyei közigazgatás 1919. második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. december 31., 336.

⁹² Lásd ÁDÁM – ORMOS 1999. 299–300. A Külügyminiszterek Tanácsa ülésének jegyzőkönyve, 1919. június 11. és 303. Clemenceau francia miniszterelnök távirata a magyar, cseh-szlovák és román kormánynak, 1919. június 13. A békekonferencia által ekkor kijelölt, s az ún. Clemenceau-jegyzékben szereplő határokat lásd: A párizsi békekonferencia kijelölte a határokat. *Népszava*, 1919. június 19., 1–2. Lásd még: GÁBORNÉ – HAJDU – SZABÓ 1960. 244–245.; *Frontiera spre Ungaria. Adevărul*, 6 Iulie 1919., 2.

⁹³ Minderről lásd részletesen MAROSVÁRI 2021c.

a megye ez idő alatt gyakorlatilag hadműveleti területnek minősült, melynek következményeit csak több év elteltével lehetett felszámolni, s az elszenvedett veszteségeket pótolni. Azokon a településeken különösen, amelyeket a románok a katonai megszállási zónába soroltak be és intézményesítetten kifosztottak.

IRODALOM

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Makói Levéltár, Makó (MNL CSML ML)

IV.401.b. Csanád vármegye főispánjának iratai. Általános iratok. 1877–1923.

IV.408.b. Csanád vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok. 1872–1923.

IV.455.b. Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok. 1924–1950.

V.72.c. Makó város tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 1872–1929.

V.102.c. Apátfalva község iratai. Közigazgatási iratok. 1849–1950.

V.104.b. Csanádpalota község iratai. Közigazgatási iratok. 1843–1949.

V.105.b. Földeák község iratai. Közigazgatási iratok. 1853–1949.

V.111. Nagylak község iratai. 1920–1950.

XV.50. Gyűjtemények. Eltérő provenienciájú iratok gyűjteménye (Dokumentumtár).

P.2. Petrovics György polgármester jelentése a román megszállás alatt történt eseményekről, 1920. október 8.

Kézírtos források

ISTÓK IRÉN (1919): *Istók Irén kézírásos naplója* 1919. június 30. – december 28. (Istók Irén naplói 2. füzet). Magántulajdon.

Sajtóforrások

Adevărul, 1919

Az Est, 1918

Az Újság, 1920

Budapesti Hírlap, 1918

Csanádvármegye Hivatalos Lapja, 1919–1920

Délmagyarország, 1918–1919

Friss Újság, 1919–1920

Magyarország, 1919

Makói Független Újság, 1919–1920

Makói Újság, 1919

Népszava, 1919

Pesti Napló, 1919

Internetes hivatkozások

18e Régiment de Tirailleurs Algériens. Historique 1919-1926. (<http://18erta1940.free.fr/18erta/index.htm> - Hozzáférés 2021. január 27.)

Historique du 210e d'Infanterie. (1922) Dijon, Imprimerie R. de Thorey. (https://argonnaute.parisnanterre.fr/medias/customer_3/monographies/histo_rgt3_pdf/BDIC_OPCE_013291.pdf - Hozzáférés: 2020. január 18.)

Forráskiadványok

ÁDÁM MAGDA – ORMOS MÁRIA (szerk.) (1999): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

DEMKÓ-BELÁNSZKY Pál, dr. (2018): *Napló 1911–1937.* Rokolya Gábor (szerk.). Budapest, Közjegyzői Akadémia Kiadó.

GÁBOR SÁNDORNÉ – HAJDU TIBOR – SZABÓ GIZELLA (összeáll.) (1959): *A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai.* Hatodik kötet. A Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21. – 1919. augusztus 1. Első rész. 1919. március 21. – 1919. június 11. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

GÁBOR SÁNDORNÉ – HAJDU TIBOR – SZABÓ GIZELLA (összeáll.) (1960): *A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai.* Hatodik kötet. A Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21. – 1919. augusztus 1. Második rész. 1919. június 11. – 1919. augusztus 1. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

HORNÁK ÁRPÁD (vál., szerk. és a bevezető tanulmányt írta) (2021): *Szerb iratok a trianoni békeszerződésről.* Dokumentumok. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

L. BALOGH BÉNI (szerk. és bev.) (2020): *Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban*. Dokumentumok. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

ORBÁN IMRE (2004): Egyházi beszámolók az 1918–1919-es forradalmak makói eseményeiről és a város megszállásáról. In Zombori István (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. Studia Historica. 7. 181–206.

ROMSICS IGNÁC (szerk.) (2000): *Magyar történeti szövegyűjtemény 1919–1999*. I. Budapest, Osiris kiadó.

Egyéb nyomtatott források

HORVÁTH JÁNOS (1927): Újszeged szerb megszállása (1918. november 17. – 1921. augusztus 20.) In Kiss Ferenc – Tonelli Sándor dr. – Sz. Szigethy Vilmos (szerk.): *Szeged*. Budapest, A Magyar Városok Monografiája Kiadóhivatala. 93–105.

MÉSZÁROS PÁL – SCHWARCZ REZSŐ (1929): Kiszombor. In Barna János (szerk.): *Makó és a Csanád-Torontál vármegyei községek*. Budapest, A Magyar Városok Monografiája Kiadóhivatala. 325–331.

PETROVICS GYÖRGY (1921): *Az októberi forradalom és az idegen megszállás Makón*. Makó, Kovács Sándor és Társai Könyvnyomdája.

TARNAY IVOR (1929): Makó városa a háború alatt. In Dr. Barna János (szerk.): *Makó és a Csanád-Torontál vármegyei községek*. Budapest, A Magyar Városok Monografiája Kiadóhivatala. 13–96.

Feldolgozások

ABLONCZY BALÁZS (2020): *Az ismeretlen Trianon*. Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921. Budapest, Jaffa Kiadó.

BENE KRISZTIÁN (2020): A francia megszálló hadsereg szerepe a magyar határváltozásokban 1918–1920 során. *Pontes*. A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve 3. Határ – Változás – Átmenet. Pécs, A PTE BTK Történettudományi Intézete. 134–152.

BENE KRISZTIÁN (2021): A délvidéki semleges zóna létrehozása. In Gulyás László – Tóth Marcell – Zeman Ferenc (szerk.): *Lokális Trianon*. 1. kötet. Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben 1918–1920. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására. 11–26.

BOTLIK JÓZSEF (2009): A Bánáttól a Muráig. A magyarság nemzeti önvédelmi kísérletei 1918–1919. fordulóján. *Aracs*, 9. évf. 1. szám 8–24.

FÖLDVÁRI LÁSZLÓ (2004): *Román megszállás és terror Hódmezővásárhelyen 1919–1920*. Hódmezővásárhely, Norma Kiadó.

- GULYÁS LÁSZLÓ (2012): *A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924.* Máriabesnyő, Attraktor Kiadó.
- GULYÁS LÁSZLÓ (2016): A jugoszláv-magyar határ születése. In Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon 1818–1921.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 11–25.
- GULYÁS LÁSZLÓ (2018): Küzdelem egy multietnikus régióért, avagy a Bánság felosztásának (1918–1920) problematikája multidiszciplináris megközelítésben. *Múltunk*, LXIII. évf. 3. szám 150–205.
- GULYÁS LÁSZLÓ főszerk. (2019): *A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet.* Trianon nagy háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása 1914–1918. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására.
- GULYÁS LÁSZLÓ (2021a): Makó kérdése a versaillesi békekonferencián. In Gulyás László – Tóth Marcell – Zeman Ferenc (szerk.): *Lokális Trianon.* 1. kötet. Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben 1918–1920. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására. 43–53.
- GULYÁS LÁSZLÓ (főszerk.): *A trianoni békediktátum története hét kötetben.* II/2. kötet. A katonai megszállástól a magyar békedelegáció elutazásáig 1918-1920. A párizsi békekonferencia és Magyarország. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására.
- HALMÁGYI Pál (1984): Makó város francia megszállása (1919. április 27. – 1919. június 17.) In Trogmayer Ottó (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980/81.* 1. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 299-308.
- HALMÁGYI Pál (1985): Makó város román megszállása (1919. június 17. – 1920. március 29.) In Trogmayer Ottó (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1982/83.* 1. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 321-343.
- HALMÁGYI Pál (2002): Az idegen megszállás. In Szabó Ferenc (szerk.): *Makó története 1849-től 1920-ig.* Makó, [Makó Város Önkormányzata]. 515–546.
- HALMÁGYI Pál (2008): Az idegen megszállás (1818–1921). In Marosvári Attila (szerk.): *Kiszombor története* I. Kiszombor, Kiszombor Község Önkormányzati Képviselő-testülete. 340–350.
- HALMÁGYI Pál (2016): A torontáli háromszög idegen megszállása 1918–1921. In Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon 1918–1921.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 27–60.
- HALMÁGYI Pál (2021): Makó francia megszállása, 1919. április 27. – 1919. június 15. In Gulyás László – Tóth Marcell – Zeman Ferenc (szerk.): *Lokális Trianon* 1. kötet. Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben 1918–1920. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására. 55–66.
- HEGYI ANDRÁS – SZÉKELY GYÖRGY (1977): Szőreg az ellenforradalmi korszakban. In Hegyi András (szerk.): *Szőreg és népe.* Szeged, Szeged Megyei-Városi Tanács VB. Művelődési Osztály. 153–209.

HEGYI ANDRÁS – SZÉKELY GYÖRGY (1984): Deszk az ellenforradalmi korszakban. In Hegyi András (szerk.): *Deszk története és néprajza*. (Tanulmányok). Szeged – Deszk, Deszk Községi Tanács Végrehajtó Bizottsága. 211–326.

JUHÁSZ KÁLMÁN (1944): *A 100 éves Kübekháza (1844–1944)*. Szeged, Kübekháza közönsége.

KISS MÁRIA HORTENSIA (1940): *Kiszombor története* (Falutanulmány). [Makó], Makói Nyomda. Csanádvármegyei Könyvtár 35.

KUKUCSKA, IOAN (2018): Dezvoltarea culturală. In Albert Zsolt Jakab – Lehel Peti (ed.): *Slovacii din România*. Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale. 145–185. (http://real.mtak.hu/90826/1/2018_JakabAZs-PetiL_ed_Slovacii_AcademiaEdu.pdf - Hozzáférés: 2021. január 8.)

LÁSZLÓ JENŐ dr. (1924): *A forradalom története Hódmezővásárhelyen*. Hódmezővásárhely, Haladás Hirdetési- és Könyvnyomdavidallalat.

MAKÓ IMRE (2011): Hódmezővásárhely román megszállása 1919–1920. In Kovács István – Varsányi Attila (szerk.): *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 2010*. Szeged, Bába és Társai Nyomdaipari Kft. 139–159.

MARJANUCZ László (2020): Kommün és megszállás. (Adalékok Makó 1919. évi történetéhez). *Makói Honismereti Híradó* XXXI. évf. 1-2. sz. 38–42.

MAROSVÁRI ATTILA (2021a): Románellenes lázadás Apátfalván, 1919. június 23. In Gulyás László – Tóth Marcell – Zeman Ferenc (szerk.): *Lokális Trianon* 1. kötet. Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben 1918–1920. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására. 147–165.

MAROSVÁRI ATTILA (2021b): *Vérezgés Apátfalván, (1919. június 23–24)*. Erőszak, ellenállás és megtorlás a román katonai megszállás idején. Budapest, Clio Intézet, Clio kötetek 6. (https://www.clioinstitute.hu/_files/ugd/198ee4_1076367e66f9430db9aeeb0e5e113f1a.pdf - Hozzáférés: 2021. december 28.)

MAROSVÁRI ATTILA (2021c): *Román berendezkedés Csanád megyében és a Tiszántúl megszállási zónái (1919-1920)*. Kézirat.

NAGY MIKLÓS (2019a): Szeged francia megszállása és az antant-intervenciók tervei. *Aetas*. 34. évf. 1. szám. 128–138.

NAGY MIKLÓS (2019b): *Francia megszállás Szegeden (1918-1920)*. Szeged, Areión Kulturális Egyesület.

ORMOS MÁRIA (1983): *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

ORMOS MÁRIA (2009): *Világháború és forradalmak 1914–1919*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. Magyarország története 17.

ROMSICS IGNÁC (2018): *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest, Helikon.

ROMSICS IGNÁC (2020a): *A trianoni békeszerződés*. Budapest, Helikon.

ROMSICS IGNÁC (2020b): Románia nyugati határainak kijelölése a párizsi békekonferencián. In Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Impériumváltás Erdélyben (1918–1919)*. Kolozsvár, Komp-Press Kiadó – Iskola Alapítvány Kiadó. 247–263.

SUBA JÁNOS (2018): Délvidék megszállása és a déli demarkációs vonal kialakulása. *Közép-Európai Közlemények* XI. évf. 2. sz. 170–176.

TAMASI MIHÁLY (1969): A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság. In Tamasi Mihály (Szerk.): *Makó az első felszabadult magyar város*. Makó, Makó Városi Tanács – Kossuth Könyvkiadó. 50–102.

TARNAWA RUDOLF (1997): *Nagylak (1922–1997)*. [Nagylak], Magánkiadás.

TONELLI Sándor (1939): *A franciák Szegeden 1918. december – 1920. március*. Szeged, A M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete.

TÓTH FERENC (2000): *Apátfalva*. [Budapest], Száz magyar falu könyvesháza Kht.

VECSERNYÉS JÁNOS (2006): Újszentiván története. [Újszentiván], Újszentiván Község Önkormányzata.

FÓTI MIKLÓS – PÁNYA ISTVÁN

foti.miklos@abtk.hu
BTK Történettudományi Intézet
turkológus, tudományos segédmunkatárs

panyaistvan@gmail.com
Kecskeméti Katona József Múzeum
földrajzkutató, osztályvezető

A török defterek topográfiai adatainak felhasználása, mint a településhálózat rekonstruálásának eszköze: A bajai és a zombori nahiye települései

Topographic data as a resource for the reconstruction of settlement
network in the Ottoman-Turkish tax-registers (defters):
the settlements in the nahiyes of Baja and Zombor

ABSTRACT

The National Archives of Hungary, the Research Centre for the Humanities and the Katona József Museum of Kecskemét have collaborated with the aim of reconstructing the medieval and early modern period settlement network and administration of the southern part of the Danube–Tisza Interfluve region. During the works all available medieval sources and Ottoman tax registers (including four sanjak surveys, four poll tax defters, three timar defters, and about eighty daybook registers) were processed. In parallel, a profound analysis of the medieval charters was carried out, as well as the topographic identification of the settlements with the help of historical maps and satellite images.

The selected sample area was the Nahiye of Zombor and the Nahiye of Baja, which existed in the western part of the Sanjak of Szeged, roughly covering the territory of the medieval Bodrog county. Research has shown that mass analysis of defters results in far more topographic

data than examination of individual defters. Using both medieval charters and Ottoman sources, we can reconstruct a more accurate picture of the settlement network of the sample area.

KEYWORDS

medieval Bodrog county, Ottoman cadastral surveys, settlement network

DOI 10.14232/belv.2022.1.8

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.1.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Fóti Miklós – Pánya István (2022): A török defterek topográfiai adatainak felhasználása, mint a településhálózat rekonstruálásának eszköze: A bajai és a zombori náhije települései.

Belvedere Meridionale vol. 34. no. 1. 130–147. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A Magyar Királyság középső és déli felének településhálózata a 16. századi török terjeszkedés hatására nagymértékben átalakult, helységek tömege tűnt el, s változott a vidék népessége. Ha a hódoltság időszakának településhálózatáról, gazdasági, társadalmi folyamatairól szeretnénk képet kapni, munkánk során megkerülhetetlen a 16–17. századi török forrásanyag bevonása, elsősorban az Oszmán Birodalom kincstári deftereinek a vizsgálata. A középkori források hiányosságai miatt ezek a megelőző időszak, leginkább a 14–15. századi településhálózat rekonstruálásához is igen értékes adatokat szolgáltatnak.

2014-ben indult el a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete együttműködésében – Sz. Simon Éva főlevéltáros vezetésével – a Hódoltság területén működött mintegy 30 szandzsákra vonatkozó kataszteri iratok (szandzsák-összeírások, tímár jegyzékek, birtokadományozási naplók, fejadó jegyzékek) szisztematikus, adatbázisszerű feldolgozása (*A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu-defter] feldolgozása*, NKFIH–OTKA K 132475 és 132609)¹. A projekt elsődleges célja az volt, hogy a korábban csak szórványosan, mozaikszerűen kiadott

¹ Sz. SIMON et al. 2020.

török összeírások online felületen legyenek elérhetőek a kutatóközönség számára. A munkálatok során sor került az összeírásokban szereplő egykori városok, falvak és puszták topográfiai azonosítására. A Duna-Tisza köze déli részének, azon belül is a történeti Bodrog vármegye területén létezett náhijék vizsgálata a Kecskeméti Katona József Múzeummal együttműködésben indult meg 2020-ban. A Múzeum 2010 óta végzett alapkutatásokat Bács-Kiskun megye területén, melyeket Pest és Csongrád megyék, később pedig a Szerbiához tartozó Vajdaság felé terjesztett ki a középkori településhálózat pontosabb rekonstrukciója érdekében.² Jelen tanulmányban a szegedi szandzsák területén létrehozott zombori és bajai náhije topográfiai vizsgálata során alkalmazott módszerekről és eredményekről lesz szó.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A török defterek feldolgozása a 19. századra nyúlik vissza. Ekkoriban még csak a Bécsben őrzött fejadó deftereket ismerték, melyek az elnéptelenedett települések, puszták neveit és a topográfiai vonatkozású megjegyzéseket, adónemeket nem tartalmazzák. A 20. században azonban hozzáférhetővé váltak az Isztanbuli Miniszterelnöki Levéltárban őrzött szandzsák-összeírások, melyek részletes képet nyújtanak a tárgyalt területről. Először Halasi-Kun Tibor vállalkozott a szegedi szandzsák 1578-as defterének átírására. Művét ugyan nem tudta befejezni, azonban félbemaradt kézírata a BTK Történettudományi Intézetébe került. Ugyanakkor számos kisebb közleményben mutatta be a Duna-Tisza köze déli részén előforduló különleges településnév szerkezeteket (*dolna-*, *sredna-*, *gorna-*, azaz *alsó-*, *felső-*, *középső-* eltagok, illetve a *nezd-i ~ közelében* és *nam-ı diđer ~ más néven* szerkezetek).³ Közlései gondolatébresztők voltak, azonban a középkori és török kori források mélyreható vizsgálata alapján eredményei egy részéről bebizonyosodott, hogy téves, más részét pedig tovább lehetett pontosítani. A szandzsák északi részéről (kalocsai, szegedi náhije) Vass Előd defter-kiadásaiból ismerünk meg további adatokat, számos elírás, félreolvasás kíséretében (pl. a Kalocsa környékén létezett Kenyértelek helyesen Gyértelek).⁴ Fontos megemlíteni a Duna-Tisza köze déli részének egyetlen, nem magyar defterkiadását. Branislav Đurđev és Olga Zirojević a szegedi szandzsák legkorábbi összeírásának adatait adta közre, azonban munkájukban kevés kivétellel nem kísérelték meg a török kori települések topográfiai azonosítását, illetve középkori előzményeik meghatározását.⁵ Ennek oka egyrészt a meglehetősen gazdag középkori magyar okleveles anyag, másrészt a magyar nyelv ismeretének hiánya lehetett. A szegedi szandzsák egész területét felölelő 1570-es defter átírását-fordítását Káldy-Nagy Gyula publikálta.⁶ Ebben a szerző részletesen bemutatja a települések 1570. évi népességi és gazdasági adatait, az adónemeket, illetve – lábjegyzetben – a középkori előzményüket is megadja. Az általa közölt adatok részletes vizsgálatából kiderült, hogy számtalan település nevét helytelenül olvasta az arab betűkkel írt kéziratból, így az sem meglepő, hogy a hibás névalakokat nem létező településekkel, újkori dűlőnevekkel párosította,

² PÁNYA 2017a–b–c, 2019, 2020, 2021a–b.

³ HALASI-KUN 1970, 1971a, 1971b.

⁴ VASS 1979, 1980.

⁵ ĐURĐEV – ZIROJEVIĆ 1988.

⁶ KÁLDY-NAGY 2008.

félrevezetve ezzel az adatokat kritika nélkül felhasználó helytörténészeket, kutatókat. Káldy-Nagy érdeme volt, hogy elkészítette a szandzsák teljes – igényesen kivitelezett – térképét, közigazgatási határokkal, melyre viszont az említett topográfiai tévedések is felkerültek.

Végezetül – bár nem a Duna-Tisza közéről készült – fontos néhány gondolat erejéig kitérni Engel Pál temesvári és moldovai szandzsákot bemutató írására, mely az említett turkológiai defter-kiadásoktól teljesen eltérő szemléletet képvisel: munkája jóval tömörebb, alapvetően az egykori települések helyét, illetve középkori nevét határozza meg.⁷ Kutatásunk szempontjából, a módszertan megalkotásakor ösztönző volt Engel azon gondolata, miszerint könyvében nem az 1554–1579 közötti időszak deftereinek maradéktalan bemutatására, hanem – saját szavait idézve – topográfiai célú összefoglalás készítésére törekedett. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Temesköz településnév-anyaga, hasonlóan a hódoltság déli területeihez, a magyarság eltűnésével és a különféle balkáni népelemek beköltözésével átalakult. Egyes magyar nevek kisebb-nagyobb torzulást szenvedtek, más nevek pedig teljesen kicserélődtek szláv változatokra. A Duna-Tisza köze déli felén is hasonló jelenségeket lehetett megfigyelni.

Engel az arab betűk minimális ismeretének elsajátítása után azon a véleményen volt, hogy nem a bizonytalan és többféle olvasatot is lehetővé tevő írásképből kell kiindulni, hanem azt kell nézni, hogy a középkori forrásokban mit találunk az adott területen. A szerző rávilágított arra, hogy a török források kiadása, részletes feldolgozása ugyan oszmanista feladata, azonban a településnevek kibetűzése, átírása és térképi azonosítása némi paleográfiai gyakorlattal, a török nyelv ismerete nélkül is elvégezhető. Ebből származik munkájának fő hiányossága is, ám elsőnek hívta fel a figyelmet, éppen Halasi-Kun számos félreolvasatának ismeretében, a középkori forrásanyaggal való egybevetés megkerülhetetlenségére. Engelnek ez a munkája, csakúgy, mint a középkori Magyar Királyság településeit ábrázoló térképe nélkülözhetetlen a Délvidék történeti földrajzával foglalkozó kutatók számára, ám kellő kritikával kell adataihoz viszonyulni.⁸

A különböző szerzők munkáinak ellentmondásait egy Kalocsa környéki pusztával mutathatjuk meg legszemléletesebben: a Vass Előd által Kenyérteleknek nevezett, fentebb említett pusztát, Káldy-Nagy „[?] Telek”-nek nevezte, észelve az olvasat bizonytalanságát, majd Engel térképére – Halasi-Kun kéziratából átvéve – Kenéztelek került. Valójában a helyes olvasat Gyértelek, ami az érsekség 1748–1751-es pusztáösszeírásából és Mikovinyi Sámuel *Mappa Danubii*-ről állapítható meg.⁹ A mellékjelek nélküli arab íráskép azonban mindhárom olvasatot is lehetővé teszi.

Összefoglalva a rövid szakirodalmi áttekintést elmondható, hogy bár számos defterkiadás készült a Magyar Királyság déli területéről, ezek mindegyikére jellemző azonban, hogy akár defter-átírásként (Káldy-Nagy, Vass), akár topográfiai célú összefoglalásként (Engel) jelent meg, számos módszertani hiba, illetve téves olvasat/félreértelmezés található bennük. Érdeemes volt tehát átgondolni azt, hogyan lehetne újszerűen közelíteni egy vármegye településeinek feldolgozásához és egyesíteni a középporral foglalkozó helytörténész és a defterekhez értő turkológus tudását. Hiányossága volt az egy-egy defterre fókuszáló szakirodalomnak az is, hogy elmaradt a következtetések levonása és a település-fejlődésre vonatkozó általános tendenciák bemutatása.

⁷ ENGEL 1996.

⁸ ENGEL 2001.

⁹ HU MNL OL E 156 - a. - Fasc. 072. - No. 044.; OSZK TK 1624.

MINTATERÜLET

A zombori és bajai náhije együttes kiterjedése legnagyobb részét lefedi Bodrog vármegye 16. század eleji területét. E vármegye a török terjeszkedés idején, a 16. század első felében szűnt meg, magyar népességét néhány helység kivételével elvesztette, helyére balkáni eredetű rác–vlah népesség áramlott.¹⁰ Buda elfoglalását követően jött létre előbb a zombori náhije – a nevét Szonborra változtató Coborszentmihály központtal – majd 1560 körül Bodrog északi, a török-dúlások következtében néptelenné vált területén a bajai náhije (1–2. ábra). A település-kutatás szempontjából fontos előre bocsátani, hogy magyar népességet a zombori náhijében csupán két egykori mezővárosban, Küllődön és Szondon találunk, ill. Gorna Szántova (ma Hercegszántó) faluban szembesülünk keverék népességre utaló nevekkal. A bajai náhijében pedig csupán egyes Duna-menti helységek alkotnak magyar szigeteket (Bátmonostor, Szeremle, Kákony, Csanád).

MÓDSZERTAN

A Magyar Nemzeti Levéltár és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont együttműködése lehetővé tette a szegedi szandzsák (solti, kalocsai, bajai, vásárhelyi, szegedi, szabadkai, bácsi, titeli és zombori náhijék) területéről rendelkezésre álló összes, a világ különböző levéltáraiban szét-szóródott defter összegyűjtését és azonos szempontok szerinti vizsgálatát. Módszertani szempontból ez jelentős újítás, ugyanis a korábbi defterkiadások általában egy-egy szandzsák-összeírásra fókuszáltak, ill. a teljes deftermennyiség bizonyos részét érintették csupán. A teljes elérhető állomány feldolgozása és földrajzi adatainak összevetése számos elemzési lehetőséget biztosított. Megfigyelhető volt a hódoltsági társadalom, illetve a birtokviszonyok változása, a településnevek fokozatos kicserélődése, a magyar nevek fogyása és a szláv nevek térnyerése. A defterek vizsgálatának fontos részét képezte a szöveg alapos, kritikai, paleográfiai és filológiai vizsgálata, mely számos új észrevételhez vezetett. Kiemelt figyelem hárult a települések földrajzi viszonyait leíró különféle szerkezetekre, melyek segítségével a korábbi tudásunknál pontosabb képet adhatunk a mintaterületről. A legalapvetőbb topográfiai adatokat az alábbiakban nevezhetjük meg:

1) A toponíma mellett álló a *nezd-i* szerkezet („...közelében”), egy adott pusztá viszonyát árulja el a birtokos faluhoz/városhoz képest, bár nem minden esetben jelent közvetlen szomszédságot. Olykor távolabbi, akár 15–20 km-re fekvő puszták is tartozhattak egy településhez, de csak ha annak természeti adottságai miatt nem voltak művelésre alkalmas földjei. Ez legtöbbször a Duna árterében, vagy a Duna-Tisza közi, hátsági területeken fekvő településeknél figyelhető meg.

2) A *nam-i diđer* („másnéven”) szerkezetek két toponimát kötnek össze, délvidéki használatukról az alábbiakat állapíthattuk meg: a) többnyire a középkori településnevet követi a törökkori szláv név (*Nad' Heteş, nam-i diđer Kupusina*, lásd mai Bácskertes/Kupusina, SRB). b) leggyakrabban azonos határokon belül létezett két helység nevét kötik össze (*Kecsene másnéven Botyán* esetében mind Kecskés, mind pedig Battyán (mai Bezdán/Bezdan, SRB) ismert a középkori forrásokból). c) A „dupla” helységnevek mögött is egy kikopott *nam-i diđer-t*

¹⁰ PÁNYA 2021.

gyaníthatunk (*Varfel Szákova*, azaz *Varfel nam-i diđer Sakova*: a középkori, egymással szomszédos *Valfer* és *Száka* falvak (mai Apatintól É-ra) összeolvadásával keletkezett; *Telek Szivács*: előtagja a mai Szivác helyén keresendő egykori Telek mezővárosra utal). d) A magyar nyelvterülethez közelebbi bajai náhije területén olykor két magyar nevet is összeköthet (*Szente gyház másnéven Torokház*, *Ságod másnéven Zódegyház*, mai Sükösd ÉNy-i határában). Az utóbbi jól szemlélteti, hogy a népesség összetételét is vizsgálni kell történeti földrajzi tárgyú kutatásnál: Ságodnak 1560-ig kizárólag magyar, 1570-től csak balkáni szláv lakosai vannak. Márpedig a Zódegyház elnevezés 1570-ben és 1578-ban kerül említésre és azt nem feltételezhetjük, hogy az új népesség egy magyar leíró helynévvel utal Ságod templomának növényzettel benőtt voltára. Sokkal inkább átvett toponíma lehetett Zódegyház, vagyis az előbbieken említett két helység – közös területen típusú szerkezetre következethetünk. f) Vannak esetek, ahol használata nehezen értelmezhető és nem tudjuk milyen célból alkalmazták a törökök (*Vatova*, másnéven *Vatov*, mai Bezdán/Bezdan, SRB déli határa). E helység hajdani neve – Avató – egyik defterben sem tűnik fel, a két névvariáns megadása indokolatlannak tűnik.

Összességében egy olyan térségben, ahol a településhálózat óriási pusztuláson ment át, és az újkorban már alig ismerték a középkori falvak tényleges fekvését, számtalan pedig nyomtalanul eltűnt, a szerkezet számos esetben elárulja egy magyar toponíma későbbiekben továbbélő alternatív megnevezését. Összesen valamivel több, mint 40 esetben számolhattunk a zombori és a bajai náhije területén *nam-i diđer* szerkezettel, mely páratlanul soknak számít. Az Oszmán Birodalom határvidékéhez tartozó magyarországi szandzsákokban nem találkoztunk ilyen kiterjedt és a településhálózat rekonstrukcióját segítő alkalmazásával.

3) A falvak adónemei között olykor halászhelyek (*dalyan*) neveivel találkozunk, melyeket érdemes a kéziratok térképek, ill. a 18–19. századi katonai felmérések és egyéb kéziratok térképek névanyagával összevetni és kiértékelni. *Harcsán* falu például 1560-ban és 1570-ben egy Popovics nevű halászhellyel rendelkezett, mely a térképeken *piscina Popovicza/Popovicza Bara* néven található Bácsordas/Karavukova (SRB) nyugati oldalán, ott, ahol a katonai felmérés egy *Harkány* helynevet őriz.

4) Elvértve, de egyéb topográfiai meghatározásokkal is szolgálnak a defterek: a *mukabele-i...* („szemben valamivel”), illetve a *der mabeyn-i* („valamely települések között”) szerkezet. Használatuk annyira állandó volt, hogy a „*Jánosfalu*, *Popofcse* és *Bortány* között” meghatározást még egy 1644-ben keletkezett defter is említi (mindhárom Monostorszeg/Bački Monoštor és Zombor/Sombor, SRB között létezett).

5) A közös művelésű szántóterület szintén kiindulási pontja lehet egy azonosítatlan település fekvésének meghatározására. 1578-ban három helység *Mélkút* (mai Mélykút), *Tótház* (Tataháza) és *Árokház* fizet illetéket egy *Szenmiklós Telek* nevű szántó után. Árokháza helyére vonatkozóan nincs semmilyen középkori adatunk, így két jól ismert helység szomszédsága már kijelöl egy kistérséget.

6) A középkori forrásainkban is találhatóak olyan hasznosítatlan földrajzi információk, melyekre támaszkodhatunk. Bodrog vármegye egyik legfontosabb Mohács előtti forrásában, az 1520–22. évi gabona dézsmajegyzékben találhatóak olyan adatok, melyek két falu közelségére, akár szomszédságára utalhatnak.¹¹ A jegyzékben szereplő falvakról megállapítható, hogy ha egy jobbágnak gabonarakása, kertje volt egy másik faluban, illetve aratómunkásként dolgozott

¹¹ A teljes dézsmajegyzék: MNL OL DL 37163, az 1522. évit lásd SZABÓ 1954. 57–73. (az 1522-es év jegyzéke).

(...*messor in...*) egy lakhelyétől eltérő helységben, akkor a két település egymáshoz közel fektűt, gyakran közvetlenül szomszédosak voltak. Így a bizonytalan fekvésű *Geszt* esetében értékes adatnak számít az, hogy 1522-ben két jobbágy nevéhez is hozzáfűzték „*messor in Kayand*”, vagyis aratómunkás a közeli Kajádon, mely a középkori források alapján a mai Garától délre létezett.

7) Az úthálózatra vonatkozó okleveles említések jól kiegészíthetik tudásunkat, olyan esetekben, amikor más topográfiai információ nem áll rendelkezésre: 1479-ben említették a *Kengyiről Ivánfalván át Ordódra* (mindhárom Zombortól Ny–DNy-ra létezett) vezető utat, mely a bizonytalan fekvésű Ivánfalvát segítette elhelyezni a beazonosított Kengyi és Ordód közé.¹²

Az ismertetett topográfiai információkat a szegedi szandzsák esetében – melybe a mintaterület náhijei tartoznak – 4 szandzsákösszeírás, 4 fejadó-defter, 3 tímár defter és mintegy 80 birtokadományozási napló bejegyzéseiből gyűjtöttük ki és vetettük össze a középkori források adataival. Az utóbbi két deftertípus felhasználása azért újszerű, mert eddig nem szerepelt a kutatók eszköztárában, azok ugyanis elsősorban a birtokviszonyokról tudósítanak. Jelen projektben azonban bebizonyosodott, hogy ezekben is lehet találni néhány ismeretlen „másnéven” szerkezetet, sőt a szandzsákösszeírásokból kimaradt pusztákat, emellett magában az íráskép megfejtésében is segítséget jelentettek. Például a mindenhol *Halmásnak* írt faluról kizárólag az 1570-es tímár defter írásképe árulja el, hogy helyesen *Hagymás* (egykori *Hagymáségyház*, mai Bácsalmás) az olvasat, és a többi defterben egyszerűen lefelejtették a betű tetejéről azt a vonást, ami megkülönbözteti az arab *lám* (*l*) ill., *kef* (*k, g, gy, ty, ny*) betűket.

A defterek alapos vizsgálatával párhuzamosan a Kecskeméti Katona József Múzeumban elkészült a középkori települések térinformatikai adatbázisa. Ennek alapját a néprajzi és történeti források, 11–16. század okleveles adatok, valamint a 18–19. századi kéziratos térképek képezték. A középkori oklevelek közül kiemelten fontosak a határjárás, birtokfelosztást, illetve egyéb, határrekonstrukcióra alkalmas földrajzi adatot tartalmazó iratok (~130 db). Az egyéb, különféle birtokügyleteket, birtokvitákat stb. tartalmazó iratoknak alapvetően a települések létezésének, jogállásának (lakott v. puszta, falu v. mezőváros), illetve a különféle névváltozatok, névváltások nyomán követésében volt szerepük. A kéziratos térképeken jelölt faluhelyek (*locus possessionis antiqua, seliste*), templomromok (*rudera templi, locus ecclesiae, klissza, gradi-na*) számtalan esetben a települések helyének pontos meghatározását tették lehetővé. Emellett számos, oklevelekből, vagy defterekből ismert határelemet (halastó, erdő, halom stb.) lehetett visszaazonosítani. Topográfiai szempontból kiemelten fontosak a terepi ellenőrzések, melyek a zombori és bajai náhije északi, Magyarországhoz tartozó felén történtek meg.¹³

A módszertan végső eleme a defterekből származó adatok, illetve a középkori települések térinformatikai adatbázisának összekapcsolása. Ennek során megtörtént a középkori és a török-kori adatok összevetése, valamint a települések helyének meghatározása.

¹² PÁNYA 2021c.

¹³ PÁNYA 2019. 321.

EREDMÉNYEK

Bodrog vármegyében Csánki Dezső 12 mezőváros és 213 település nevét ismeri a Hunyadiak korában.¹⁴ Ehhez képest mintegy 200 helység nyomát találtuk meg a török defterek zombori, ill. bajai náhijében, 79 bodrogi helységről pedig megállapítható, hogy azokat nem említik többé, így végleg eltűntek Mohács után. Nemcsak lakott helységek és puszták, hanem sokszor szántóföld megnevezések, határnevek őrizték meg egy-egy eltűnt település nevét. Ezekben az esetekben a településnevek továbbélése pusztán formális. Így például Bátoregyháza nevét, melyet már 1340-ben, mint *terra vacua Batureghaza-t* említették, a szomszédos *Katymár* és *Legyán* (Ólegyen puszta Katymártól DNy-ra) szántóterületeként nevezik meg a defterek. A bajai és a zombori náhije közel 200 helységéhez még hozzá kell számítani néhány olyat is, melyeket csak időnként soroltak Bodroghoz, defterünkben pedig 1570-től a szabadkai náhije részeként említik őket. Ez utóbbi csoport nem számottevő, még 8 települést érint. Összesen tehát mintegy 210 helynévvel számolhatunk, ennyi létezik tovább Mohács után. Lényeges, a szakirodalom által eddig nem hangoztatott megállapítás az, hogy a 17. század birtokadományozási naplói (tímár rúznámcsa defter) szerint ezek egészen a török kiveréséig léteztek, majd az ezzel járó nagyarányú népességcsere következtében jelentős részük azonnal, átmenet nélkül a teljes feledés homályába vesztett. Így a török kiűzése előtti években még *Szenház*, *Halmos*, *Temérdekegyház* arab írással visszaadott nevével találkozunk, majd a 18. század elejétől ezek teljes feledésbe merültek. Bebizonyosodott, hogy a középkori előzményű magyar névanyag jelentékeny része a török uralom megszűntekor tűnt el.

A településhálózat eloszlása közel sem egyenletes: mindkét vizsgált időszakban a megye nyugati, Dunához közeli sávjában a legsűrűbb, míg a keletibb területek már a középkorban is jóval ritkábban lakottak. Az is látható, hogy Zombor környékén volt a legnagyobb a pusztítás a mohácsi csatát követő időszakban, itt volt a legnehezebb a település-beazonosítás (3–4. ábra). A Csánki adataival való összehasonlításnál ugyanakkor számításba kell venni, hogy a török-kori közigazgatási beosztás tartalmaz olyan déli helységeket, melyek történelmileg Bácshoz tartoztak és csak a törökök sorolták a Bodrog „örökösének” számító zombori náhijéhez (valamivel kevesebb, mint 30 helység). Így elsőre a törökkori településhálózat csak valamivel tűnik kisebbnek, mint a középkori, de más tényezőket is figyelembe kell vennünk: jónéhány „kis” jelzővel képzett puszta nevével egészül ki a zombori náhije területe, melyek a magyar középkorban ismeretlenek, csak a névadó falujukról tudunk (*Kis Szákova*, *Kis Varjas*, *Kis Telek*, *Mala Baracska* stb. [9 tétel]). Ezt a kategóriát gyarapítja *Szredna Szántova* (azaz Közép-Szántova), *Páka Szelevus* (Páka és Szőlős egy részének összeolvadásából, középkori előzmény nélkül), *Gorna Varjas* (Var[j]asdból kiválással keletkezett Felső-Varjas). *Szentpál* és *Petróc* kettéválhatott a török korra (*gorna/felső* és *dolna/alsó* jelzőkkel megkülönböztetve). Itt jegyezzük meg, hogy az azonos nevet viselő települések megkülönböztetésére rendkívül gyakori térségünkben a szláv *gorna-*, *dolna-* és *sredna* jelzőkkel való megkülönböztetés, azonban kétféle értelmezési lehetőség adódik: vagy egy középkori falu oszlott több azonos nevű szomszédos részre, vagy a náhije területén – egymástól távol – helyezkedtek el az érintett helységek. A középkori Sári esetében például – mely igen gyakori, „mocsár” jelentésű toponíma a Kárpát medencében – a török *Gorna Sára* a zombori náhije északi, Szabadkával szomszédos részén található, míg a déli

¹⁴ CSÁNKI 1894. 189–212.

Dolna Sárija Doroszló alatt, egy olyan területen feküdt, mely a török előtt nem is Bodroghoz, hanem Bács vármegyéhez tartozott. A közties helyzetű *Szredna Sárija* pedig névadója, egy hatalmas kiterjedésű mocsár (újkori térképeken *paludes Passinada ~ Pasa sziget mocsár*) peremén állhatott, ahol egy 18. századi kéziratos térképen *locus possessione antiquae* (egykori falu helye) felirat utal a településre.

Topográfiai szempontból komoly előrelépés, hogy a 18–19. századi kéziratos térképek térinformatikai feldolgozásával, valamint a távérzékelés segítségével tömegesen lehetett azonosítani az egykori középkori települések helyét.¹⁵ A térképeken jelölt faluhelyek, templom és egyéb épületromok célzott terepi ellenőrzésére a zombori náhije magyarországi területein került sor. A vizsgálatok igazolták, hogy a térképeken jelölt jelenségek minden esetben valósak, elrajzolásra, pontatlanságra csupán néhány esetben derült fény. A magyarországi eredmények alapján elkészült egy feltételrendszer, illetve a műholdképek elemzéséhez egy mintázat-jegyzék, mely alapján a szerbiai helyszínek térképes és műholdképanyaga is nagy hatékonysággal vizsgálhatóvá vált. Természetesen a határon túli területeken megtalált települések helyszínén érdemes volna a szerbiai örökségvédelmi intézményekkel közösen szűrőpróbaszerű terepi kutatásokat folytatni, hogy azok időrendjéről, jellegéről pontosabb képet lehessen alkotni. A lefolytatott térinformatikai vizsgálat alapján létrejött adatbázis felhasználható lesz egy-egy ilyen jövőbeli terepi kutatás helyszíneinek kijelölésében.

Az intenzív forrásfeltárással számos, a szakirodalomban azonosítatlan helység nevének sikerült megállapítani a helyes olvasatát és a középkori előzményét. A kérdéses toponimáknál a feltételezett elhelyezkedés tágabb környezetét vizsgálták, s az ott ismert középkori települések nevét hasonlították össze a defterek szövegével. Jó példa erre a mai Csátalja mellett létezett *Tárnokmonostor* egyik azonosítatlan pusztája, melyet Káldy-Nagy *Podolás*nak olvasott ki.¹⁶ A középkori adatok vizsgálata során kiderült, hogy az adott területen ilyen nem létezett, viszont ismerünk innen egy *Nyavalyád* nevű helységet.¹⁷ Alaposabb vizsgálat után bebizonyosodott, hogy a defter irásképe félrevezető, ugyanis az arab szöveg mellékjeleinek helyes elhelyezésével egyértelműen *Navolas*, azaz Nyavalyás az olvasat, amely a középkori Nyavalyád alakváltozata. Ez az eset egyúttal cáfolja Engel ismertetett nézetét a paleográfiai ismeretek jelentőségének másodlagosságáról. A Káldy-Nagy, ill. Halasi-Kun munkáiban található ehhez hasonló „fantomnevek” kizárása és helyes olvasatának megállapítása fontos eleme volt munkánk filológiai oldalának (pl. *Battyán* helyesen *Legyán*; *Kékes* > *Kengyös*; *Hatosszentgyörgy* > *Hajósszentgyörgy*; *Iszlokra* > *Islova*; *Baráta* > *Barka*).

Nyavalyád példája ráirányította a figyelmet a névvariánsok keletkezésének és hasonló elvek szerinti fejlődésének kérdéskörére a 16. században. A középkori forrásokban *-d* helynévképzővel szereplő toponimák helyett, a szótőhöz egy másik magyar végződést illesztve, *-s* képzővel ellátott alakokkal találkozunk (középkori *Nyavalyád* > törökkori *Nyavalyás*, *Ordód* > *Ordas*, *Varjad* > *Varjas*, *Varasd* > *Varjas*, *Kengy* > *Kengyes*, *Aranyand* > *Aranyas*). A felsorolt törökkori névváltozatok a Mohács előtti okleveles anyagban ismeretlenek.

Megfigyelhető, hogy számos esetben nem az oklevelekből ismert névalakot, hanem annak a vidékre egykor jellemző, *ő-ző* tájszóval kiejtett alakját őrzik a defterek (*Gyertyános* >

¹⁵ PÁNYA 2021a. 27., 2021b.

¹⁶ KÁLDY-NAGY 2008. 179.

¹⁷ CSÁNKI 1894. 205.

Györtyános, ill. *György János, Eszter > Esztör, Kertvélyes > Kördvilös, Mesteri > Mestörfalu*). A településnévképzők változásai és az ő-ző alakok elterjedtsége arra utalhat, hogy a helyi, beszélt nyelvi formák kerültek rögzítésre az összeírások során. További vizsgálatok szükségesek annak megértésére, hogy egy közel teljes népeségcserén átesett régió esetében mi a magyarázata a bemutatott jelenségnek. A Szerémségben előforduló hasonló toponimák, névváltozatok és ő-ző alakok miatt gyanakodhatunk, hogy magyarországi gyökerű, Szerémségből áttelepült szerbek játszhattak kulcsszerepet a névanyag átörökítésében.

Gyakori jelenség az is, hogy a magyar toponimákat a betelepülő népesség tovább formálta, azok eltorzult, szláv formáival találkozunk már a 16. század közepétől: így például *Harcsán* helyett olykor *Vircsán* (Gombos/Bogojeva, SRB délnyugati határa), *Erdőalja* helyett mindig *Erdeval*, ill. *Erdevan* (Zombor/Sombor, SRB északnyugati határa), *Jákó Falu* helyett *Jákó Hvalva* (Szond/Sonta, SRB délkeleti határa), *Varfel Száka* helyett pedig *Vakit Szakova*, ill. *Varfel Szakova* (Apatin, SRB északnyugati határa) fordul elő. Kétségtelen tehát, hogy a magyar helynevek nem csupán az Oszmán kancellária által alkalmazott elnevezések voltak, hanem azokat a szláv betelepülők használták és alakították, majd fokozatosan cserélték le azokat saját megnevezéseikre.

A szakirodalom gyakran 19. századi sváb, magyar és szerb határnevekkel, elnevezésekkel azonosított tévesen helységeket, melyek revíziója megtörtént. Például a Zombor keleti, Szabadka felé eső térségében fekvő *Kamarást* egy Duna melletti *Kamaristye* nevű erdővel, *Mestörfalut* pedig a 19. század katonai felmérésén szereplő *Schulmeister szállásával* kapcsolták össze. Az ehhez hasonló, újkori térképekről származó laikus magyarázatok a Mohács előtti és a törökkori topográfiai adatok birtokában cáfolhatóvá váltak.

A projekt során számos délszláv településről derült ki, hogy középkori előzménye nincs (*Borocsin, Bresztács, Virbofcsé, Islova, Izvizsdár, Koranja, Orahova, Lepovács*). A törökkori szláv helységeket a szerb szakirodalom sem ismeri. Többségük ugyanúgy eltűnt a török kiűzésével, mint a középkori magyar elnevezések (előbbi listánkból csupán *Bresztács* ismert a 18. században, ill. *Islova* nevét őrizheti a 18. századi térképek *Sivolje* toponimája Zombor északnyugati oldalán). A török kiűzése után a táj ugyanolyan pusztuláson ment át, mint a mohácsi csatát követő években-évtizedekben. A középkori településhálózat és helynevek nagy része ekkor semmisült meg.

Gyakori jelenség, hogy a közösséget vezető előljáró nevét rögzítették az összeírásban földrajzi névként, ezekről a családnévből képzett nevekről egy kivételével megállapítható, hogy a magyar nevek évszázados kontinuitásával ellentétben rendkívül rövid élettartamúnak bizonyultak, csupán egyetlen defter őrzi emléküket (*Bajmok, másnéven Tovority?* – ez utóbbit egy másik defterben már *Gyukanity* néven írták le). A kivételként említett *Jákó Falu, másnéven Reszánovity* esetében azonban nemcsak Reszán primikür nevét találtuk meg az 1560-as összeírásban, hanem még a Habsburg katonai felmérések térképein is megőrizték *Reszánovity/sylva Reszánovácska* alakban, lehetővé téve az egykori Jákó Falu helyének (Szond/Sonta, SRB délkelet) pontos meghatározását.

Több, mint egy tucat olyan magyar helynév bukkan fel a török defterekben, melyekről nem rendelkezünk középkori adattal (*Gorna Szentkirály másnéven Kernája, Gesztön, Bánháza, Kis Paulus, Kis Lőrinc, Harcsán, Csipös, Bajmok* (a Csonopla/Čonoplja, SRB melletti, nem a mai Bajmok, SRB), *Szen(t) Tomás, Szentegyház másnéven Torokház, Szabó Márton szigete, Csege,*

Halmád). Ez azt mutatja, hogy kizárólag a középkori írott források alapján nem lehet a teljes településhálózatot rekonstruálni, sok településről nem maradt fenn okleveles adat. Egyúttal igazolják Engel azon megállapítását, hogy az oszmán összeírások szisztematikusan mentek végig egy adott területen, így olyan rálátást biztosítanak, amire a mozaikosan fennmaradt középkori forrásainkban nincs példa.

A teljes defter-anyag feldolgozása után lehetővé vált a helynevek időbeli változásának nyomon követése, melyről az alábbi megállapításokat tehetjük: a Hódoltság kezdeti időszakában a települések neve legnagyobbbrészt még magyar volt, helyükbe fokozatosan léptek szláv nevek (*Nagy Hetes > Kupuszina, Udvard > Iszterbinsca*). A legelső szandzsákösszeírás (1546) számos helységnek először és utoljára nevezte meg magyar változatát (pl. *Bodoszló > Budiszava*). Török elnevezés mindössze néhány esetben jelent meg (*Rég > Karga koru* „Varjú erdő” Zombor/Sombor, SRB észak; *Tatárév > Odsak-i Tatarijje* „Tatárok csapata” Zombor/Sombor, SRB északnyugat; *Tárnokmonostor > Csatal Kilisze* „Villás templom”, ma Csátalja kelet). A két előbbi példánál lakosainak részbeni muszlim volta ad magyarázatot a török névadásra, utóbbinál a romos monostor tornyának formájára utal a leíró falunév (török *çatal* „kétágú, villás”). A 17. században már nem készültek részletes összeírások, azaz nem járták be újra felmérési célból a területet, az e korszakból származó nagyszámú tímár rúznámcese deftert az előző század deftreinek másolgatásával állították elő (csak néhány esetben módosítva a település és pusztaneveken), ez magyarázza a magyar névanyag változatlan továbbélését. Arra következtethetünk, hogy a helységek szláv lakosok által használt megnevezése valahol a 17. században elvált a defterekben alkalmazottaktól. A 18. század legelejétől, amikor a császári hivatalnokok bejárták és összeírták az elnéptelenedett tájat, már jelentős részben a török forrásokban ismeretlen szláv megnevezéseket találtak (*Hájszentlőrinc > Szenlőrincs > Godecsovo; Battyán > Botyán > Bez-dán; Kisszentkirály > Kis Szenkirál > Dolove; Esztör > Roglaticsa > Felső Roglaticza*).

Bebizonyosodott, hogy a népesség vizsgálatát vitatott esetekben fel lehet használni a települések helyének tisztázása során. A már említett három Sári falut a korai defterek jelző nélkül Sárija, vagy Sára alakokban említik. Ha azonban a jobbágyok neveit átírjuk és a későbbi már egyértelmű, megkülönböztető jelzővel ellátott Sári falvakkal egybevetjük, akkor meghatározható melyikre vonatkoztatják a későbbiekben a *dolna-, sredna, gorna-* jelzőket. Az egyes közösségek vezetőinek nevét szintén érdemes figyelemmel kísérni: *Varjas* (középkori *Varasd*, Zombor/Sombor, SRB északnyugat) falu primikürje Mily Markó az előzmény nélküli Gorna Varjason tűnik fel előljáróként, ami arra utal, hogy vezetésével a lakosok északabba, a lakatlan bajai vidék irányába települve hoztak létre egy új falut.¹⁸ Egy másik esetben a jobbágyok nevének összevetésével megállapítható volt, hogy a *Dolna Szántován* (középkori *Morhátszántó*, Zombor/Sombor, SRB nyugat) összeírt népesség egy része később *Szredna Szántován* – melyet nem ismerünk Mohács előttről – tűnik fel, vagyis ebben az esetben is a középkori falu lakóinak arrébb vándorlásával keletkezhetett a másik falu. Mindkét esetben magyarázatot találunk arra a jelenségre, hogy egy magyar településnév (Varjas, ill. Szántó) bukkan fel a defterekben szláv lakosokkal, bármiféle középkori előzmény nélkül. A betelepülő szlávok mindkét esetben északabba, azaz a néptelen bajai náhije területe irányába vándoroltak, miközben magukkal vitték korábbi falujuk nevét.

¹⁸ FÓTI 2021.

Munkánk során egy falu esetében (*Izvizsdár*) bebizonyosodott, hogy lakói a legnagyobb balkáni vlah szállásterületről, az észak szerbiai szendrői szandzsák (Semendire, SRB) területén található branicsevoi kazából jöhettek, az izvizsdi náhijéből, hiszen neve az innen való elszármazásra utal. Feltételezhető, hogy az ezzel a faluval együtt 1546-ban feltűnő, előzmény nélküli szláv települések esetében is vlah betelepülésről lehet szó. A névhordozás jelensége jellemző a balkáni legeltető pásztor-életformát folytató vlah népességre.¹⁹

ÖSSZEFOGLALÁS

A vármegye helységeire vonatkozó középkori és törökkori források adatainak kutatócsoportban történő kiértékelése jelentősen eltért a korábbi, alapvetően egy-egy kutató által készített történeti földrajzi munkáktól, ill. defter feldolgozásoktól. A tervek szerint 2022 elején jelenik meg a Bodrog vármegyét lefedő két náhije topográfiai adattára (FÓTI – PÁNYA 2022), majd egy másik, hasonló pusztuláson átesett terület, Bács vármegye vonatkozásában alkalmazzuk az itt bemutatott módszerekkel zajló település-rekonstrukciót. A munka során elsajátított ismeretek azonban lehetővé teszik más jellegű folyamatok, így demográfiai változások, népességmozgások, a balkáni katonaparaszti rendszer működésének új megvilágításba helyezett bemutatását is a szegedi szandzsákban.

Végezetül kiemelnénk, hogy fontos lenne kiterjeszteni a vizsgált területet további délvidéki szandzsákokra. Így elsősorban a hasonló történelmi folyamatokon átesett Szerémség, ill. a Temesköz vizsgálata jöhet számításba, mely hozzájárulna a szegedi szandzsák megoldatlan kérdéseinek megválaszolásához is. Maga Engel Pál nevezte „nyersanyagának” Temesközt érintő publikációját a jövő kutatója számára, melyet csak egy szisztematikus, minden forrásra kiterjedő kutatómunka pontosíthat.²⁰ Joggal gondoljuk, hogy az érintett országok – így Románia, Szerbia – kutatóinak érdeklődésére számíthatnak ezek a kutatások, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy miközben a hazainál kevésbé kiforrott a történeti földrajzi tárgyú irodalom, addig az utóbbi években egyre élénkebb érdeklődés figyelhető meg részükről a közös múlt feltárására.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

MNL OL DL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Diplomatikai Levéltára

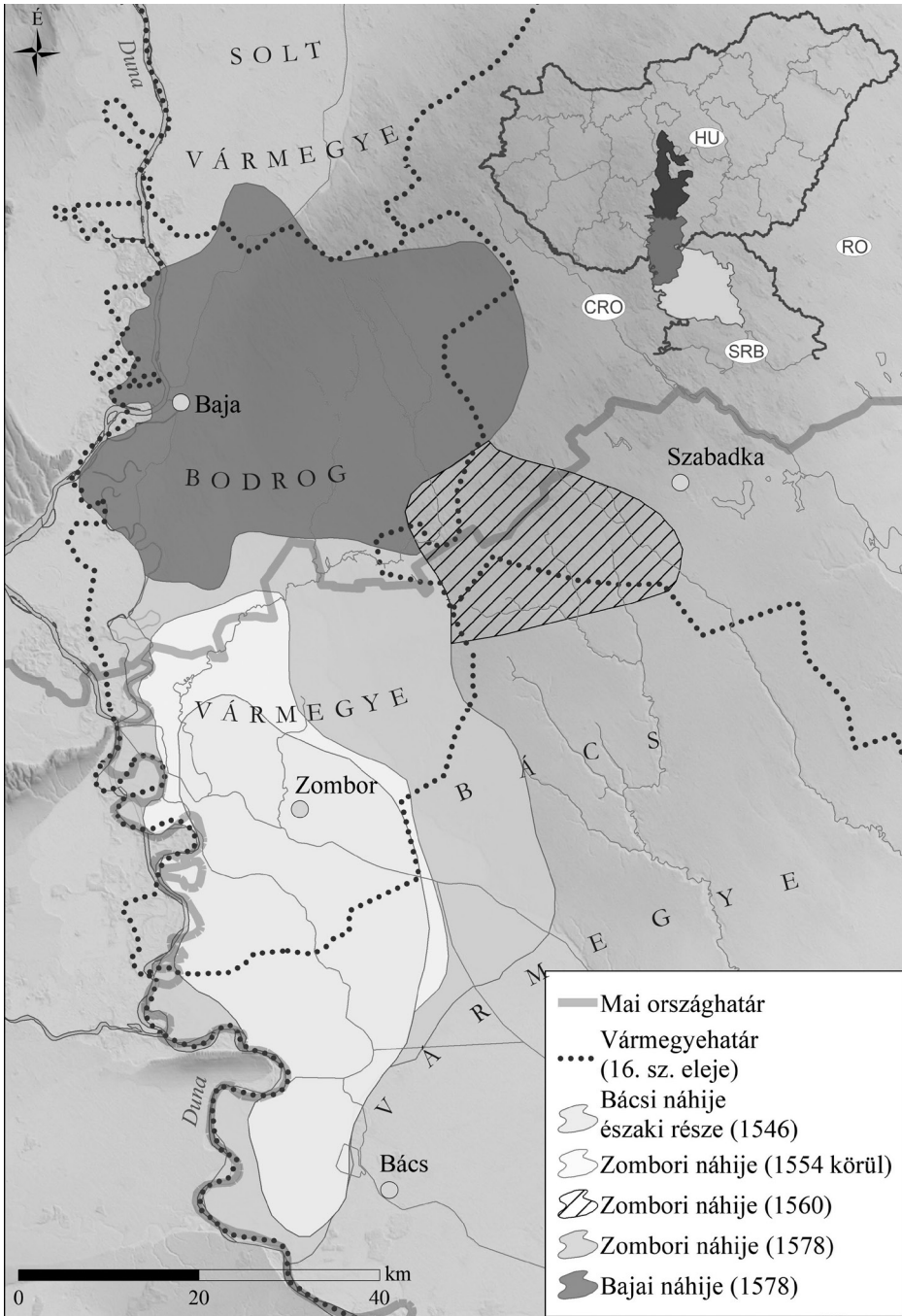
OSZK – Országos Széchényi Könyvtár

BTK – Bölcsészettudományi Kutatóközpont

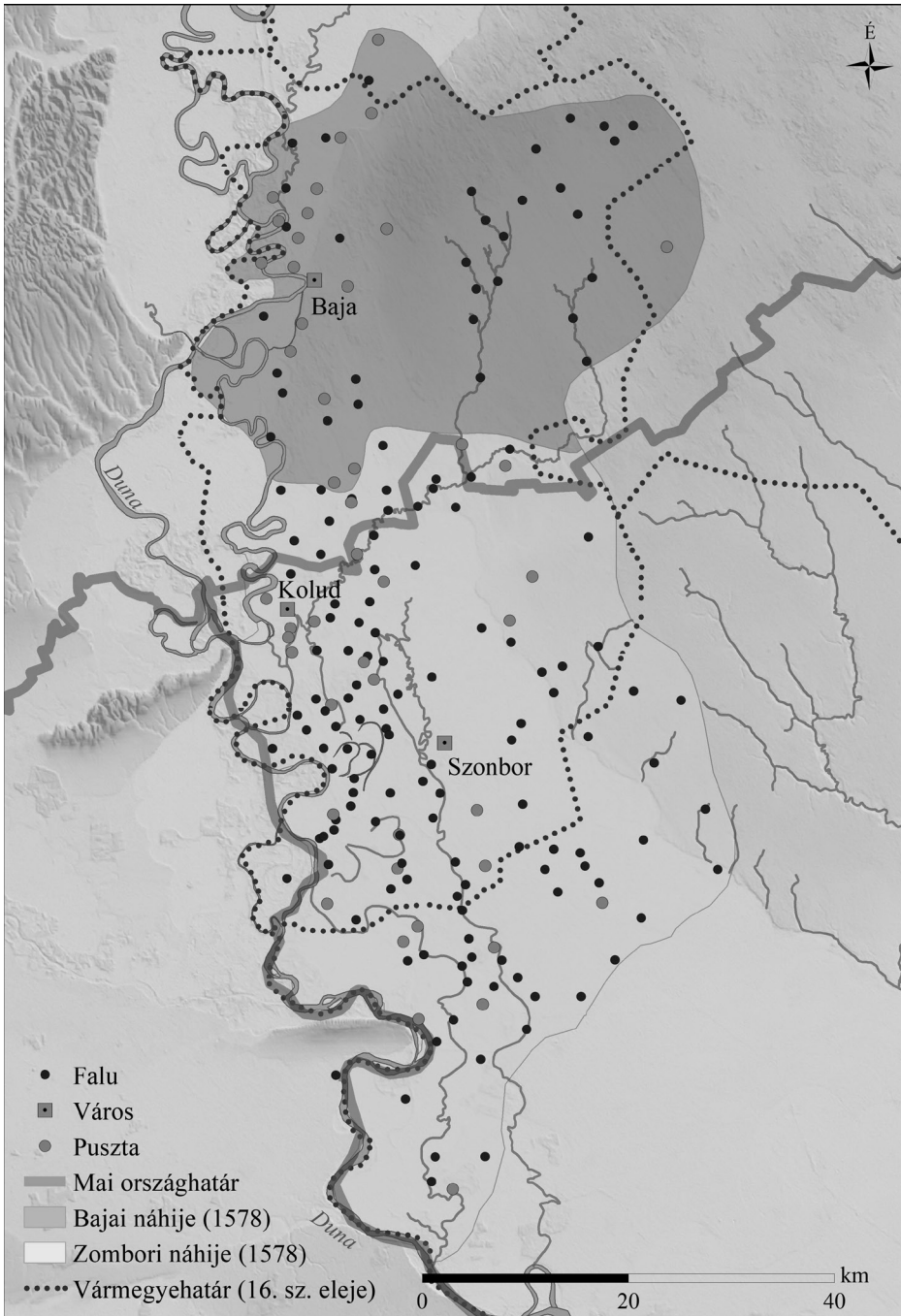
¹⁹ A törökkori, előzmény nélküli szláv nevek mindegyikét megtalálhatjuk egy, az észak-balkáni területeket érintő defter-kiadásban, bizonyítva a betelepülők származási helyét. İNALCIK, HALİL – RADUSHEV –ALTUĞ 2018.

²⁰ ENGEL 1996. 13. Hangsúlyozza, hogy tanulmányának nem célja az eredmények részletes bemutatása, a szandzsák térképének megrajzolása is csak további kutatások után válik lehetségessé.

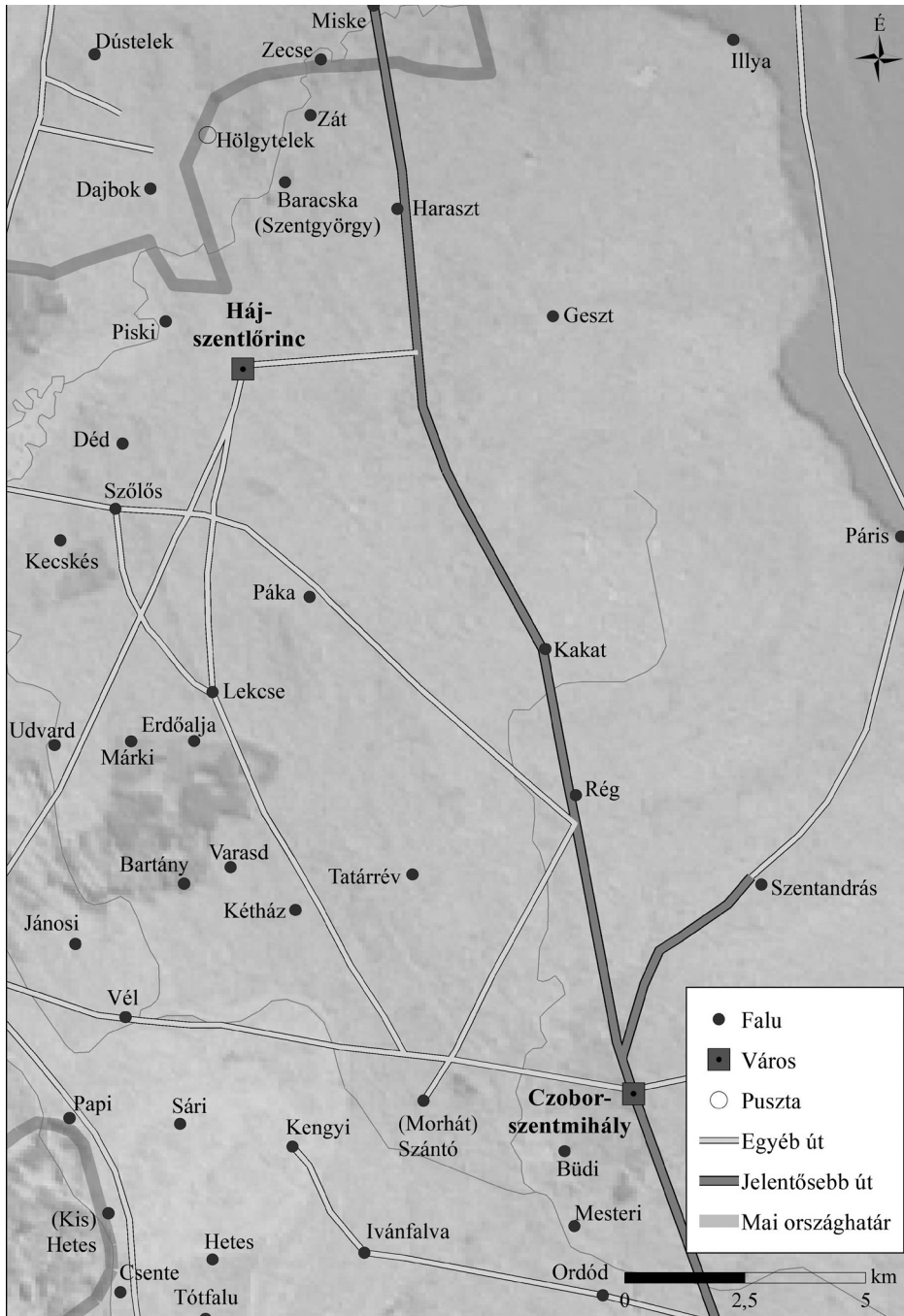
ÁBRÁK

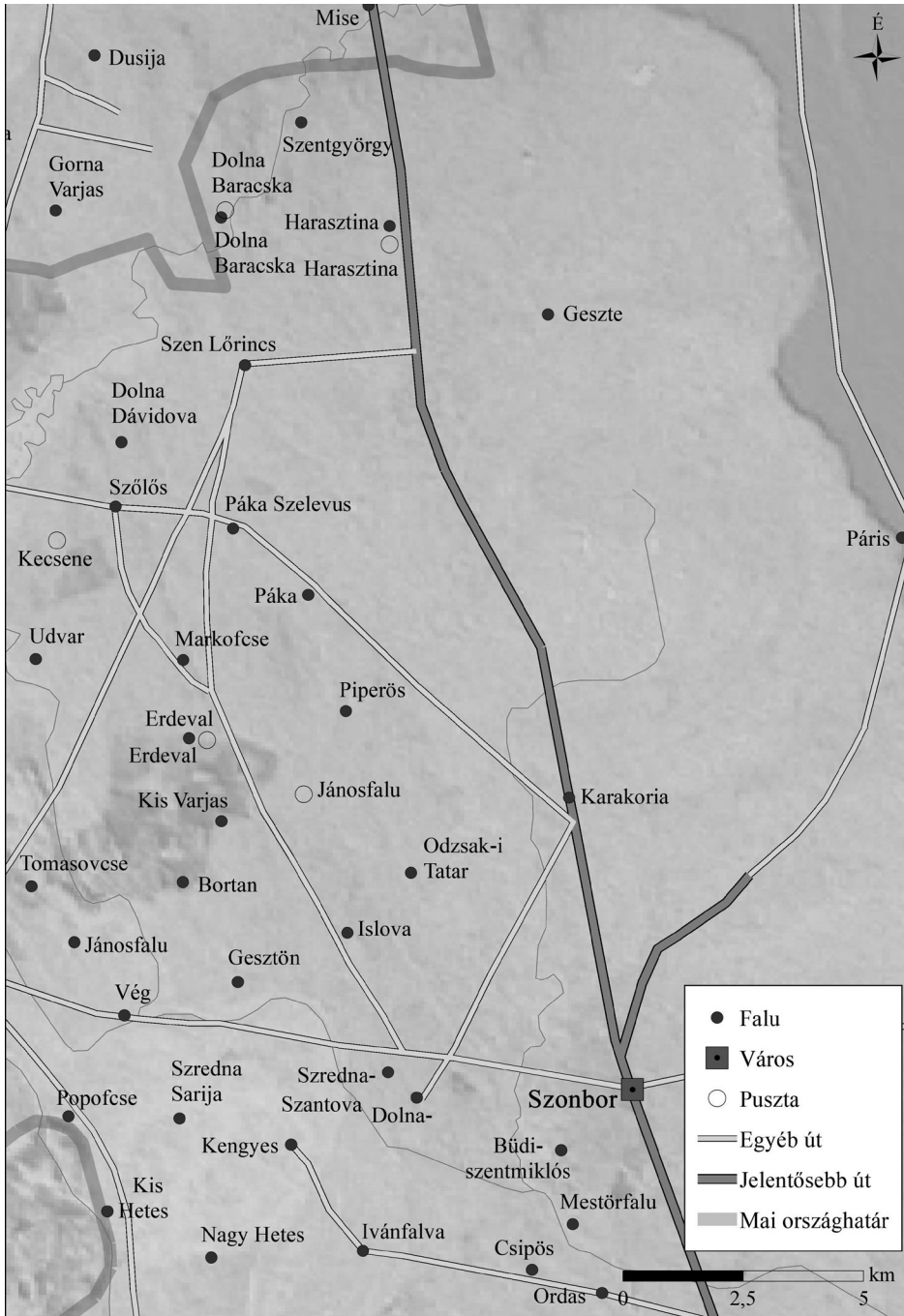
1. ábra: A Bodrog vármegye területén létrejött náhije-határok változásai (1546–1578)

2. ábra: A bajai és a zombori náhijék területe a 16. század második felében

3. ábra: Zombor (Czoborszentmihály) északi előterének települései a 16. század elején

4. ábra: Zombor északi előterének települései a 16. század végén

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CSÁNKI DEZSŐ (1894): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- ĐURĐEV, BRANISLAV – ZIROJEVIĆ, OLGA (1988): Opširni defter Segedinskog sandžaka. *Mešovita Građa*. 17–18. sz. 7–80.
- ENGEL PÁL (1996): *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései 1554–1579*. Szeged, Dél-Alföldi évszázadok 8.
- ENGEL PÁL (2001): *Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- FÓTI MIKLÓS (2021): A zombori náhije Varjas települései a török defterekben és azok középkori előzményei. *Keletkutatás*. Tavasz 115–126.
- FÓTI MIKLÓS – PÁNYA ISTVÁN (2022): *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján: A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban*. Budapest, BTK Történettudományi Intézet. (megjelenés alatt)
- HALASI-KUN TIBOR (1970): Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary. Ottoman: dolna, sredna- and gorna-. *Archivum Ottomanicum*. 2 sz. 154–190.
- HALASI-KUN TIBOR (1971a): Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary. Ottoman: ‘nam-ı diğeri’. In Ligeti Lajos (ed.): *Studia Turcica*. Budapest, 213–230.
- HALASI-KUN TIBOR (1971b): Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary. Ottoman: nezd-i et socii. *Archivum Ottomanicum*. 3. sz. 5–169.
- İNALCIK, HALİL – RADUSHEV, EVGENI –ALTUĞ, UĞUR (2018): *Ottoman Military and Administrative Order on the Lower Danube during the Time of Mehmed the Conqueror. The Ottoman Tax Registers of Nicopolis, Vidin and Braničevo*. Text and Index. Fodor Pál (szerk.). Budapest, BTK Történettudományi Intézet.
- PÁNYA ISTVÁN (2017a): A Solti-szék történelmi földrajza. *Történelmi Földrajzi Közlemények*. 3–4. sz. 84–95.
- PÁNYA ISTVÁN (2017b): Történelmi településföldrajzi kutatások Bács-Kiskun megyében 2011–2016. *Településföldrajzi Tanulmányok*. 1. sz. 91–107.
- PÁNYA ISTVÁN (2017c): Fejér megye solti székének történelmi földrajza. In Szöllősy Csilla – Pokrovenszki Krisztián (szerk.): *Alba Regia*. 45. sz. 135–180.
- PÁNYA ISTVÁN (2019): Possibilities and methods for the reconstruction of the settlement structure of medieval Bodrog county. *Banatica*. 29. sz. 321–352.
- PÁNYA ISTVÁN (2020): A Mohácsi-sziget történelmi topográfiája. *Történelmi Földrajzi Közlemények*. 3–4. sz. 105–120.
- PÁNYA ISTVÁN (2021a): Bodrog vármegye története. *Történelmi Földrajzi Közlemények* 1–2. sz. 27–43.

PÁNYA ISTVÁN (2021b): Settlement forms in the territory of medieval Bács and Bodrog county. *Banatica*. 31. sz., 2021

PÁNYA ISTVÁN (2021c): Úttalan utakon – Adatok a késő középkori Bodrog vármegye úthálózatához. In VARGA Szabolcs (szerk.): *Mohács tágas mezején. Tanulmányok az 1526. évi csata új kutatási eredményeiből*. Pécs, 2021

SZ. SIMON ÉVA – HEGYI KLÁRA – DEMETER GÁBOR – SUDÁR BALÁZS – FÓTI MIKLÓS – DROGI ILONA – NAGY BÉLA – ZÁROS ZSOLT – KOLLÁNYI LÁSZLÓ – KOLLÁNYI PÉTER (2020): Databases of Cadastral Surveys (Tapu Defteris) of Ottoman Hungary and its Frontier Zones (16–17th c.). *Archivum Ottomanicum*. 37. sz. 259–272.

SZABÓ ISTVÁN (1954): *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

VASS ELŐD (1979): A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása. In: Horváth Attila – Orosz László (szerk.): *Cumania VI*. Historia. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. 7–62.

VASS ELŐD (1980): *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa, Kalocsai Múzeumi Dolgozatok.

DOMINEK DALMA LILLA PH.D

dominek.dalma.lilla@uni-nke.hu

adjunktus (Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok
Kar, Társadalmi Kommunikációs Tanszék,); senior kutató (Mathias Corvinus Collegium,
Tanuláskutató Intézet, Budapest)

SETÉNYI JÁNOS PH.D.

setenyi.janos@mcc.hu

igazgató (Mathias Corvinus Collegium, Tanuláskutató Intézet, Budapest)

A tehetségfogalom változásai és a tehetségazonosítás

Changes in the concept of talent and talent identification

ABSTRACT

This study analyzes the main conceptual changes in the public perception of talent and talent identification with a historical approach. It shows that the concept of talent has moved away from intelligence tests in a much more complex direction today. It indicates that the social context of talent and the topics of talent management have become much more important than before. The debate between the concepts of egalitarian and elitist talent is philosophically rooted, so it cannot be resolved by empirical research. The analysis also provides a brief overview of the current state of the test industry used to identify talent, with particular reference to the paradigms behind the tests. Finally, the study argues for the need to innovate methods for talent identification.

KEYWORDS

concept of talent, IQ-based testing, social context of talent, talent management, education, creativity, flow, instructors, educational methodology

DOI 10.14232/belv.2022.1.9

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.1.9>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Dominek, Dalma Lilla – Setényi, János (2022): A tehetségfogalom változásai és a tehetségazonosítás. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 148–158. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A tehetség általános és pozitív percepciója az európai romantika (az első kapitalizmus elleni kulturális lázadás) terméke. A korábbi tradicionális társadalmakban a tehetség (a) felsőbb adomány, azaz nem személyes, (b) és csak magasabb célok szolgálatában értelmezhető, azaz önmagában értelmetlen és felesleges.

Az alábbi akadémiai áttekintés felvázolja a modern társadalmak tehetségfogalmának változását, jelzi a tehetség társadalmi kontexusának felfedezését, valamint rövid helyzetképet ad a tehetség-azonosítás jelen állapotáról.

A tanulás és fejlődés öröme, a jutalomként megélt sikert, a kíváncsiság fontosságát hangsúlyozzák a pedagógiában a pozitív pszichológia képviselői (PLÉH 2004. 2012). Fontos hangsúlyozni, hogy a tanulók jobb minőségű és motiváltabb döntéseket hoznak (SELIGMAN – CSÍKSZENTMIHÁLYI 2000; SELIGMAN 2002; OLÁH 2004, 2012; SZONDY 2010), amennyiben az oktatásban megjelenik a diákközpontúság, a kreatív tanár, valamint a pozitív nevelési hatások, módszerek és feladatok (GOTTMAN – DECLAIRE 2016). Ennek eredményeként az áramlási csatorna a tehetségazonosításhoz is hozzájárulhat (DOMINEK 2021b).

A tanulmányt jegyző kutatók Közép-Európa legnagyobb tehetséggondozó rendszerében, a Mathias Corvinus Collégiumban dolgoznak, ezért az alábbi elemzés egy későbbi tehetségazonosítási stratégia elméleti alapvetésének készült.

TEHETSÉGFOGALMAK

A tehetség meghatározására során Galton, majd követője, Terman is a tehetséget az intelligenciával azonosította. TERMAN kutatásai (1925; 1937; 1947), eredményei szerint nem a legintelligensebb egyénekből lettek a legnagyobb alkotók. A Binet-követő amerikai iskola a tehetséget az un. IQ-teszteléssel azonosította és lényegében az oktatási rendszeren belüli szelekció eszközeként

használta (DEVONIS 2016). Az intelligenciatesztek hatékonysága megkérdőjelezhető a tehetségek azonosítására, főleg speciális tehetségterületek esetén, mégis a legerjedtebb vizsgálati módszer. Révész Géza már az intelligenciatesztek kialakításának korában visszautasította az intelligenciatesztekre alapozott tehetségazonosítást, mert szerinte sok tehetség kimarad, és sok intelligens, de nem tehetséges fiatal bekerül az azonosításba. Hangsúlyozta, hogy más típusú intelligencia a tudósé és a művészé, mint a gyakorlati életben érvényesülni akaró emberé (RÉVÉSZ 1918). Czeizel Endre szerint „Legnagyobb természeti kincsük a tehetség” (CZEIZEL 2003. 398.). Renzulli szerint „A tehetség olyan viselkedésformákból áll, amelyek az emberi vonások három alapsoportjának interakcióját tükrözik. Ez a három alapsoport az átlagon felüli általános és/vagy specifikus képességek, magasfokú feladat iránti elkötelezettség és kreativitás. A tehetséges viselkedést felmutató embereket azok, akik ezekkel a jegyekkel rendelkeznek, vagy ki tudják őket fejleszteni, és azokat az emberi teljesítmény bármilyen potenciálisan értékes területén hasznosítják. Azok az egyének, akik rendelkeznek ilyen interakcióval vagy képesek annak kialakítására a három terület között, az oktatási lehetőségeknek és szolgáltatásoknak széles skáláját igénylik, és ez utóbbiak gyakran hiányoznak a normál iskolai programból” (RENZULLI – REIS 1985. 28.). Mönks szerint „A tehetség három személyiségjegy interakciójából jön létre. Ennek a három jegynek az egészséges fejlődéséhez megértő, támogató társadalmi környezetre van szükség (család, iskola, társak). Más szóval: a hat faktor pozitív interakciója a tehetség megjelenésének előfeltétele” (MÖNKS – KNOERS 1997. 192.).

A tehetség megfogalmazása alatt a szerzők a fentiek alapján a következőt értik: tehetség minden olyan kiemelkedő képesség, teljesítmény, amely a korcsoport szintjét jelentősen meghaladja. Tehát képesség megléte és azok magas szinten való megjelenésének vizsgálata a cél a tehetség azonosításában.

A tehetség fogalmának meghatározása után térjünk át a tehetségmodellek bemutatására. A tehetségmodelleket áttekintve, az egyik legismertebb elmélet Renzulli tehetségmodellje. Véleménye szerint az alábbi három tényező szükséges a tehetséghez (RENZULLI 2003), és ezen tényezők interakciója a tehetség: 1. az átlag feletti általános (intelligencia), illetve speciális képességek (pl. beszédképesség); 2) a kreativitás (szokásostól eltérő gondolkodás); 3) a feladat iránti elkötelezettség, motiváció (pl. versenyszellem), azaz a személy lelkesedik a feladatért, örömmel végzi azt. Később az átlag feletti képességeket Renzulli szétválasztotta általános és speciális képességekre. Így a modell alapján a tehetségnek négy összetevője lett: 1) Átlag feletti általános képességek: magas szintű gondolkodás, fejlett képességek adott területen. 2) Speciális képességek: a Gardner-féle csoportosítás (GARDNER 2000) szerint hétféle speciális képességcsoport különíthető el, ezekre a későbbiek térünk ki. 3) Kreativitás: új megoldásokat találó, divergens gondolkodásmód. 4) Feladat iránti elkötelezettség: motiváció a magas szintű teljesítményhez.

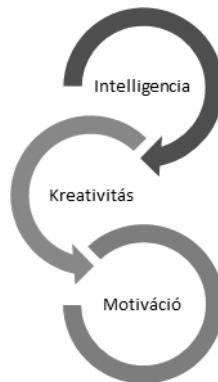
Gagné fejlődésközpontú modellje (GAGNÉ 2004) a Differentiated Model of Giftedness and Talent (továbbiakban: DMGT) szerint a gyermekkori képességek a tanulás révén a felnőttkor elérésével válnak kompetenciákká. A képességek kompetenciákká alakulását támogatja a motiváció, az akarat, valamint környezeti tényezők. Gagné nem képességszintek alapján értelmezi a tehetségprogramokba történő bekerülést, hanem korcsoporthoz viszonyított magas teljesítmény alapján. Ebben a modellben leírható a tehetség egyik percepciója, mely szerint a kiemelkedő képességű, de alacsony teljesítményű tanulók számára a DMGT programon kívüli alternatív utat javasol. Ez alapján akik alacsonyan teljesítenek nem kerülhetnek be az extra követelményeket

állító és gyors haladást lehetővé tevő tehetségprogramba (GAGNÉ 2011). Biztosak lehetünk abban, hogy az alacsonyan teljesítők nem tehetségesek? A kiemelkedő képességek önmagában nem elegendő tehetségek azonosítására? A szerzők által elfogadott tehetség definíció alapján : tehetség minden olyan kiemelkedő képesség, teljesítmény, amely a korcsoport szintjét jelentősen meghaladja. Ennek megfelelően véleményünk szerint a képességek kiemelkedő volta elegendő a tehetség meghatározásához.

Sternberg, Kaufman szerint ha az életkori fejlődéssel együtt járó eredmény válik a tehetségértelmezés tárgyává, akkor elszakad az évtizedekig uralkodó sematikus, egytényezős IQ-központú tehetségszemlélettől az azonosítás (STERNBERG – KAUFMAN 2018). Sternberg kidolgozta WICS-modellt, mely vezetői tehetségek felismeréséhez nyújtott lényeges alapelveket (STERNBERG 2005, 2021). A WICS modell három alkotóeleme: a Bölcsesség (Wisdom – W), Intelligencia (Intelligence – I), Kreativitás (Creativity – C) és e három összetevő szintézise (Synthesized – S). A Sternberg-féle elmélet kimondja, hogy a kreativitás nemcsak képesség, hanem személyiségjellemző is. A kreatív tevékenységek központi elemét képezi a kérdések felvetése, akadályok legyőzése, hajlandóság a kockázatvállalásra, bizonytalanságokkal és ellentmondásokkal szembeni tolerancia, a képességekbe vetett hit és az ötletek fontossága iránti önbizalom. A WICS-modell kritikája azonban, hogy a három tényező együttes megjelenése a fiatalabb életkorban még nem várható el.

Subotnik és munkatársai dolgozták ki (SUBOTNIK és mtsai, 2011, 2019, 2021a; WORRELL és mtsai, 2019; SUBOTNIK és mtsai, 2021b) a fejlődési szemléletű modellt, mely olyan tehetségfejlődési ívet vázol fel, amelynek első állomása az egyén életében a kivételes képességek megjelenése, ezt követi a kompetenciák kialakítása, majd a területspecifikus szakértelem elsajátítása, ahonnan lehetőség nyílik feljutni a csúcspontra, a kreatív kiválóság elérésére. Bizonyos területeken a tehetség megjelenhet már a kisgyermekkorban, míg más esetben csak az iskolai képzés bekövetkeztével, a serdülő- vagy ifjúkorban. A kivételes képességek (önálló gondolkodás, kreativitás stb.) megjelenése meghatározó szerepet kap a modellben.

Mindegyik fenti modellben megtalálható az intelligencia, a kreativitás és a motiváció a tehetségazonosítás során. Ez a hármas – eltérő összetételben – valamennyi befolyásos kortárs tehetség-elméletben megtalálható:

1. sz. ábra Kortárs tehetségmodellek

A kortárs tehetségfogalmak egyik legnagyobb gyengesége, hogy elemei – szinte teljesen – kontextusfüggőek és nincsenek kellőképpen alátámasztva empirikus kutatási eredményekkel. Ezért a kutatók és paradigma-alkotók folyamatos erőfeszítéseket tesznek a fenti hármastartalmának pontosabb meghatározására.

Intelligencia: Az, hogy az intelligencia nem „egynemű” képesség, már SPEARMAN (1904) lefektette. Ha az intelligenciát vesszük csak figyelembe, akkor kijelenthető, hogy kiemelkedő emberek korai iskolai teljesítménye alapján nem lehetett volna megmondani későbbi szakmai karrierjüket. A Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert így emlékezett erre: „Nagyon buta gyerek lehettem. Velem szinte semmi sem történt. Az iskolában csak állandóan magoltam. A könyveket gyűlöltem. Senki nem tanított arra, hogyan éljek. Senki sem mutatta meg, milyen csodálatos dolog tanulni, megérteni a körülöttünk levő világot, alkotni valamit.” (CSIFFÁRY 2017. 440.) Az intelligenciát Gardner az 1980-as évek elején meghatározott agyi területekkel kapcsolta össze (GARDNER 1983; SHEARER 2019). Garner féle modell előnye, hogy míg a hagyományos intelligenciatesztek a logikát részesítették előnyben, Gardner alapvetően hét, később nyolc intelligenciafajtát írt le. Véleménye szerint az intelligenciafajták a következők (GARDNER 2000): 1. Logikai-matematikai; 2. Nyelvi; 3. Téri; 4. Zenei; 5. Testi, kinesztetikus; 6. Interperszonális; 7. Intrapersonális, önreflektív; 8. Természeti. Így már nemcsak iskolai teljesítmény alapján mérhető az intelligencia. Ha definiálni szeretnénk, akkor elmondható, hogy a személyiség mentális és kognitív képességének speciális formája, másrészt pedig a kognitív képességek rendszere. A kognitív rugalmasság az egyik legfontosabb képesség, mely a XXI. század kihívásaként jelentkezik.

Kreativitás: A kreativitás jelentését sokféle értelemben használjuk, például létrehozni vagy elkészíteni valamit, de a pszichológiában a kíváncsiságra épülő belső folyamatot jelent, amely nem független az intelligenciától, de mégis autonóm tevékenység. A kreativitáskutatás atyja Francis Galton, aki már 1869-ben kijelentette, hogy a hagyományos intelligenciatesztek ideje lejárt, és egy teljesen új személyiségtesztre van szükség. Ezeket a kreativitásteszteket közismerten többmegoldásos teszteknek is nevezik, ahol a kreativitást nem a megoldások száma, hanem a szokatlan válaszok jelzik. Álláspontunk szerint a magasabb szintű intelligenciatesztek használatához kifinomultabb személyiségtesztekre vagy az interaktív elemeket biztosító döntési feladatok értékelésére van szükség. A tesztelésnek akkor van értelme, ha az egyén orientációját leíró jellemzőket akarjuk mérni, tehát vannak olyan dolgok, amelyek az egyén értelmi képességétől függenek, de ezek többsége a személyiséghez tartozik. A feltaláló képességet Guilford kreativitásnak nevezte az 1950-es években, és ennek fogalmát is ő vezette be. Meghatározta, hogy az intelligencia és a kreativitás nem mindig esik egybe, azaz egy bizonyos számérték feletti IQ már nincs hatással a kreativitásra. Elméletei szerint a kreativitás képességét az eredetiség, a gördülékenység, a rugalmasság, valamint az újrafogalmazás, kidolgozottság és értékelés tényezőivel lehetett mérni. Csíkszentmihályi Mihály szerint „a kreativitás egy folyamat, melynek során a kultúra szimbolikus tartománya megváltozik. Új dalok, új ötletek, új gépek – erről szól a kreativitás” (CSÍKSZENTMIHÁLYI 2008. 14.). A kreativitást azonban a gondolkodási készségek és a személyiségtényezők is befolyásolják, ezért ezt a kompetenciát személyiségjegynek, viselkedési megnyilvánulásnak vagy kognitív folyamatnak kell tekinteni. A 21. század egyik kihívása a kognitív rugalmasság újjáépítése a Z generációban (BARNUCZ – URICSKA 2020). Véleményünk szerint a kreativitás jellemzői közé kell tartoznia a gyermeki kíváncsiságnak, az ötletgazdag,

kísérletező, de kissé feledékeny tanulóknak, akik anélkül foglalkoznak a tananyagaikkal, hogy másoktól kapnának feladatot. Ha össze akarjuk foglalni, mit is jelent a kreativitás, akkor úgy írhatjuk le, mint egy olyan folyamatot, amelyben a tanulók alkotnak, újszerű, eredeti és hasznos eredményt adva. Hiszünk abban, hogy a kreativitás örök, ha megtartjuk a gyermek kíváncsiságát. Az áramlás kreativitással hozható létre (DOMINEK 2021c), ezért nem hagyhatjuk figyelmen kívül az elméleti vonatkozások vizsgálatát.

Motiváció: Az oktatásban a tanulásra fordított idő közvetlenül összefügg a motiváció kérdésével. Ez az állítás kombinálható a viselkedéstudomány behaviorista megközelítésével, melynek egyik eredménye a Maslow-féle motivációs piramis. A motiváció az áramlási csatornába való belépés egyik hajtóereje is, ami az egyének viselkedésének és tevékenységének ösztönzését jelenti. Motivált állapotban könnyebben átlátjuk a célt, ezért lelkesebbé tesz bennünket a feladatok elvégzésére, vagy motivált hallgatókká válhatunk a felsőoktatásban (BARNUCZ 2020; BARNUCZ – URICSKA 2021; DOMINEK 2021a; URICSKA – SUTÁK 2022). Ám a cél elérésekor a motivált viselkedés leáll, azaz a sportoló megáll és megpihen egy versenyen elért első helyezés után, majd új célt tűz ki egy másik versenyre, új motivációval. Csíkszentmihályi szerint az „áramot” átélők annyira belemerülnek tevékenységükbe, hogy erőfeszítés nélkül, spontáná válnak, és a tevékenység a „tökéletes élmény” örömét nyújtja. Ezért nevezik ezt az élményt „áramlásnak” (CSÍKSZENTMIHÁLYI 2001). Az emberek többsége a flow vagy a tapasztalat elérését külső körülményektől várja, ezért azt gondoljuk, hogy céljaink is önmagunkból valósulnak meg. Ha kihívásokat keresünk, megtapasztalhatjuk a pillanatot. A flow – Csíkszentmihályi szerint – csak akkor valósítható meg, ha az ilyen kihívások megtapasztalása új vágyakat generál. Az élményekre fókuszáló kutatások megállapították, hogy az elmekontroll elérésének sokféle módja van, de van egy közös probléma: lehetővé válik a felfedezés örömeinek megtapasztalása, ami növeli a tanulók teljesítőképességét, és ennek következtében egy összetettebb állapot. A tudatosság megtapasztalható, azaz az Én fejlettebb szintje elérhető, ahol a flow-élmény kulcsa rejlik. Ez különbözik az egyszerű örömtől, mert abból fakad, hogy valamelyik belső elvárásunk teljesül. Az igazi öröm más. Csíkszentmihályi szerint ez akkor következik be, ha túl tudjuk lépni az elvárt dolgokat, és olyan élményben lehet részünk, amire korábban nem számított (DOMINEK 2020; DOMINEK 2021a).

A TÁRSADALMI KONTEXTUS FELFEDEZÉSE

Mönks többtényezős tehetség-modellje a kivételes képességek, a motiváció és a kreativitás összetevőikön kívül a családot, az iskolát és a társakat is bevonja, mint társadalmi pilléreket. Véleménye szerint a család játssza a legfontosabb szerepet a tehetség nevelésében. Ez tudja biztosítani azt, hogy a gyermek egészségesen és kiegyensúlyozottan nőhessen fel. Az iskola azért fontos terület, mert a tanárok között van, aki odafigyel a tehetségekre, és van, aki ignorálja őket az osztályában. Mönks szerint azonban, amennyiben az iskolavezetés tisztában van a tehetséggondozással kapcsolatos problémákkal, az az egész iskola légkörére kihat, és pozitív hozzáállást eredményez. Társaknak pedig azokat a gyerekeket nevezi Mönks, akik hasonló fejlettségi fokon állnak. A nem azonos szinten álló osztálytársak komolyan gátolhatják a tehetséges gyermeket. A tehetséges tanulót gyakran tartják beképzeltnek vagy strébernek, ami aztán

alulteljesítéshez és személyiségbeli torzulásokhoz is vezethet (MÖNKS – BOXTEL 1985). Mönks megközelítése több szempontból is nagy hozzáadott értéket hozott a kognitív pszichológia által uralt tehetség-narratívák területére:

felvetette, hogy a tehetség általános és inkább a tehetség társadalmi menedzsmentje (jutalmazása illetve büntetése) a döntő elem,

felvetette, hogy a kiemelkedő képességek korai megjelenése mind a gyermeknek mind környezetének konfliktusokat eredményezhet.

Tehetségmenedzsment témája fokozatosan értékelődött fel a tehetségfogalom demokratiázálódásával. Amennyiben szinte mindenki tehetséges lehet valamiben, akkor az elitista megközelítést fokozatosan felváltja az egalitáriánus (PINAR 2016). Ebben az esetben azonban az a kérdés, hogy a közel azonos tehetségértékeket miért aknázzák ki jobban egyes népcsoportok/államok, mint mások? Barabási Albert László hálózat kutatásai egyértelmű intézményi-gazdasági és geopolitikai összefüggések kimutatásával válaszolták meg a kérdést (BARABÁSI 2020).

A TEHETSÉG AZONOSÍTÁS GYAKORLATA

A tehetségazonosítás célja általában kettős. Leggyakrabban egy adott tulajdonságú csoporthoz keresünk megfelelő jelölteket, vagy a gyerekek vizsgálata és az eredmények - 17 - elemzése után azok képességeinek legjobban megfelelően csoportokba rendezzük őket és a csoport tulajdonságaihoz készített program szerint végezzük a tehetségfejlesztést. (MEZŐ 2004). A tehetségek felmérésére még mindig a pszichometriai tesztek tartják a legmegbízhatóbbnak, hisz azok célja, hogy mérje a jelölt alkalmasságát a szükséges kognitív képességek és jellemzők alapján. Tesztekhez kötöttség, a bevált és biztos eszközök még erősen az IQ korszakban tartják a tehetségek azonosítását. Ahogy fent jegyezték a szerzők Galton az intelligenciával azonosította a tehetséget, így hozzá köthető az 1880-as években az első valódi pszichometriai értékelés, amikor olyan keretrendszert írt le, amely a résztvevők intelligenciáját tesztelte motoros és szenzoros készségeik vizsgálata alapján. Az 1950-es években a Big-5 pszichológiai keretrendszert, melyet „Óceán” keresztrendszernek is neveznek alkotta meg Robert McCrae, majd Paul Costa, amely méri az egyéni személyiségjegyeket, ami aztán az egyének viselkedésére, képességeire vonatkozó meglátásokhoz vezet. Ez a keretrendszer öt tág tényezőben írja le a személyiséget (nyitottság a tapasztalatokra, lelkiismeretesség, extraverzió, kedvesség, neuroticizmus).

A gyakorlatban a pszichometriai értékelés során a tehetségek azonosítására általában az alábbi négy módszertant alkalmazzák, amelyet pszichometriai eszközként használnak a tehetségfelmérés elvégzésére: 1. online kérdőív, 2. teszt; 3. értékelő ítélete; 4. Videóalapú, viselkedéstudományi és mesterséges intelligencia alapú tehetségfelmérés. Sokszor azonban szubjektív kiválasztási gyakorlatot követnek a tehetségazonosítás során: 1. tanári jellemzés, 2. iskolapszichológusok véleménye, 3. a szülői jellemzés, vagy 5. a tanuló társak jellemzését veszik figyelembe. Azonban a Martinson-féle hármas szabály (MARTINSON 1975): 1. A gyerekek képességeinek megállapítása. 2. A gyerek képességeiről kialakítandó vélemények gyűjtés (iskolai jegyek, versenyeredmények, jellemzések: szülő, tanár, tanuló társ) 3. A nem-intellektuális faktorok (társas szociális, emocionális, motoros-faktorok). Ezen hármas szabály a tesztelést háttérbe szorítja a gyakorlatban és a szubjektív értékítéletekre hagyatkozik.

A tehetségvizsgálatok elsődleges célja, hogy feltérképezzük, mi segíti a gyermeket a tehetsége fejlődésében, emiatt a tehetségazonosítás gyakorlata során használt eszközöket ezen irányban kell fejleszteni. Fontos az egyéni stratégiai terv, a környezet támogatása és annak megfelelő kialakítása. A tehetségazonosításnál emiatt már a képességmérés eredményeinek, a motivációnak, a divergens gondolkodásnak is meg kell jelenniük a kiválasztás során.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az általános tehetségfogalom filozófiai terheltsége miatt a kutatás jövőjének a specifikus tehetségterületek azonosítása és empirikus mérésekkel való megalapozása lehet.

A specifikus tehetségterületeken azonban a szakma erősen különválik a tehetségfogalom folyamatos finomításán dolgozó kognitív pszichológusokra és a gyakorlati tesztelés-ipart működtető szakemberekre. A közeljövőben jelentős beruházások szükségesek egy-egy tehetségterület mérésének, azonosításának és fejlesztésének megújítása céljából.

Amennyiben a tehetségazonosítás gyakorlati eszköztára megújul, szükségessé válik a közeljövőben az oktatók eszköztárának ez irányú bővítése (DOMINEK 2021b).

FELHASZNÁLT IRODALOM

BARABÁSI ALBERT-LÁSZLÓ (2020): *A képlet. A siker egyetemes törvényei*. Budapest, Libri.

BARNUCZ NÓRA (2020): A kiterjesztett valóság alkalmazása a nyelvoktatásban különös tekintettel a rendészeti szaknyelvre. *Educatio* 29. évf. 4. sz. 644–652. <https://doi.org/10.1556/206329.2020.4.9>

BARNUCZ NÓRA – URICSKA ERNA (2020): Innovatív nyelvtanulási módszerek és módszertan a rendészeti szaknyelvi képzés vizsgálatában. Előtanulmány egy vizsgálatához. *Új Pedagógiai Szemle* 70/9–10, pp. 53–63.

BARNUCZ NÓRA – URICSKA ERNA (2021): Kiterjesztett valóság és közösségi oldalak alkalmazása a nyelvoktatásban különös tekintettel a rendészeti szaknyelvre. *Rendvédelem* 10/2, pp. 4–48.

CSIFFÁRY GABRIELLA (2017): „Magyarázom a bizonyítványom...” Híres magyarok az iskolában. Budapest, Corvina Kiadó Kft.

CSÍKSZENTMIHÁLYI MIHÁLY (2001): *Flow – az áramlat – a tökéletes élmény pszichológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

CSÍKSZENTMIHÁLYI MIHÁLY (2008): *Kreativitás. A flow és a felfedezés, avagy a találékonyság pszichológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

CSÍKSZENTMIHÁLYI MIHÁLY (2010): *Tehetséges gyerekek. Flow az iskolában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.

CZEIZEL ENDRE (2003): Legnagyobb természeti kincsünk: a tehetség. *Fizikai Szemle* 11. 398. (<http://fizikaiszemle.hu/archivum/fsz0311/czeizel0311.html>)

- DEVONIS, D. C. (2016): Intelligence testing in historical context. In W. D. Woody – R. L. Miller – W. J. Wozniak (eds.): *Psychological specialties in historical context: Enriching the classroom experience for teachers and students*. Society for the Teaching of Psychology. 177–188.
- DOMINEK DALMA LILLA (2021a): Andragógia-pszichológia - FLOW típusú módszer a felsőoktatásban. In Fodorné, Tóth Krisztina (szerk.): *Tanulás – Tudás – Innováció a felsőoktatásban – Reflektorfényben az innováció kihívásai*. Pécs, MELLearn Felsőoktatási Hálózat az életen át tartó tanulásért Egyesület. 209–217.
- DOMINEK DALMA LILLA (2021b): A flow mint pozitív pszichológia jelenléte az oktatásban. *Erudito-Education* 16. évf. 4. sz. 72–82.
- DOMINEK DALMA LILLA (2021c): Creativity in higher education through the flow channel. *Belvedere Meridionale* vol. 33. no. 4. 5–12. <https://doi.org/10.14232/belv.2021.4.1>
- DOMINEK DALMA LILLA (2020): *Flow avagy játékos kommunikáció a múzeumokban*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- DOMINEK DALMA LILLA (2017): Élményalapú tárlatvezetés. In Kurta, Mihály – Veres, Gábor – Verók Attila (szerk.): *Múzeumandragógia és közösségszolgálat. Az V. Országos Múzeumandragógiai Konferencia válogatott anyaga*. Eger, Eszterházy Károly Egyetem – Pulszky Társaság, Magyar Múzeumi Egyesület múzeumandragógiai tagozata. 22–36.
- GAGNÉ, F. (2004): Transforming gifts into talents: the DMGT as a developmental theory. *High Ability Studies* 15. no. 2. 120–147.
- GAGNÉ, F. (2011): “Some” equity through meritocracy: a rejoinder to 32 comments. *Talent Development Excellence* vol. 3. no. 1. 131–164.
- GARDNER, H. (1983): *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York, Basic.
- GARDNER, H. E. (2000): *Intelligence reframed: Multiple intelligences for the 21st century*. Hachette UK.
- GOTTMAN, JOHN – DECLAIRE, JOAN (2016): *Gyerekek érzelmi intelligenciája. Nevelés szívvvel – lélekkel*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- MARTINZON, R. A. (1975): *The identification of gifted and talented*. Council for Exceptional Children, Reston, Virginia.
- MEZŐ FERENC (2004): *A tehetség tanácsadás kézikönyve*. Kocka Kör.
- MÖNKS, F.J. – BOXTEL, H.W. (1985): Gifted Adolescents: a Development Perspective. In Freeman, J. (ed.): *The Psychology of Gifted Children*. John Wiley and Sons, Ltd.
- Mönks, F. J. – KNOERS, A. M. P. (1997): *Ontwikkelingspsychologie*. (7. kiadás) Assen, Van Gorcum.
- OLÁH ATTILA (2004): Megküzdés és pszichológiai immunitás. In Pléh, Csaba – Boross, Otília (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába*. Budapest, Osiris Kiadó. 631–663.
- OLÁH ATTILA (2012): *A pozitív pszichológia világa*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PINAR, A. – MUJDELEN, Y. (2016) Theoretical Journey of Talent Management: Egalitarian and Elitist Approach. *Journal of Management, Marketing and Logistics* vol. 3. issue 3. 284–290.

- PLÉH CSABA (2004): A pozitív pszichológiai hagyományok Európában. *Iskolakultúra* 14. évf. 5. sz. 57–61.
- PLÉH CSABA (2012): A pozitív pszichológiai szemlélet előfutáiról. *Magyar pszichológiai szemle*, 67/1, pp. 13–18.
- RENZULLI, J. S. – REIS, S. M. (1985): *The schoolwide enrichment model: a comprehensive plan for educational excellence*. Creative Learning Press, Mensfield Center, CT
- RENZULLI, J. S. (2003): A conception of giftedness and its relationship to the development of social capital. In Colangelo, N. – Davis, G. A. (eds.): *Handbook of gifted education*. (3rd ed.) Allyn, Bacon, Boston. 75–87.
- RÉVÉSZ GÉZA (1918): *A tehetség korai felismerése*. Budapest, Benkő Gyula Császári és Királyi Udvari Könyvkereskedése.
- SELIGMAN, MARTIN E. P. – CSÍKSZENTMIHÁLYI, MIHÁLY (2000): Positive psychology. An introduction. *American Psychologist* vol. 55. no. 1. 5–14. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.5>
- SELIGMAN, MARTIN E. P. (2002): *Authentic Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*. New York, Free Press.
- SHEARER, B. (2019): A detailed neuroscientific framework for the multiple intelligences: describing the neural components for specific skill units within each intelligence. *International Journal of Psychological Studies* vol. 11. no. 3. 1–26. <https://doi.org/10.5539/ijps.v11n3p1>
- SPEARMAN, C. (1904): 'General intelligence,' objectively determined and measured. *The American Journal of Psychology* vol. 15. no. 2. 201–293. <https://doi.org/10.2307/1412107>
- STERNBERG, R. J. – KAUFMAN, S. B. (2018): Theories and conceptions of giftedness, In Pfeiffer, S. I. (ed.) *Handbook of giftedness in children*, Springer, pp. 29–47.
- SUBOTNIK, R. F. – OLSZEWSKI-KUBILIUS, P. – WORRELL, F. C. (2011): Rethinking giftedness and gifted education: A pro-posed direction forward based on psychological science. *Psychological science in the public interest*, 12 (1), pp. 3–54.
- SUBOTNIK, R. F. – OLSZEWSKI-KUBILIUS, P. – WORRELL, F. C. (2019): Environmental Factors and Personal Characteristics Interact to Yield High Performance in Domains. *Frontiers in Psychology* 10. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02804>.
- SUBOTNIK, R. F. – OLSZEWSKI-KUBILIUS, P. – WORRELL, F. C. (2021a): Újragondolt tehetség és tehetségfejlesztés: az előrelépés pszichológiatudomány-alapú iránya. I: Elter András – Sinka Edit (szerk.): *Válogatás a tehetséggondozás nemzetközi szakirodalmából*. Tehetségműhely 13. Budapest, Nemzeti Tehetség Központ. 35–130.
- SUBOTNIK, R. F. – OLSZEWSKI-KUBILIUS, P. – WORRELL, F. C. (2021b): The Talent Development Megamodel: A Domain-Specific Conceptual Framework Based on the Psychology of High Performance. In Sternberg R.J., Ambrose D. (eds): *Conceptions of Giftedness and Talent*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-56869-6_24
- SZONDY, MÁTÉ (2010): *A boldogság tudománya. Fejezetek a pozitív pszichológiából*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- TERMAN, L. M. (1925). *Genius genetikai tanulmányai*. Stanford: Stanford University Press.

TERMAN, L. M. – MERRILL, M. A. (1937). *Az intelligencia mérése: Útmutató az új, átdolgozott Stanford-Binet intelligencia tesztek adminisztrációjához*. Boston, Houghton Mifflin társaság.

TERMAN, L. M. – ODEN, M. H. – BAYLEY, N. (1947). *A tehetséges gyermek felnő: egy felsőbb csoport huszonöt éves nyomon követése. A géniusz genetikai vizsgálata. v. 4*. Stanford, Stanford University Press.

WORRELL, F. C. – SUBOTNIK, R. F. – OLSZEWSKI-KUBILIUS, P. – DIXSON, D. D. (2019): Gifted students. *Annual Review of Psychology* vol. 70. 551–576. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010418-102846>

ZSIGA NIKOLETTA EVELIN

nikoletta.zsiga.szte@gmail.com

doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola

Mátyás király emlékkönyv. Könyvismertető.

King Matthias Memorial Book. Review.

Bódvai András (szerk.) (2020): Mátyás király emlékkönyv.
Budapest, Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt.

DOI 10.14232/belv.2022.1.10
<https://doi.org/10.14232/belv.2022.1.10>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:
Zsiga Nikoletta Evelin (2022): Mátyás király emlékkönyv. Könyvismertető.
Belvedere Meridionale vol. 34. no. 1. 159–162. pp

ISSN 1419-0222 (print)
ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A Nemzetpolitikai Államtitkárság 2018-ban Mátyás Király-emlékévet hirdetett, Mátyás király trónra lépésének 560. és születésének 575. évfordulójának alkalmából. A 2018-as esztendő így bővelkedett a magyar, illetve a közép-európai történelem egyik legismertebb alakjához kötődő rendezvényekben és konferenciákban. Az emlékév szervezői ugyanakkor maradandó, kézzel fogható nyomot kívántak hagyni, amely a nagyjérdemű számára is elérhető, így a szaktörténészek által tartott színvonalas előadásokból a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. közreműködésével egy olyan kötet kerülhetett ki a nyomdából, amely méltó emléket állít Hunyadi Mátyásnak és a személyéhez kapcsolódó eseményeknek, történéseknek.

A szóban forgó munka külsőleg, ránézésre igényes, – adott esetben – a polcra leemelve és kézben tartva egy nagyobb képesalbum benyomását keltheti. Ezzel a megállapítással nem is járunk messze a valóságtól, ugyanis átlapozva a kötetet rögtön feltűnhet az olvasónak, hogy milyen gazdagon illusztrált munkáról van szó. Az emlékkönyvet kinyitva, a legelső oldalak között található a tartalomjegyzék, amely rögtön kommunikálja az érdeklődő felé, hogy tizenkét tanulmányt fog találni, amelyek a Hunyadi Mátyást érintő nagyobb kérdéskörön belül a legkülönbözőbb témákat tárgyalják. A válogatott írások között szerepel olyan, amelyben a szerzők a Hunyadiak származásáról, vagy éppen a déli végvárrendszerrel értekeznek hosszabban, de készült fejezet Mátyás király és a nők címmel is.

Még ezek után is felmerülhet az olvasóban a kérdés, hogy mi újat lehet még mondani Mátyás királyról. A válasz egyszerű: a különböző korszakok különböző történései eltérő szemüvegen keresztül szemlélik az általuk kutatott korokat, ugyanis nagyban befolyásolja őket a saját jelenük, a történelmi trendek és számos más tényező is. Ennél fogva Mátyás király koráról a 21. század első évtizedeinek magyar kutatói az eddigiektől eltérő látásmódot kínálnak, olvasható és érthető tanulmányok formájában.

Mátyással kapcsolatosan vannak olyan hagyományos kérdések, amelyek évszázadok óta foglalkoztatják a kutatókat. Ezek közül öt – a hódítások, az oszmán politika, az ország kormányzata, a humanizmus és a király későbbi emlékezete – a kötet tanulmányaiban is megjelenik. Ezekhez kapcsolódóan Feld István példának okáért az oszmán–magyar viszony egy fontos tényezőjét, a Magyar Királyság déli határán húzódó végvárrendszer történetét dolgozta fel. A szerző a dolgozatában – többek között – arra vállalkozik, hogy végig kalauzolja az olvasót a végvárrendszer kialakulásának időszakán, illetve Mátyás törökellenes hadjáratait is áttekinti. Ami viszont lényegesebb, hogy szembe megy azzal az évszázadok óta fennálló úgymond ténnyel, hogy a Magyar Királyság déli részén „végvárakból” álló „kettős végvárrendszer” védte az országot a törököktől. Emiatt több kérdés is felmerül. Vajon sikerült-e tisztázni a „végvárak” fogalmát? Lehetséges, hogy a Mátyás-kori végvárrendszer nem is létezett olyan formában, ahogy arról eddig tudomásunk volt? Feld István tanulmányában megtalálhatók ezekre a kérdésekre a válaszok.

„Mátyás, az igazságos.” Ki ne hallotta vagy mondta már legalább egyszer ezt a szállóigévé vált fordulatot. Az álsruhás országhíró és az igazságot osztó király alakja sokak számára ismert, azonban kevesen tudhatják, hogy miért és hogyan alakult ki Mátyásról ez a kép. A válaszokat, illetve a Mátyás-hagyományok az összefoglalását és elemzését Kriza Ildikó tárja az olvasó elé. A szerző a rendelkezésére álló egykori írott forrásokat veti össze a szájhagyományokban meglévő Mátyás király alakjával, figyelve, hogy mennyiben felelnek meg a 15. századi elképzelések a későbbi folklórnak. Az olvasó rálátást kaphat – többek között – arra, hogy az iskoladramák milyen hatással voltak a 17. századi Mátyás-hagyományra vagy, hogy egyes közmondások (mint például a „Vérré válik, mint barátban a lencse.”) miként hozhatók összefüggésbe Mátyással.

A már említett öt – a korszak kapcsán talán leginkább kutatott – terület mellett az emlékkönyvben helyet kaptak olyan témák is, amelyekre eddig kevesebb figyelem irányult. Pajorin Klára tanulmánya például rávilágít rá arra, hogy a 15. században Mátyás miként viszonyult az asztrológiához és az okkult tudományokhoz. Meglepő lehet, de az orvosi asztrológia, az amuletek és a varázsszavak terápiás felhasználása nem volt idegen a kor emberének. Sőt! Ekkoriban a mágia és az asztrológia fontos részeit képezték a tudományos életnek, mindemellett igencsak

divatosnak számítottak, még az uralkodók körében is. Mindennek fényében nem árulok el nagy titkot azzal, hogy Hunyadi Mátyást is az előbb említett uralkodók sorában találjuk.

Ahogy fent már említettem a Mátyással „romantikus” kapcsolatba hozható hölgyeknek, illetve a király nőkhöz való viszonyának is szenteltek egy fejezetet az emlékkönyvben. E. Kovács Péter arra vállalkozott, hogy a tanulmányában felvázolja Hunyadi Mátyás szerelmi életét, valamint a lelki és a testi szenvedélyét befolyásoló tényezőket. Megtudhatjuk, hogy a király édesanyja, Szilágyi Erzsébet milyen módon befolyásolta az uralkodó érzelmi intelligenciáját, illetve azt is, hogy Cillei Erzsébet, Garai Anna, Podjebrád Katalin, Aragóniai Beatrix, Edelpeck Borbála neve milyen kontextusban említhető Mátyás életében. A tanulmány zárórésze még a korban meglehetősen kényesen kezelt szexualitásról is szót ejt; ez a rész kreatívan a „Sex in the castle” címet kapta.

Spekner Enikő Hunyadi Mátyás fia, Corvin János trónörökléséért folytatott küzdelméről és a dinasztiaalapítási kísérlet bukásáról ír. A szerző rávilágít arra, hogy az uralkodó milyen lépéseket tett annak érdekében, hogy megteremtse a Hunyadi, illetve a Corvin dinasztiaát és biztosítsa fia számára a helyet a trónon. Az utódlási nehézségek mellett egy kis kitekintés formájában a Corvin név választásának okáról is olvashat az érdeklődő.

A fent bemutatott dolgozatok kiragadott példák voltak a kötetet alkotó tizenkét tanulmány közül. Ezekkel szemléltetni kívántam a Mátyás király emlékkönyv sokszínűségét és témákban gazdag világát, aminek fontos részét képezi még Lupescu Radu a Hunyadiak származásáról írott tanulmánya és Pálosfalvi Tamás értekezése a még megkoronázatlan Mátyásról. Draskóczy István a Magyar Királyság gazdaságát vizsgálta meg, Bárány Attila Mátyás nyugat-európai politikájára tért ki, míg Szovák Kornél munkája a vallás és az egyház témakörében íródott. Kelényi Borbála számos érdekes tudnivalót oszt meg az érdeklődővel a magyarországi egyetemjárás kapcsán, és, mivel Mátyás királyról van szó, így az udvarban meghonosodott reneszánsz művészetéről is olvashatunk Mikó Árpád jóvoltából.

Minden tanulmány végén helyet kaptak a felhasznált források, amelyek nem csak a tudományos elvárások és a történettudományi munkák követelményei miatt jelennek meg, hanem az érdeklődőknek is egyfajta támpontot nyújthatnak a további kutatásokhoz egy-egy téma kapcsán.

A kötet legvégén további fontos információk találhatóak. Ilyen például az időrendi áttekintés, amely segít tájékozódni Hunyadi Mátyás életének fontosabb évszámai között. Értelemszerűen Mátyás születési dátumával kezdődik – 1443. február 24. – és a halálkozásának időpontjával – 1490. árpilis 6. – végződik. Ez a két oldalas összefoglaló így lehetővé teszi az olvasó számára, hogy megszakítások nélkül, egyben szemlélje azt az életutat, amelyet a király bejárt, és bemutassa azt, hogy milyen tetteket vitt véghez, miket ért el közel ötven év alatt. Az évszámok jegyzéke után szintén érdemes megemlíteni még az angol nyelvű rezümét, összefoglalókat, amelyeknek köszönhetően a magyarul nem értők is tájékozódhatnak a kötetben található tanulmányok témáját és tartalmát illetően. Végül, de nem utolsósorban, ha esetleg valaki kételkedett volna a szerzők hozzáértését illetően, az emlékkönyv utolsó lapján bizonyosságot szerezhet az ellenkezőjéről.

Összességben a kötet olvasója választ kaphat arra, hogy a 21. század magyar kutatói miként látják Mátyás király korát; mindemellett az összeválogatott tanulmányok jóvoltából egy rekonstruált kép tárulhat a szélesebb közönség elé. A szerkesztő, Bódvai András változatos írások közzétételére törekedett, így az olvasó a Mátyás-korabeli mindennapokról

tájékozódhat – többek között – a gazdaságról, a politikáról, a társadalomról, az oktatásról és a művészetről.

Érdeemes még megemlíteni, hogy a szóban forgó emlékkönyv egy könyvsorozat része. Hunyadi Mátyás mellett ugyanis olyan magyar történelmi személyiségekről olvashat a nagyérdemű mint Szent László, illetve II. Rákóczi Ferenc. Ennek előzménye abban gyökerezik, hogy a Nemzetpolitikai Államtitkárság a 2017-es évet Szent László-emlékévként nyilvánította a „lovagkirály” trónra lépésének 940., szentté avatásának 825. évfordulója alkalmából, míg 2019-ben II. Rákóczi Ferenc-emlékévet hirdetett, Rákóczi erdélyi fejedelemmé választásának 315. évfordulója alkalmából.

A Mátyás király, a II. Rákóczi Ferenc és a Szent László emlékkönyvek elérhetők nemcsak a hazai magyar társadalom minden rétege, de a külhoni magyar diákság számára is annak köszönhetően, hogy ingyenesen eljuttatták a határon túli magyar iskolákba, az anyaországi könyvtárakba, tudományos és civil szervezetek részére, mindemellett a könyvesboltokban is megtalálhatók. Már készülõben van a könyvsorozat következõ két kötete, a Zrínyi és a Mária Terézia emlékkönyv szintén a Bethlen Gábor Alapkezelõ Zrt. jóvoltából.

DÁVID BENJÁMIN

d.ben0269@gmail.com

doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola

Emlékkönyv II. Rákóczi Ferencről. Könyvismertető.

Memorial book of Ferenc Rákóczi II. Review.

Bódvai András (szerk.) (2021): Rákóczi emlékkönyv. Budapest, Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt.

DOI 10.14232/belv.2022.1.11

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.1.11>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Dávid Benjámín (2022): Emlékkönyv II. Rákóczi Ferencről. Könyvismertető.

Belvedere Meridionale vol. 34. no. 1. 163–166. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

II. Rákóczi Ferenc személye és az által vezetett szabadságharc a magyar történeti emlékezet egy fontos részét képezi, azonban számos olyan pontja van, amely még nem került feldolgozásra vagy nem valósult meg a modernkori újraértelmezése. Nem volt olyan időszak az elmúlt bő 300 évben, amikor Rákóczi és a kurucok szellemisége valamilyen módon ne került volna elő az adott történelmi korszakban. 2019-ben Magyarországon II. Rákóczi Ferenc emlékévé vált, mely esztendőben Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. gondozásában jelent meg Rákóczi Emlékkönyv című tanulmánykötet, mely II. Rákóczi Ferenc életét és általa vezetett szabadságharc eseményeit tárgyalja. A könyvborítóján II. Rákóczi Ferenc legismertebb ábrázolása, a Mányoki Ádám festette portré látható. A kötetben összesen tíz tanulmány kapott helyet, melynek szerzői

a magyar tudományos élet különböző kutató intézményeiből tevődik össze, mindezt 275 oldalba sűrítve. A szaktanulmányok mellett a könyvben jelentős a közölt képi anyag (elsősorban térképek, festmények, ábrázolások, tárgyi és épület emlékek), mely tartalmassá, színessé és felhívóvá teszi az egész munkát. A könyvajánló terjedelmi korlátai miatt, jelen esetben eltekintenek az összes tanulmány részletes ismertetésétől, számomra a legérdekesebb és legizgalmasabb öt tanulmányt szeretném bemutatni az olvasók számára. A kötet megjelenésével egy igazi interdiszciplináris könyv látott napvilágot, hiszen a benne található tanulmányok a különböző tudományok széles palettáját lefedik (politika, társadalom, kultúra történet). A könyv azt vizsgálja, hogy a szabadságharc jelentősége és szellemisége, hogyan jelenik meg a későbbi korok folyamán. Elsősorban az 1848–49-es forradalom és szabadságharc kerül középpontba a téma kapcsán, mely számos esetben mutat hasonlóságot a 18. század eleji eseményekkel.

Pállfy Géza: *Egy elbukott, mégis sikeres függetlenségi mozgalom – A Rákóczi-szabadságharcról hosszabb történeti távlatban* című tanulmánya olvasható legelsőként könyvben. Pállfy a tanulmányában kitér a Rákóczi szabadságharc előzményeire, illetve arra vonatkozóan, hogy milyen családi háttérrel hordozva vállalta a szabadságharc vezetését a fejedelem. A tanulmány rávilágít arra, hogy a II. Rákóczi Ferenc által felkarolt szabadságharcnak milyen lehetőségei és korlátai voltak – a kialakult helyzetet Szapolyai Jánoséhoz hasonlítja a szakma. Képet kapunk arra vonatkozóan, hogy nem az egész magyarság állt a Rákóczi-szabadságharc mellett, ezen felül Pállfy mérlegeli a szabadságharc eredményeit, egyaránt kiemelve a pozitív és negatív elemeket. A tanulmány legvége ki tér arra is, hogy milyen eredmények alakultak ki a szatmári béke megkötésével, mely bár a szabadságharc befejezését jelentette, de ezzel együtt elfogadott vallási törvények révén megindulhatott az ország újjáépítése és fejlődése.

A következő tanulmány mely az *Aszimmetrikus háború, aszimmetrikus hadsereg a Rákóczi-szabadságharc idején* címet viseli, Czigány István tollából származik. Czigány az írásában azt kívánja bemutatni – modern terminológiát használva –, hogy az új hadászati módszerrel vizsgálva milyen új ismeretekre tehetünk szert a kuruc sereg szervezeti és harcászati paramétereire vonatkozóan. Ezek alapján a tanulmányban bemutatásra kerül a kuruc haderő társadalmi bázisa, továbbá a háború célja, legitimitációja és a harcok megvívásának módja. Az olvasó információt kap arról is, hogy a 17–18. század fordulóján lévő magyar haderő állapota milyen volt, mely időszak egyértelműen egy korszakhatár nemcsak katonai, de társadalmi szempontból is. Maga a tanulmány foglalkozik azzal is, hogy a csekély anyagi és haderővel támogatott szabadságharc miként fejlődött jelentős haderővé. A tanulmány legnagyobb erénye közé tartozik, hogy a mai hadviselésben használt aszimmetrikus fogalom segítségével kívánja megvizsgálni a Rákóczi-szabadságharc seregeit. A kuruc és a császári erők között az aszimmetria megfigyelhető volt elsősorban a társadalmi támogatottságban, létszámban és a harcászati teremben. A tanulmány utolsó részében felhívja a figyelmet arra is, hogy a szabadságharc előrehaladtával miként vált a felkelők serege fokozatosan reguláris hadsereggé, melyre a nemzetközi politikai események és támogatások is jelentős hatással bírtak.

Gyulai Éva *Zboró (Zborov) és a Rákóczi-család* tanulmányában a Rákóczi család birtok és genezis történetét ismerteti az olvasók számára, azt a birtokot, melyet 1601-ben vásárolt meg Rákóczi Zsigmond. Az írás zborói birtok történetét 1601-től egészen az 1919-es évig mutatja be, amikor is a zborói vártemplom súlyosan megrongálódott. A tanulmány keretén belül a család és a birtok története egymás mellett kerül ismertetésre, hiszen Zboró település jelentős fejlődésen

és átalakuláson ment keresztül a Rákóczi család ideje alatt, ezzel párhuzamosan pedig fokozatosan látott el központi szerepet az évek múlásával. A település életében jelentős változást hozott, hogy I. Rákóczi György egy rezidenciát tervezett Zboróra, ezzel együtt uralkodása alatt a település szerepe fokozatosan növekedett. Rákóczi László alatt egyre több külföldi diplomata fordult meg, emellett egy erőteljes szakrális vonal is megfigyelhető, hiszen a település egyszerre szolgált templomai révén a katolikus és a református hívők menedékeként. A család és Zboró jelentős változásként élte meg, amikor Rákóczi György halálával a család református „ága” kihalt. Zboró igazi központi szerepét Báthory Zsuzsanna és I. Rákóczi Ferenc idején élte, egyrészt itt kötöttek házasságot és ekkor vált a család központi helyszínévé. A különböző felkelések (például: Wesselényi, Thököly) a Rákóczi birtokokat negatívan érintették, ezáltal egy időre a Habsburg kormányzat kamarai ellenőrzése alá is került a birtok. A szabadságharcot követően szerepe folyamatosan háttérbe szorult, életében mérföldkőnek tekinthető az 1919-es év, amikor a vártemplomból számos tárgyat elloptak vagy megsérült, végül a vártemplom is súlyosan megrongálódott.

„*A bujdosásban is bujdosnunk kell*” – *A Rákóczi-emigráció története és jelentősége* című írásban Tóth Ferenc a volt fejedelem száműzetésben töltött időszakát veszi tanulmányának középpontjába, mindezt úgy, – a legfontosabb alapkérdéssel kezdve, – hogy a magyar történetírásban többször felmerült száműzetés vitát tárgyalja. II. Rákóczi Ferenc akarata ellenére is a két harcoló fél békét kötött egymással. A tanulmány részletesen bemutatja, hogy szabadságharcot követően Rákóczi elhagyta az országot, azonban a szabad Magyarország gondolatát sohasem vetette el. Ezt követően a 1711–1713 között Lengyelországban, majd Franciaországban, XIV. Lajos udvarában történt eseményekről kap betekintést az olvasó. A francia udvarban egészen a Napkirály 1715-ös haláláig tartózkodott, ahol számos magas rangú személlyel találkozott és folytatott tárgyalásokat is. Az osztrák–török háborút követően II. Rákóczi Ferenc Törökországba utazik, ahol újra lehetőség nyílt feléleszteni a magyar szabadságharc gondolatát. A török földön töltött évei alatt is folyamatosan fenntartotta és ápolta francia kapcsolatait, ezekre azért is volt lehetősége, mert a 18. század elején Európa területén olyan dinasztikus harcok folytak, amelyek lehetőséget biztosítottak, hogy a magyar ügy előtérbe kerüljön. A tanulmány utolsó részében bemutatja a rodostói emigráns szellemi központot, hiszen maga Rákóczi is számos munkát írt meg emigráns évei alatt. A Rákóczi-szabadságharc további sikere, hogy az országból elmenekült magyarok révén a magyar huszárság jelentős sikereket ért el (elsősorban Franciaországban), ezzel együtt egész Európában megismertek ezzel a fegyvernemmel. II. Rákóczi Ferenc halálával egy olyan személy távozott, akinek a nemzetközi politikában betöltött szerepét a következő években nem tudták betölteni az emigráns magyar politikusok.

Kincses Katalin *A Rákóczi kultusz* című tanulmányában a II. Rákóczi Ferenc körül kialakult kultuszt, annak sajátosságait és a fejedelem emlékezetét mutatja be. Ezen belül is a társadalmi, történeti, irodalmi és népi hagyományok mellett, a hősi emlékezés kultuszát vizsgálja. A II. Rákóczi Ferencet övező kultusz hamar kialakult, ennek jelentőségét mutatja, hogy a 18–19. századi magyar függetlenségi mozgalom alap gondolatait hordozza. A magyar történelem egyes korszakaiban jelentős hatással bír a kultusza, például befolyással bírt az 1848–1849-es forradalom szabadságharc magyar eseményeire is. A Rákóczi-kultusz további jelentősége, hogy hozzájárult a modern magyar történetírás megszületéséhez (Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor, Márki Sándor az első kutatók), ezen felül folyamatos vita témák közé tartozik a száműzött

Rákóczi. A tanulmány utolsó részében Kincses végigvezeti, hogy mikor és milyen fokokon keresztül valósul meg Rákóczi földi maradványainak feltárása és hazahozatala. Rákóczi-kultusz egyik emblematikus eseménye volt, amikor 1906-ban Törökországból hazaszállítják és Magyarországon helyezik örök nyugalomra. A magyar történelem során nem volt olyan kor, amikor egyes körökben ne lett volna hatással vagy befolyással II. Rákóczi Ferenc személye körül kialakult kultusz.

A fentebb részletesebben ismertetett tanulmányokon felül az olvasó további ismeretet szerezhethet a kurucok viseletéről, a szabadságharcban használt fegyverekről, a kuruc sereg tábornoki karáról, Dudits Andor festő munkásságáról vagy arról, hogy II. Rákóczi Ferenc önéletrajzi műveiben hogyan jelenik meg Magyarország képe.

Véleményem szerint az emlékkönyv méltó emléket állít II. Rákóczi Ferenc számára és az általa vezetett szabadságharcnak egyaránt. A kötet szerkesztői a jelenkornak megfelelő szak tudással és eszközökkel készítették el tanulmányaikat. Maga a kötet beleilleszkedik abba a sorozatba, amit megkezdett a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., ugyanis II. Rákóczi Ferenc mellett eddig Szent Lászlóról és Hunyadi Mátyásról készült el és került kiadásra hasonló felépítésű és tematikájú emlékkötet. Egyedüli megjegyzés az lehet a könyv kapcsán, hogy a címében Rákóczi Emlékkönyv címet viseli, azonban a magyar és Erdély történetében a Rákóczi család számos tagja kiemelkedő szerepet töltött be, és csak egy tanulmány keretén belül kerül megemlítésre a Rákóczi család több tagja, de ez semmilyen mértékben nem von le a könyv értékéből. A szerkesztett kötet további erőnye, hogy az egyes tanulmányok végén felsorolásra kerülnek a felhasznált források és irodalmak listája, ezen felül a képi illusztrációk forrásairól is kapunk adatokat, valamint minden tanulmányról angol nyelvű rezümé is készült. Amennyiben valaki érdeklődik a Rákóczi-szabadságharc vagy a magyar történelem iránt, úgy annak a könyvben szereplő tanulmányok, valamint a képekkel és illusztrációval színesített lapok oldalai biztosan izgalmas és érdekes pillanatot fognak nyújtani.

ERDŐS ANDRÁS PATRIK

erdandrasp@gmail.com

doktorandusz (ELTE, Történelemtudományi Doktori Iskola)

Egy elfeledett hadjárat csatái és mindennapjai

Battles and Everyday of a Forgotten Campaign

UFFINDELL, ANDREW (2021): *Napóleon 1814 – Franciaország*.
Budapest, Peko Publishing. 536 o.

DOI 10.14232/belv.2022.1.12
<https://doi.org/10.14232/belv.2022.1.12>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:
Erdős András Patrik (2022): Egy elfeledett hadjárat csatái és mindennapjai.
Belvedere Meridionale vol. 34. no. 1. 167–173. pp

ISSN 1419-0222 (print)
ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A Peko Publishing 2021-ben jelentette meg magyarra fordítva a neves brit hadtörténész, Andrew Uffindell grandiózus munkáját, amelyben a hatodik koalíciós háború végét, az 1814-es franciaországi hadjáratot elemzi imponáló részletességgel és alaposággal. Uffindell figyelme egyáltalán nem korlátozódik a hadműveletekre, nagy figyelmet kapnak a civil lakosság szenvedései, Franciaország koalíciós megszállása, a partizánok, a háborús propaganda, valamint a lakosságot és a hadakat egyaránt tizedelő betegségek is. Kisebb részben pedig Napóleont övező legendák – ilyesmiben nem szűkölködünk – elosztatására is sor kerül.

A könyv alapvetően négy részre tagolódik: a januárban megindított invázióhoz vezető eseménysor, s a szemben álló felek alapos bemutatása képezi az első fejezetet. A második fejezet a hadjárat tényleges leírása, annak története, hogyan kényszerítették térdre a hadvezéri fogásait tekintve briliánsan küzdő francia császárt túlerőben lévő ellenségei. A harmadik fejezetben kerül sor a hadi események összefoglaló elemzésére, s annak megítélésére, mi igaz a Napóleonnak tulajdonított zsenialitásból. A negyedik fejezetben a fókusz a civil lakosság megpróbáltatásaira helyeződik át, mindarra, a szűk hadtörténeti megközelítésen jelentősen túlmutató árnyalásra és kontextualizálásra, amelynek elemeit fentebb megemlítettem.

A tartalmi ismertetés előtt szót kell ejteni arról is, hogy a fordítás rendkívül igényes és szak-szerű. Molnár György neve immár garancia lehet arra, hogy hadtörténeti munka szabatosan lesz átültetve anyanyelvünkre, hiszen John Keegan műveinek és más híres második világháborús könyveknek (például a *Civil katonáknak*) fordítójáról beszélünk. Munkája pedig (Gondos Lászlóval egyetemben) a jól megszokottól korszaknyi távolságra is egyértelműen megállja a helyét.

Persze nem minden a gördülékeny fordítás, nagy szerepet játszik a kötet olvasmányosságában, hogy Uffindell gyakorlatilag azonnal képes elgondolkodtatni az embert, és átértékelni a történelmi ismeretével kapcsolatos sztereotípiákat. Az első gondolatok egyike ugyanis az, hogy a legendásan kudarcos 1812-es oroszországi hadjárat és a *Grande Armée* pusztulása nem volt akkora csapás a francia háborús erőfeszítésekre nézve, ahogy elsőre tűnhet. Akkor ugyanis a császár még sikeresen toborzott új hadsereget, s indított új hadjáratot Közép-Európában 1813 tavaszán, a hadszerencse megfordításának valódi esélyével.¹ Az igazi katasztrófát Lipcse jelentette, a „népek csatája” után ugyanis a hatodik koalíció a Rajnáig űzte Napóleon megtizedelt seregét, s decemberre készen állt arra, hogy átlépje az akkor Franciaország határát jelentő folyót.

Napóleon európai hegemoniája összeomlott, s a francia anyaországban is minden eresztékében recsegett-ropogott a hatalma. A kimerült, kivérzett, elszegényedett ország csak nehézkesen tudta előteremteni az újabb hadjáratához szükséges élőerőt és eszközöket. A „márialujzákat”, ahogy a császárnő által kihirdetett sorozás nyomán nevezték a frissen behívottakat, igencsak rohammunkában kellett kiképezni, nem ritkán csak a hadjárat alatt tanultak meg lőni. Nem állt rendelkezésre kellő mennyiségű és minőségű uniformis sem. Egy segédtsízt így emlékezett vissza az 1814. januári állapotokra:

„Sokan ezek közül a rögtönzött katonák közül abban a ruhában indultak útnak azon estén, amelyben jöttek, mert nem találtak maguknak való egyenruhát. E szerencsétlen emberek közül számosan életüket veszítették Saint-Diziernél [ez volt az első csata, amelyet Napóleon személyesen irányított] már a következő napon, és anélkül haltak meg, hogy abban az örömben lehetett volna részük, hogy francia uniformist viselnek.”²

Élőerővel ugyanakkor a támadók sem álltak igazán jól. Poroszország és Ausztria az utolsó tartalékait élte fel, az osztrák hadvezetés annyira ereje végén járt, hogy kimondottan óvakodott a nyílt csata vállalásától. Az oroszoknál ez a probléma kevésbé állt fent, de Sándor cárt és hadvezéreit cserébe nagyon feszélyezte, hogy németajkú szövetségeseik ágyúüteléknek akarják őket használni. A heterogén (osztrák-porosz-orosz) hadvezetés és a három uralkodó (udvartartással

¹ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy mindezt nem Uffindell írja le először, még ha az olvasók egy része frissen is találkozhat ezzel az értékeléssel. Hasonlóan látja a francia császár oroszországi vereségét pl. Adam ZAMOYSKI is a bécsi kongresszusról szóló monográfiájában. L. ADAM ZAMOYSKI (2016): *Napóleon bukása és a bécsi kongresszus*. Ford. Sós-kuthy György. Park Könyvkiadó.

² UFFINDELL 2021.. 51.

együttes) jelenléte külön kihívást jelentett. Schwarzenberg főparancsnok, aki éles csatahelyzetben egyáltalán nem viselkedett impulzívan, egy ízben így fakadt ki:

„*Embertelen, mit kell kiállnom és elviselnem ennek a sok puhánynak, piperkőcnek, excentrikus tervezőnek, intrikusnak, idiótának, pletykafészeknek és kisstílusú kritizálónak a társaságában [...]*”³

A koalíció mintegy 250 000 katonát állított csatarendbe, két seregtestbe szervezve, s a karácsony előtti napokban egy széles szakaszon átlépték a Rajnát. Kezdeti előrehaladásuk óvatos volt, de nem kellett sietniük; a toborzási és ellátási nehézségekkel küszködő francia hadsereg a hadjárat első hónapjában nem volt olyan állapotban, hogy érdemi ellenállást fejtessen ki. Mire Napóleon január 26-án megérkezett a hadszíntérre, hogy személyesen vezesse csapatait, helyzete az újévihez képest drasztikusan megromlott.

Bár az nem volt reális, hogy a határon feltartóztassák a koalíciót, Uffindell hangsúlyozza Napóleon felelősségét abban, hogy az invázió első szakasza sikeres lehetett. A Párizsba visszatérő uralkodó nem kontrollálta a hadszínteret, s nem is nevezett ki senkit arra, hogy megtegye ezt. Marsalljai megannyi külön sereggént védekeztek és hátráltak, holott egyedül a koncentrált hadvezetéssel lassíthaták volna le a nagy számbeli fölényt. Így viszont a Rajna mente, Elzász, Lotaringia és Burgundia egyaránt a szövetségesek megszállása alá került, s Schwarzenberg tábornagy már félúton járt Párizs felé.

A francia uralkodónak sajátos stratégiához kellett folyamodnia, a koalícióval ugyanis csak nagyjából 110-120 000 katonát tudott szembevetni, akikkel a Párizsba vezető utakat is el kellett állni, így nem tudtak egyetlen sereggént funkcionálni ebben a létszámban. Napóleon sosem vezetett csatába egyszerre 50 000 főnél több katonát, sokszoros túlerővel kellett ilyen módon szembeszállnia. Elgondolása arra épült, hogy a két, egymástól viszonylag távol menetelő koalíciós sereg közötti résbe benyomulva külön-külön mér rájuk csapásokat; ügyelve arra is, hogy az egyes seregtesteket is részenként kell szétvernies. Gyors mozgású csapatokra, és páratlan taktikai érzéke volt szüksége a sikerhez, hiszen úgy kellett negyedmillió ellenséges katonával szembeállnia, hogy a harcmezőn sose legyenek vele szemben túlerőben. (Természetesen a szövetségeseknek is voltak koordinációs és hadtáp-problémáik, de fixen a francia élőerő két-háromszorosával számolhattak.) Végző célja azonban Napóleonnak, mondhatni hagyományosan, az volt, hogy egy nagyszabású átkaroló hadművelettel ejti majd csapdába a szövetséges seregeket.

Mostoha körülményekkel kellett szembenéznies a harcoló feleknek. 1814 évszázados léptékben is hideg tele az előre kalkulálhatónál is elviselhetlenebbé tette a téli hadviselést. Emellett a hadjárat egy földrajzilag szűkös (14-15 000 négyzetkilométeres) területen folyt, amelynek a közepére *Champagne pouilleuse*, azaz „kopár Champagne”, egy kietlen síkság esett, az amúgy is nehézkes ellátási viszonyokat még inkább megnehezítve. Párizs hiába volt a francia birodalom legjobb útjainak csomópontja, a hadi manőverezés nagyját csak papíron létező, sáros-fagyos vicinális utacskákon kellett a francia hadseregnek végrehajtani, a birodalmi úthálózat sugaras szerkezetének (és az alsóbbrendű utak rossz állapotának) köszönhetően. A francia seregnek külön kihívást jelentett, hogy eleinte nem volt hidásztrénje, azaz szállítható pontonhídja.

Az egész hadjáratra az nyomta rá a bélyegét Napóleon szemszögéből, magyarázza Uffindell, hogy a haditerve sikeres végrehajtásához folyamatosan meg kellett volna ragadnia a kezdeményezést. Azonban Párizs védelmének kényszere miatt a hadjárat menetét nem ő diktálta,

³ Uo. 55.

rendszeresen reaktív szerepbe kényszerült és rendkívül egyszerű manőverekkel is kizökkentette őt a koalíciós hadsereg. Január végén Blücher tábornagy porosz-orosz hadoszlopai túlságosan megközelítették Schwarzenberg osztrák-német-orosz seregét, ezért, hogy ne egyesülhessenek, a császár Brienne-nél támadást indított Blücher ellen.

A csata taktikai siker volt ugyan, ám stratégiaileg egyértelmű melléfogás, ugyanis három nappal később a közeli La Rothière körüli mezőkön mintegy 90 000 szövetséges katona rontott rá Napóleon feleakkora haderejére. A francia sereg vesztesége a két, egymással szorosan összefüggő csatában a 10 000 főt is felülmúlta. További ezek dezertáltak és négy tábornok is meghalt – a hadjárat egész további szakaszában nem esett el ennyi francia főtiszt összesen. Az Aube folyón túlra visszavonuló császári csapatok kudarcát csak az a (nem elhanyagolható) körülmény menti, hogy a Császári Gárda még nem állt rendelkezésre, így friss, néha alakzatot tartani is alig tudó sorozottakkal kellett a frontális rohamokat, sőt, Brienne-ben az utcai harcokat lebonyolítani.

Napóleon villámgyorsan rendezte a sorait, s minthogy immár a Gárda is rendelkezésre állt, újra nekifoghatott terve megvalósításának. Merőlegesen északnak indulva a Marne déli partján Párizs felé vonuló Sziléziai Hadsereg (Blücher hadserege) oldalába támadt, megkezdve azt a hadműveletet, amelyet katonai zsenije egyik legnagyobb megnyilvánulásának tartanak egész, hosszú pályafutását nézve. Február 10-én Champaubertnél, 11-én Montmirailnál, 12-én Château-Thierrynél, 14-én Vauchampsnál mért vereséget részenként a Sziléziai Hadsereg, legalább minden negyedik katonáját megölve vagy fogságba ejtve a porosz-orosz erőknél. Blücher kénytelen volt észak felé, a Marne folyó mögé, Châlons városába visszavonulni, s legalább erősítéseinek beérkezéséig ott pihenni. Döntő vereséget azonban nem szenvedett, veszteségeit pedig nagyjából pótolták is az érkező tartalékok.

A császár folytatni akarta az üldözést, ám a koalíciós főszereg ekkorra már 35 mérföldre megközelítette Párizst, ez pedig megkötötte a kezét. Meg kellett védenie a fővárost, uralmának maradék legitimitása függött ettől. Uffindell úgy értékeli, máskülönben ennél a pillanatnál nem lett volna nagyobb esélye Napóleonnak kedvező békét kiharcolnia. Azonban ahelyett, hogy a Marne mentén lefelé zúdulva Schwarzenberg tábornagy hátába kerül, elvágva az utánpótlási vonalait, szemből kellett vele felvennie a küzdelmet.

Napóleon ismét koncentrált csapatait, s miközben Schwarzenberg hadserege – értesülve Blücher visszavonulásáról – vissza akart húzódni védekező állásokba, megkezdte a támadást. Mormant és Montereau (február 17-18.) csatái nagy győzelmek voltak a harctéren, de stratégiaileg nem bizonyultak elégségesnek. Bajtársaik kitartó ellenállásának köszönhetően az osztrák-német-orosz hadsereg nagy része rendezetten tudott visszavonulni, így a nagy csapat sikerült elhárítani. Tekintettel arra, hogy serege nagy, utánpótlása pedig igen szűkös volt, Schwarzenberg Troyes városát is feladta. Napóleon azonban nem tudta kihasználni a pillanatnyi előnyt, mert időközben Blücher újra támadásba lendült északon.

Állítólag Montereau-nál hangzott el a híres mondása Napóleonnak, miszerint „*még nem készült el az az ágyúgolyó, amelynek meg kellene ölnie engem*”, de a szerző szerint szinte biztos, hogy nem mondott ilyet. Mint arra Uffindell felhívja az olvasó figyelmét, a hadvezérek aligha szellemes-hősködő mondásokon törnek a fejüket egy csata közepén. Logikusan nézve sem hihető a történet, a császár ugyanis egy belőhetetlen magaslaton állt, aligha veszélyeztette a völgyből érkező ellenséges ágyútűz.

Miután Marmont és Mortier császári marsallok egy alig ismert, de bravúros csatában meghiúsították a Sziléziai Hadsereg újabb támadását Párizs ellen, Napóleon ismét északra kezdte szorítani ellenségeit. Először győzelmet – de kicsi, és kimondottan véres győzelmet – aratott Craonne falunál március 7-én, majd Laon városa alatt bonyolódott kétnapos felőrlő küzdelembé (március 9-10.), amelyből végül vissza kellett vonulnia. A Marne-tól északra folytatott hadmozdulatok nem hoztak különleges eredményt, de tovább apasztották Napóleon seregét.

A patthelyzetbe került császár gyors győzelemre vágyott, hogy ellensúlyozza a laoni kudarcot, s ezt leggyorsabban Reimsnél kaphatta meg. Március 13-án erőltetett menetből elfoglalta a várost, s ezzel ismét olyan pozíciót vett fel, ahonnan bármerre tovább támadhatott. Helyzete azonban nem volt irigylésre méltó, hiszen továbbra is két, nála nagyobb létszámú hadsereggel kellett megküzdenie, az idő pedig nem neki dolgozott. Nem hazudtolva meg magát, végül a legmerészebb opcióval (eredeti tervének a hadi helyzetre adaptált változatával) élt, és délre indult, az Aube felé, hogy rárontson Schwarzenberg háromszor nagyobb hadseregére. Az osztrák főparancsnok azonban ezúttal eltökélte, hogy megállítja Napóleont. Az arcis-sur-aube-i kétnapos csata (március 20-21) könnyen végződhetett volna katasztrófával is a sokszoros létszámhátrányban lévő franciák számára, ám a koalíciós hadvezetés tétovázása miatt végül rendezetten sikerült visszavonulni a folyó túlsó partjára.

Napóleonnak emelnie kellett a tétet, mert népszerűsége az eldöntetlen hadi helyzet miatt vészesen megcsappant. Úgy döntött, ellenségei mozgásától függetlenül végrehajtja azt a nagy átkaroló hadműveletet, amit a hadjárat elejétől meg akart valósítani, és mélyen Kelet-Franciaországban zilálja szét az ellenséges utánpótlási vonalakat – miközben, remélte, a támadókat is maga felé csalogatja, el Párizstól. Némi kezdeti zavarodottság után azonban a szövetségesek átláttak rajta, s csak imitálták az üldözését, főerejük Párizs felé nyomult, lezárni a hadjáratot.

A hadjárat utolsó pár hetét – értékel Uffindell – kimondott bizonytalankodás jellemezte a császár részéről, nem volt biztos abban, sikerült-e megvezetni a szövetséges hadvezetést, s hogy ennek megfelelően merre induljon. Intuíciója ezúttal cserbenhagyta őt. Végül március 27-én, Párizs súlyos fenyegetettségének a fényében visszaindult a fővárosba, ám elkésett a hadjárat legnagyobb csatájából, csak a kapituláció híre jutott el hozzá március 31-én.

Napóleonnak volt még 70 000 katonája, de elvesztett gyakorlatilag minden mást. Ezzel együtt nem tett le rögtön a harc folytatásáról, s csak április 4-én sikerült őt meggyőzni arról, hogy mondjon le a trónról előbb a fia javára, majd a hadsereg egy részének elpártolását követően feltétel nélkül. Immár végbemehetett a Bourbon-dinasztia restaurációja. Amely, jegyezzük meg, egyáltalán nem volt magától értetődő, még február közepén is vitakérdésként kezelték a szövetségesek, hogy Napóleon uralkodó maradhat-e. A könyv komoly erénye, hogy szinte észrevétlenül erre a politikai csatározásra, illetve a hadi helyzet változékonysága miatt komollyá sosem érő béketapogatózásokra is igen részletesen kitér.

Magáról a hadjáratról Uffindell azt a végkövetkeztetést vonja le, hogy Napóleon, bár céljait nem tudta elérni, de katonai zsenijét abszolút megmutatta. Taktikája a mozgékonyaságra, az állandó manőverezésre, a professzionális felderítésre, és a – minden környezeti körülmény dacára – kedvező logisztikai rendszerre épültek. Leszögezi ugyanakkor, hogy még legszebb győzelmei is viszonylag nagy élőerő-veszteségekbe kerültek, amely részben csapatainak hullámzó minőségéből, de részben az ő elsöprő frontális támadást erőltető hadvezetési stílusából is következett.

Ahol csak tudott, nagyban támaszkodott a Császári Gárdára, illetve a lovas alakulatokra, különösen utóbbiak voltak elengedhetetlenek a látványos győzelmekhez.

A hadjárat végső kimenetelével kapcsolatban a szerző megjegyzi: a szövetségesek nagy előnye abban állt, hogy nekik nem kellett nyerni, elég volt nem veszíteni. Számbeli fölényük és sokszor kimondottan óvatos hadvezetésük garantálta azt, hogy ne kelljen döntő csatát vállalni, illetve, hogy ne adjanak feleslegesen támadási felületet Napóleonnak. Vereségeik nem voltak a korábbi koalíciós háborúkéhoz mérhetőek, 16 000-nél több szövetséges katonát nem sikerült egyszerre legyőznie a francia seregnek. Az idő is nekik dolgozott a kisebb erőforrásokból merítő, saját területén háborúzó császárral szemben. Mindemellett Napóleon túlságosan kötve volt Párizshoz, a főváros védelmi kényszere korlátozta katonai manővereit, s amikor ezt illetően kénytelen volt kockáztatni, végül veszített is.

A császár a lelkek háborúját, a propagandaküzdelmet is elveszítette. Vaskézzelel irányított sajtóbirodalma annyira kritikátlanul és túlzóan pozitív képet festett a hadi sikerekről, hogy egy idő után a párizsi utca népe már a valóban igazat sem hitte el. Még az ellenség démonizálása is csak ideig-óráig rázta fel a lapok olvasótáborát. Ezzel szemben a szövetségesek mérsékelt propagandája Uffindell megítélése szerint kimondottan használt az ügyüknek. A koalíció legfőbb, folyamatosan sulykolt állítása az volt, hogy nem megbüntetni akarják a franciákat, nem az ország ellen viselnek háborút, hanem az igazságos és tartós béke gondolata vezényli őket, amelynek az egyetlen akadálya kizárólag a császár.

Uffindell megjegyzi, a legfontosabb kihatása a történelmi emlékezetben az 1814-es hadjáratnak a Napóleon-kultusz cementálása volt. Alattvalói többsége eddigre nem kedvelte az önkényes császárt, aki képtelen volt lezárni végtelennek tűnő háborúit, s az 1810-1812-es gazdasági válság miatt az életszínvonal a háborúzástól függetlenül is csökkent. Franciaország hősiessége védelme a behatoló ellenséggel szemben egy olyan szerep volt, amelyre a bonapartista emlékezetnek kimondottan szüksége lehetett. Segített ebben a mitizálásban az is, hogy a végső csatát nem ő személyesen veszítette el, s hogy tábornokai átállása miatt kellett lemondania a trónról. Végül is az ellentmondásoktól terhelt, irreális elvárások súlya alatt nyögő Bourbon-monarchiával való összehasonlítás, illetve a korábbinál szabadelvűbb 1815-ös „száznapos uralom” teremtette meg azt a Napóleon-emlékezetet, amely a zseniális hadvezér mellett az államférfiből is csak a szépet emelhetette ki.

Miközben Napóleon alattvalói mellett dühöngött el a történelem, ők csak túlélni szerettek volna. Marne és Aube megye lakói szenvedtek a beszállásolástól, a rekvirálástól, a különböző uniformisú katonák erőszakoskodásától. Gyakran kényszerítették őket munkára is, főleg hídjavítás céljából. Néhány pozitív történet is napvilágot látott, megesett, hogy a nyelveket jobban beszélő tisztek tudtak fraternizálni a lakossággal, de alapvetően nélkülözést hozott rájuk a háború. Mivel a hadseregek egy tifuszbajrány dühöngését is magukkal hozták, a civil lakosság tömegesen halálozott el a háborúban, számszerűleg még nagyobb léptékben is, mint a katonák. Aube megyének elképesztő módon minden nyolcadik lakosa esett áldozatul a járványnak, a hidegnek, vagy az erőszaknak.

A rablást, a lakosság elleni erőszakot és a pusztító járványt Bar-sur-Aube városkáját illetően részletes esettanulmányban is ismerteti Uffindell. A nagyjából 4000 fős városka négyszer cserélt gazdát a hadjárat alatt, januárban a koalíció csapatai elfoglalták, február végén pár napra a franciák visszavették, ismét egy hónapra szövetséges uralom alá került, majd a hadjárat utolsó

napjaiban ismét a franciák kezére. Mindkét szövetséges bevonulás komoly fosztogatással járt, a második csata után állítólag tömeggyilkosságokra is sor került, de a hiányos kézzelfogható bizonyítékok és a nagyon regényes hangvételű beszámolók miatt az áldozatok számában nehéz igazságot tenni.

Az igazi pusztítást azonban itt is az átvonuló seregeket kísérő járvány okozta. 1814 márciusában szinte megállt az élet a kisvárosban a rengeteg halálozás miatt. A hosszútávú demográfiai következmények hiánya arra utal, hogy főképpen öregek és gyermekek estek áldozatul, más környékbeli települések ezt számszerűen is megerősítik. A könyv utolsó mondatai a megszállás és az azt kísérő erőszak pszichológiai hatását vetik fel – a keserű téma történelmileg igen izgalmas perspektíva, hiszen csupán nagyon áttételes forrásokon keresztül van lehetőségünk ezt a távoli múltban megvizsgálni.

Figyelembe véve nyomorult helyzetüket, s legfeljebb közömbös hozzáállásukat a császárhoz, a lakosság csak korlátozott mértékben vállalkozott partizántevékenységre. Történetek foglyszabadítások és rajtaütések, de a gerillaháború nem öltött akkora mértéket, hogy érdemben befolyásolja a hadjárat sorsát. Bár egyes szövetséges tisztek élénk lakossági hadviselésről számoltak be, összességében nem volt a jelenség túl számottevő. Igaz, ebben maga Napóleon is szerepet játszott, a császár nem bízott a parasztmozgalmakban, így csak magasabb társadalmi státuszú embereknek engedélyezte szabadcsapatok alakítását.

Kevés történeti munka van, amely szűkebb témájának, és az azt körülvevő kontextusnak olyan hatásos és kompakt egyvelegét adná, mint a *Napóleon 1814*. Egyáltalán nem szigorúan hadtörténeti munka, a kor diplomáciai, politikai szövetének bemutatása, a hátsország, sőt, a hadseregek által okozott pusztítás és a restauráció alatt zajló újjáépítés története teljesen képes a történelmi időben és térben elhelyezni a kötetet. Nem gyakori, hogy háborúról az is bátran olvashat, akit a tényleges hadi események nem hoznak lázba, de annak ellenére, hogy fókusza egyértelmű, Uffindell munkája lehetőséget teremt erre is.

MEZEI TÍMEA

mezei.time@gmail.com

PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem Neveléstudományi Doktori Iskola

Lemorzolódási kockázat és erőforrások a felsőoktatásban

Dropout risk and resources in higher education. Review.

KÖNYVISMERTETŐ: Pusztai Gabriella – Szigeti Fruzsina (szerk.) (2021): *Lemorzolódási kockázat és erőforrások a felsőoktatásban*. Oktatókutatók könyvtára 12. Debrecen, Magyarország: CHERD-H. 312.p.

DOI 10.14232/belv.2022.1.13

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.1.13>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Mezei Tímea (2022): Lemorzsolódási kockázat és erőforrások a felsőoktatásban. Könyvismerető. *Belvedere Meridionale* 34. évf. 1. sz. 174–181. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0) www.belvedere-meridionale.hu

A hazai felsőoktatási rendszer tömegessé válása azt eredményezte, hogy még heterogénebbé vált a hallgatók felkészültsége, tanulási képessége és motivációja az egyetemeken (Bocsi 2015, Hrubos 2021, Jancsák 2011, Molnár & Csapó 2019). Ennek és a bekövetkezett társadalmi változások következtében magasabb hallgatói lemorzolódással illetve a diplomaszerzés elhúzó-dásával is számolni kell (Aczél et.al. 2020, Bocsi & Pusztai & Fényes 2020, Ceglédi 2018, Hámori 2020, Gábor 2013, Jancsák 2013, Pusztai & Bocsi & Ceglédi 2016, Pusztai & Szigeti 2018, 2021). Magyarország az egyetemi tanulmányok sikeres befejezésének arányában, európai viszonylatban az utolsók között teljesít (OECD, 2019).

A Pusztai Gabriella és Szigeti Fruzsina által szerkesztett tanulmánykötet is erre a problémakörre kívánja felhívni a figyelmet, ugyanakkor egyfajta paradigmaváltás szükségességét hangsúlyozzák a témával kapcsolatban. Árnyalni szeretnék ugyanis a hallgatót hibáztató úgynevezett deficithipotézis tarthatóságát, mint a lemorzsolódás fő magyarázó tényezőjét. Munkájukban ennek okán bemutatásra kerülnek a hallgatói lemorzsolódással összefüggő rizikófaktorok. A szerzők a lemorzsolódás objektív és szubjektív előrejelző tényezőit is körül járják a beválogatott tanulmányok segítségével. A kötetben a bevezetőt követően 16 tanulmány lett csokorba szedve, majd három fejezetbe rendezve. A beválogatott tanulmányok egységet alkotnak, koherensek, kiegészítik egymást. A szerzők munkájukkal a hallgatói lemorzsolódás bonyolult összefüggérendszerének egyes elemeit szeretnék megismertetni az olvasókkal, így a célcsoport nem csak az oktatásirányítóknak, a neveléstudományok kutatóinak, vagy aziránt érdeklődőknek lehet hasznos elfoglaltság, hanem az egyetemi hallgatóknak, oktatóknak is releváns információkat nyújthat.

A lemorzsolódás rizikóforrásai című fejezetben 6 tanulmányt találunk. Polónyi a felsőoktatási lemorzsolódás-oktatáspolitikai összefüggéseinek feltárására vállalkozik. A lemorzsolódás definíciójának tisztázását követően a témával kapcsolatos mérések bemutatására tér ki. Ábrázolja az európai, és a nemzeti oktatáspolitikai szegmensből a lemorzsolódást, munkáját a szakirodalmak és dokumentumelemzések jellemzik, bemutatja például, hogy hogyan, milyen mérőszámokat alkalmaznak a lemorzsolódás mérésére (diploma megszerzéshez átlagos idő, megtartási arány, valódi kohorsz szerinti arány, keresztmetszeti teljesítési arány, kiesési, kihullási vagy lemorzsolódási ráta, végzési arány). Rávilágít, hogy hazánk felsőoktatási teljesítési rátája gyengének tekinthető a nemzetközi viszonyokhoz képest, de pozitív elmozdulás figyelhető meg az elmúlt években. A szakterületekkel kapcsolatban a magyar szakirodalmak arra a megállapításra jutottak, hogy informatika, műszaki, természettudományi és jogi területeken a legjelentősebb a lemorzsolódás a hallgatók körében (Demcsákné és Huszárik, 2020). A képzési szintek közül az alapképzésben fordul elő leggyakrabban a képzésből való kimaradás, ezt követően az osztatlan képzésben találkozhatunk legtöbbször ezzel a jelenséggel, a mesterképzésben résztvevő hallgatókra ugyanakkor kevésbé jellemző a lemorzsolódás. A tanulási sikerek növelésére a különböző nemzetek eltérő oktatáspolitikát alkalmaznak pl.: finanszírozási, pénzügyi ösztönzők; infó és nem anyagi támogatás; felsőoktatási szervezési megoldások, jó gyakorlatok ismertetése, szakpolitikák összehangolása. A szerző kitér röviden a Széll Kálmán terv oktatásra vonatkozó intézkedéseire is. Polónyi érzékelteti, hogy az egyetemi oktatók a lemorzsolódás fő tényezőjének a középiskolai felkészítés hiányát és a bemeneti mérések/felvételi hiányát tekintik. Emellett a hazai lemorzsolódást megakadályozó intézkedéseket elsősorban a szankcionálással motiválás jellemzi, csak másodsorban a hallgatókkal való foglalkozás. A probléma megoldását Polónyi az oktatók módszertani képzésében, érzékenyítésében, a hallgatók segítésében (pl.: tájékoztatások, tanácsadások, életút figyelés, életpálya-tervezés) látja.

Pusztai Gabriella és Kovács Klára a következő egységben szintén a felsőoktatási lemorzsolódás magyarázatára keresi a választ. Vizsgálatukban három csoportot hasonlítanak össze: lemorzsolódottak, a lemorzsolódási szempontból rizikósak, és a perzistens hallgatókat. Az összevetés demográfiai, társadalmi háttér és az intézményen belüli integrációs adatok alapján történt. A kutatásban olyan volt hallgatókat is bevontak, akik nem szereztek diplomát. A társadalmi háttérrel a következő változók mentén mérték fel: iskolai végzettség szülők iskolázottsága,

lakóhely típusa, anyagi helyzet. Rizikófaktornak a költségtérítéses félévek számát, a fizetett munka végzését, és az integrációs beágyazottság (oktatókkal- hallgatókkal való kapcsolat). A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a nők eredményessége magasabb arányt mutat, mint a férfiaké, alátámasztva a korábbi szakirodalmak megállapításait (pl.: Casanova és mtsai; 2018; Woter és mtsai. 2014). A társadalmi egyenlőtlenség a felsőoktatási lemorzsolódást is érinti. Az elsőgenerációs felsőoktatásba lépők (tehát akiknek a szülei legfeljebb középfokú végzettséggel rendelkeznek); és a rosszabb anyagi helyzetűek hátránnyal küzdenek a felsőoktatásban, vélhetően ennek egyik oka az ún. inkorporált családi kulturális tőke. Nagyobb rizikófaktort jelent a lemorzsolódás szempontjából, ha költségtérítés finanszírozási formában vesz részt a hallgató, vagy ha munkát vállal tanulmányai mellett, Mindazonáltal ha a hallgatónak van olyan csoporttársa/barátja aki támogatja tanulmányait, valamint van olyan oktató, akitől tanulmányi ügyekben tanácsot kérhet, azok a fiatalok lényegesen védettebbek a lemorzsolódás tekintetében. Pusztaiék szerint főként az határozza meg hogy perzisztens lesz -e egy hallgató, hogy mennyire zavartalan a körülötte levő oktatási körülmények. Úgy gondolják, hogy tutori/mentori programok bevezetésével, ösztöndíjak kiszélesítésével csökkenteni lehetne a lemorzsolódók számát a felsőoktatásban.

Csók Cintia és Hirabéczy Anett vizsgálatának célja feltérképezni a pályaválasztási jellemzők felsőoktatási tanulmányi előrehaladási utakkal való összefüggését. Kutatásukban (N=1034) a következő haladási utakat határozták meg: költségtérítéses, intézményi és- szak-váltó; csúszók-passzíválók; normál úton haladók. Nem tudták igazolni azt a feltételezésüket, hogy az alacsony iskolai végzettségű szülők gyermekei nagyobb arányban kerülnek a csúszó passzíváló hallgatók közé. Az azonban megállapításra került, hogy csúszók-passzíválók között magas arányban vannak jelen azok, akik a felvételi során az ún. „előnyben részesített” csoporthoz tartoztak. Úgy tűnik, hogy a fogyatékoság és a sajátos nevelési igény fokozott rizikófaktort jelent a csúszásra, passzíválásra, az ezekkel a problémákkal küzdő hallgatók számára. A képzésből való kiábrándulás szintén domináns változónak tekinthető a lemorzsolódással összefüggésben.

Fényes Hajnalka és munkatársai a továbbtanulási motivációk és a perzisztencia összefüggéseit tanulmányozták. Megvizsgálták, hogy a karriertudatos továbbtanulási döntés és a tanulmányok befejezése melletti elkötelezettség együtt jár -e a hallgatók körében. A témához kapcsolódó szakirodalomból kidomborítják, hogy a magasabb társadalmi háttér következtében a hallgatók határozottabbá, céltudatosabbá válnak, könnyebben hoznak karrierdöntéseket is, mint a kedvezőtlen háttérű társaik. Ezen felül a nem és az etnikai hovatartozás is befolyásoló hatással bírhat (Connor&Britain, 2004). Feltételezésükben megfogalmazzák, hogy a karriertudatos hallgatók elkötelezettebbek lesznek, így nagyobb erőfeszítéseket is meg fognak tenni a tanulmányi sikereik eléréséhez. A szerzők úgy vélték, hogy a szülői nyomásra történő továbbtanulás azonban lemorzsolódáshoz vezethet. A nemek között is feltételeznek különbséget, mégpedig, hogy a férfiak anyagi és karriercélok miatt tanulnak tovább, míg a nők a külső elvárásoknak szeretnének megfelelni, ezért jellemzőbb rájuk, hogy perzisztensé válnak. Emellett azt is feltételezték, hogy a kedvezőbb háttérű hallgatók sikeresebbek, fontosabb számukra a karriercélok elérése, mint a rosszabb anyagi helyzetű hallgatóknak. A vizsgálatba több keletmagyarországi ország is bevonásra került, a szerzők azt predesztinálták, hogy a rosszabb gazdasági helyzetű országokban a továbbtanulás motivációja leginkább anyagi megfontolásból indítatott lesz. Végül azt is feltételezésre került, hogy a költségtérítéses hallgatók számára az anyagi célok

fontosabbak a továbbtanulásnál, de a finanszírozási nehézségeik és esetleges munkavégzésük kevésbé teszi őket perzisztensé. Az eredményekből azonban az tűnik ki, hogy a férfiak nem perzisztensek és nem karriertudatosak, A társadalmi háttérrel kapcsolatban ellentmondásos eredmények születtek, még a jó anyagi körülmények közül érkezőket is fenyegeti a lemorzsolódás egyéb tényezők megléte miatt. Ezen kívül arra is rávilágítottak, hogy az állami finanszírozásban részvevő hallgatók alul motiváltak tanulmányaikat illetően. A képzés területek belül a gazdasági és reálterületen érzékelhető leginkább a lemorzsolódás. A humánterületekkel kapcsolatba pedig a karriertudatossággal kapcsolatban találtak bizonytalanságokat a résztvevők között.

Fónai Mihály a szemeszterhalasztás, mint a lemorzsolódás rizikófaktorát vette górcső alá. A tanulmányok megszakítása rizikófaktor, amely előre jelezheti a felsőfokú tanulmányokból való lemorzsolódást. A szemeszterhalasztás háttérében a korábbi szakirodalmak szerint leggyakrabban a következő okok állnak: anyagi gondok, családi kötelezettségek, családi változások, betegség, távoli lakhely. Fónai munkájának fókuszába a hallgatók élethelyzetének jellemzését helyezte a témával összefüggésben (N=398). A változók közé sorolta /fizetett munka létét/megélhetési költségeket/szülőséget/családi, szülői háttért-iskolai végzettségüket. A szerző kiemeli, hogy a passzíválás egy multidimenziális jelenség, ami azt jelenti, hogy több tényező alakítja a hallgatók ilyen jellegű döntését, saját mintáján végzett vizsgálat is ezt igazolja. Eredményei azt mutatják, hogy a levelezős képzési formában tanulók nagyobb eséllyel morzsolódnak le az egyetemi tanulmányaikból, ez azzal magyarázható, hogy ők a legtöbb esetben főállásban dolgoznak, már sokan közülük családot is alapítottak. Nem befolyásolják azonban az évhalasztást a nemek, az okokat azonban igen. A férfiak inkább pénzügyi indokok miatt, a nők pedig inkább családi okokat jelölnek meg. Az is megállapításra került, hogy a nők motiváltabbak, elkötelezettebbek tanulmányaik iránt.

Lólé Bianka és munkatársai az önköltséges hallgatók családi háttérének, pályafutásának és egyetemi életének jellemzőit vizsgálták. Az önköltséges hallgatók három típusba sorolhatók. Az első csoportba tartozók már jelentkezéskor döntöttek úgy, hogy ezt a finanszírozási formát választja. A második csoportba tartozók a felvételi besorolást követően elfogadják a költségterítéses képzési feltételeket, mivel nem sikerült az állami férőhelyekre bejutniuk. A harmadik csoportba tartozókat pedig az alacsony teljesítmény miatt (vagy elfogyott félév-csúszás miatt) az egyetem sorolja át fizetős besorolásba. A kutatásban megvizsgálták, hogy milyen összefüggés van az önköltség típus és a családi háttér és pályaválasztás között, emellett a pályafutás és az egyetemi élet közötti kapcsolatot is kutatták. A szerzők félig strukturált interjút alkalmaztak. Eredményeikben négy csoportot tudtak megkülönböztetni a mobilitás tekintetében: felfelé, lefelé mobil hallgatók, immobilak, cikázók. A felfelé (költségesből-államis) mobilakra iskolázott jó munkahellyel rendelkező szülők, a tanulás irányába pozitív attitűd jellemzi a hallgatókat. A lefelé mobilak (államisból költséges) társadalmilag nem homogének. A szüleik kevésbé irányítók, ugyanakkor befolyásolók. Egyetemi kudarcaik (pl.:átsorolás költséges finanszírozásba) oka: időbeosztás, tervezés hiánya, rossz tanulási stratégia nem megfelelő fontossági sorrend felállítása. Az átsorolás következtében többek munkát vállaltak, vagy hitelt vettek fel tanulmányaik finanszírozására, ami a lemorzsolódási rizikófaktort tovább növelte esetükben. Immobilak csoportjában a középfokú vagy felsőfokú végzettségű szülőknek a gyermekei vannak. Főként a gazdasági szakok képviseltetik magukat, ők nem próbálnak állami képzésbe kerülni, a tárgyak teljesítése a fő céljuk, nem pedig az állami finanszírozásba való átsorolás. Számukra anyagilag

és érzelmiileg is megterhelő az önköltség fizetése, munkát is vállalnak, annak érdekében, hogy be tudják fejezni sikeres tanulmányaikat. Azért tartják ezt fontosnak, mert úgy gondolják, hogy diplomájukat piacképesnek. A csoportok családi háttérében az a közös, hogy mindegyik résztvevő családjában fontos érték a tanulás, és emellett lehetőségeikhez képest maximálisan támogatták a továbbtanulásba gyermekeiket. A hátrányosabb helyzetű hallgatók önállóan hozhatták meg döntéseiket szakukra vonatkozóan.

A második fejezet a *hallgatói csoportok eltérő kockázatban*, 3 tanulmányt tartalmaz. Az első Kovács Edina és Stark Gabriella tanulmánya. A szerzők a tanár szakos hallgatók csúszását vizsgálja annak a szemszögéből, hogy az mennyire jelent veszélyt az egyetemi lemorzsolódásra. A pedagógus hallgatókra jellemző, hogy alacsonyabb szocio-ökonómiai háttérrel rendelkeznek, mint a más szakos, azonos szinten tanuló hallgatók. A pedagógusi hivatás a társadalmi mobilitás egyik csatornája. A pedagógushallgatók 95% -a államilag finanszírozott képzésben vesz részt. Mivel képzésük hosszabb, mint egy alapképzés, így ha csúsznak, úgy emiatt költségterítéses formában kell befejezniük a tanulmányaikat. Egyébként is magas a „pályátévesztő” körökben, illetve az anyagi problémákkal küzdő. Egyetemi integrációs kapcsolataikban közepén helyezkednek el (bölcsesek után, természettudomány tanulóik előtt).

A fejezet második munkája Czeglédi Tímea és munkatársaihoz kapcsolódik. Azt vették górcső alá, hogy a szakkollégiumi tagságnak vannak-e rizikó- és/vagy kompenzáló hatásai. Megvizsgálták, hogy a szakkollégiumi lét hogyan befolyásolja a perisztenciát, de itt nem találtak összefüggést. Azonban azt alátámasztották, hogy egyetemi kutatócsoportnak a tagjának, és emellett szakkollégistának lenni, az már magasabb perisztenciát okozhat. A kutatócsoportban való részvétel segít abban, hogy az oktatókkal kapcsolatot alakítsanak ki a hallgatók. Az intézményi kapcsolatok további védőhálókat biztosítanak a lemorzsolódás ellen. Megállapították, hogy a rizikóval való megküzdés jellemzőbb a szakkollégistákra. A szakkollégiumok belső munkájuk mellett tűzzék ki célul, hogy a hallgatókat bevonják a tudományos életbe, ezzel is csökkentve a lemorzsolódási esélyeiket.

A harmadik tanulmányban Demeter-Karászi Zsuzsanna a Patrium régió három felsőoktatási intézményének hallgatóit vizsgálta annak a tekintetében, hogy vallásosságuk és tanulmányi előmenetelük között milyen összefüggések rajzolódnak ki. Az eredményekből úgy tűnik, hogy a régióhoz hasonlóan a hallgatókat is felekezeti sokszínűség jellemzi. Emellett az is kidomborítható, hogy az intézmény fenntartótól (egyházi, nem egyházi) függetlenül nagy arányban vannak vallásos hallgatók a vizsgált egyetemeken. Megállapításra került, hogy az aktív vallásosság tökésként értelmezhető, hozzájárul a hallgatók normál tanulmányi úton való haladásához, és a vizsgált mintán többet jelentett, mint iskolázott szülők gyermekének lenni.

Az utolsó fejezet nyitó tanulmányában Kovács Karolina Eszter-Szigeti Fruzsina és Dan Beáta az egészségtudatosság és tanulmányi perisztenciát vizsgálták magyarországi, szlovákiai, romániai, ukrainai és szerbiai hallgatók körében. A kutatásban a résztvevők tanulmányi és nem tanulmányi eredményességére fókuszáltak. A szerzők összehasonlították az objektív és a szubjektív egészségtudatosságot. Klaszterelemzést végeztek a tanulmányi perisztencia mentén, melynek eredményeképp négy hallgatói típusra osztották a résztvevőket: kiegyensúlyozottak, stresszesek, flegmák és a deviánsak. A kiegyensúlyozott csoportba leginkább vallásos nők tartoznak, akiknek többsége ukrainai magyar, míg a deviáns csoportba tartozók főként nagyvárosi férfiak.

A harmadik fejezet *Rizikó-és erőforrások* címmel összesen 7 tanulmányt foglal magába. Kovács Karolina Eszter munkája kerül bemutatásra itt elsőként, mely az egészségtudatosság, az intézményi kapcsolatok és a hallgatói perzisztencia hatása a sportmotiváció témakört járja körül. A szerző szintén nemzetközi mintán (Szlovákia, Románia, Ukrajna, Szerbia), a PERSIST 2019 adatbázist használta fel a sportmotiváció egyes faktorainak vizsgálatához. A hallgatókat négy sportmotivációs faktorba voltak sorolhatók: belső, bevetített, külső, amotiváció. Arra megállapításra jutott a szerző, hogy a nem, az ország és az édesanya foglalkoztatottsága elsősorban az első három csoportba tartozást, míg az utóbbi faktorba való besorolást a szubjektív anyagi helyzet változó befolyásolta leginkább. A sportmotivációra számos faktor hathat, ami lehet intra és interszónális, környezeti és szociáldemográfiai tényező. Az eredmények kidomborítják, hogy a sportmotiváció a sportperzisztencia egyik szegmense.

Kovács Klára és munkatársai a sportolás intézményi környezetét vizsgálták. A szerzők kevert módszert alkalmaztak, egyfelől ők is felhasználták a PERSIST 2019 adatbázisát, másfelől kiegészítették 15 intézményvezetői, oktatói interjúval az adatgyűjtést. Az eredmények azt mutatják, hogy a sporttal kapcsolatos órák és programok akkor érik el céljukat, ha az infrastruktúrális háttér biztosított, ha a vezetők is fontosnak tartják a sportot és figyelembe veszik a hallgatóik sokszínűségét mind a sportmúlta, mind a szociokulturális háttérre vonatkozóan. A sportélet minőségibbététét elősegíti, ha az intézmény kijelöl egy tanszéket/intézetet vagy egyéb létesítményt, melynek fő feladata az intézményi sportélet irányítása.

A következő alfejezet Dabney-Fekete Ilona és Dusa Ágnes Réka szerzőpárosához kötődik, akik a külföldi tanulási tervek a felsőfokú tanulmány ideje alatt című tanulmányukat mutatták be a kötetben. Megvizsgálták, hogy milyen okok húzódnak meg a mobilitással összefüggő hallgatói tervek mögött. A PERSIST debreceni diákokra (N=851) vonatkozó adatokat használták fel. Eredményeikből az állapítható meg, hogy kevésbé a nyelvtudás hiánya, mint az utazással járó anyagi nehézségek és a család távolléte a külföldi tanulmányok tervezésének fő gátló tényezője. Azok a hallgatók, akik jobb szocioökonómiai háttérrel rendelkeznek, motiváltabbak külföldi tanulmányok tervezésére. A kutatók attitűdkérdéseket is megfogalmaztak, melyben vizsgálták az intézmény iránti bizalmat, a tudományos affinitást és az adaptációs képességet. Az első két attitűd meglete csökkenti, míg az adaptációs képesség növeli a mobilitási hajlandóságot.

Kocsis Zsófi tanulmánya fókuszába a hallgatók munkavállalásának szerepét helyezte, az egyetemi tanulmányi eredményességükkel összefüggésben. A szerző a kötet korábbi tanulmányaihoz hasonlóan a PERSIST 2019 kutatási adatokat használta elemzéséhez. Az eredmények megerősítik, hogy a legtöbb hallgatónál negatívan befolyásolja a fizetett munkavállalás az eredményességet, valamint az egyetemi tanulmányokról való lemorzsolódás esélyeit is növeli. Az oktatókkal való interakció nem jellemző a hallgatókra, pedig az pozitívan befolyásolja a tanulmányi eredményességet és perzisztenciát.

Dusa Ágnes Réka és Dabney-Fekete Ilona a külföldi munkavállalás és a tanulmányi haladási utak közötti összefüggéseket kívánták feltárni munkájukban. Debreceni hallgatók jövőbeli terveit vizsgálták arra vonatkozóan, hogy terveznek e külföldi munkavállalást, ha igen milyen periódusba, és hogy mennyire rugaszkodnának el saját tanult szakjuktól. Az eredményekből az is kiderült, hogy a vizsgált mintán a passzíváló hallgatókra jellemzőbb a külföldi munkavállalás tervezése, mint a normál ütemben haladók esetében.

Toth Dorina Anna a középfokú tanulmányok során létrejövő szelekciós mechanizmusokat

járja körbe tanulmányában, kiemelt figyelmet fordítva a társadalmi és területi egyenlőtlenségekre. A 2016-os Országos kompetenciamérés eredményeit alkalmazta az elemzéshez, és arra a megállapításra jutott hogy még a hátrányos helyzetű tanulók közül is azonosítható reziliens csoport.

A könyvben a felsőoktatásból való lemorzsolódás rizikófaktorait ismerheti meg az olvasó. A tanulmányok tanulsága szerint a lemorzsolódás legfőbb előrejelzői a szemeszterhalasztás, a fizetett munkavállalás, az önköltséges finanszírozási forma, a hallgatók kapcsolatrendszerének hiánya társaikkal, oktatókkal, pályatévesztés, motiváció hiánya, valamint a társadalmi egyenlőtlenségek. Ezek a veszélyforrások többsége nem az egyetemi képzés alatt keletkezik, hanem már korábban is jelen vannak a hallgatók életében. Fontos azonban kihangsúlyozni, hogy nem csak a hátrányos helyzetűeket érinti a lemorzsolódás, a közoktatásban jól teljesítő, jó szocio-ökónómiai háttérrel rendelkező hallgatók is csúszhatnak, vagy képzés elhagyókká válhatnak. A lemorzsolódás csökkentésének preventív lépéseit már a középiskolában is el lehet, el kell kezdeni. Vannak olyan rizikófaktorok, melyek kellő segítséggel kiiktathatók (pl.: pályatévesztés)

A kötet nemcsak az oktatáskutatás szakemberei számára fontos olvasmány, de az eredmények továbbgondolásával hozzájárulhat a kutatási tényeken alapuló oktatásfejlesztéshez, a felsőoktatási intézmények lemorzsolódás elleni feladatvállalásainak megvalósításához is. Felsőoktatási döntéshozók, intézményvezetők, oktatásszervezők, oktatók és hallgatók egyaránt haszonnal forgathatják.

HIVATKOZOTT IRODALOM

ACZÉL PETRA [et.al.] (2020): *Rendszerszintű fejlesztések és hozzáférés bővítését szolgáló ágazati programok a felsőoktatásban: A felsőoktatási kompetenciamérés tervezett rendszerének, működésének leírása.* Budapest: Oktatási Hivatal

BOCSI VERONIKA (2015): *A felsőoktatás értékmenteszei.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó

BOCSI VERONIKA & PUSZTAI GABRIELLA & FÉNYES HAJNALKA (2020). Első generációs hallgatók a campuson – különös tekintettel az eredményesség kérdéskörére. *Szociológiai Szemle* 30: 4. 26-44.

CASANOVA, J. R. & CERVERO, A. & NÚNEZ, J. C. & ALMEIDA, L. S. & BERNARDO, A. (2018). Factors that determine the persistence and dropout of university students. *Psicothema*, Vol. 30 No. 4. 408–414

CEGLÉDI TÍMEA (2018): *Ugródeszkán. Reziliencia és társadalmi egyenlőtlenségek a felsőoktatásban.* Debrecen, CHERD-Hungary.

DEMCSÁKNÉ ÓDOR ZSUZSANNA & HUSZÁRIK Péter (2020): *Lemorzsolódási vizsgálatok a felsőoktatásban. Összefoglaló tanulmány.* Budapest: Oktatási Hivatal

DINYÁNÉ SZABÓ MARIANN – PUSZTAI GABRIELLA & SZEMERSZKI MARIANNA (2019). Lemorzsolódási kockázat az orvostanhallgatók körében. *Orvosi Hetilap*, 160(21). 829–834.

- HÁMORI ÁDÁM (2020). Az informatika képzési terület hallgatóinak szociális jellemzői. *Felsőoktatási Elemzési Jelentések*, 4(1), 12–24.
- HRUBOS ILDIKÓ (2021): *A bolognai tornyok üzenete: tanulmányok az európai felsőoktatási reformról és a nemzetközi trendekről*. Budapest: Gondolat Kiadó
- GÁBOR KÁLMÁN (2013): *Válogatott ifjúságszociológiai tanulmányok*. Szeged: Belvedere
- JANCSÁK CSABA (2011): Az európai hallgatói szervezetek Bologna-kritikája. *Hungarian Educational Research Journal* 1:2. 38–50.
- JANCSÁK CSABA (2013): *Ifjúsági korosztályok korszakváltásban*. Budapest: Új Mandátum
- MOLNÁR GYÖNGYVÉR & CSAPÓ BENŐ (2019): *A felsőoktatási tanulmányi alkalmasság értékelésére kidolgozott rendszer a Szegedi Tudományegyetemen: elméleti keretek és mérési eredmények*. *EDUCATIO*, 28 (4). pp. 705-717. ISSN 1216-3384
- OECD (2019): *Education at a Glance 2019*. DOI: <https://doi.org/10.1787/f8d7880d-en>
- PUSZTAI GABRIELLA & SZIGETI FRUZZSINA (szerk.) (2018): *Lemorzsolódás és perzisztencia a felsőoktatásban*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PUSZTAI GABRIELLA & SZIGETI FRUZZSINA (szerk.) (2021). *Előrehaladás és lemorzsolódási kockázat a felsőoktatásban*. Debrecen, Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ (CHERD).
- PUSZTAI GABRIELLA & BOCSI VIKTÓRIA & CEGLÉDI TÍMEA (szerk.) (2016). *A felsőoktatás (hozzáadott) értéke: Közelítések az intézményi hozzájárulás empirikus megragadásához*. Budapest–Nagyvárad, Partium Press–Új Mandátum Könyvkiadó.
- WOLTER, S. C. & DIEM, A & MESSER, D. (2014). Drop-outs from Swiss Universities: an empirical analysis of data on all students between 1975 and 2008. *European Journal of Education*, Vol. 49. No. 4. 471–483.

MEGJELENT!
RENDELHETŐ A KIADÓTÓL:
terjesztes@belvedere.meridionale.hu

Pászka Imre

**EGYÜTTHATÁS
— REPREZENTÁCIÓK
II.**

**A KÁRPÁT-MEDENCE A TERMÉSZET
ÉS A TÖRTÉNELEM MŰHELYÉBEN**

(KIS JÉGKORSZAK – JÁRVÁNYOK)

Belvedere
Szeged 2020